

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
РАДА МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

**УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК
2010
(*Випуск 13*)**

Частина 2

Київ–2010

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК – 2010 (Випуск 13)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради

Інституту історії України НАН України

Редколегія:

Чухліб Тарас, д. і. н., головний редактор

Блануца Андрій, к. і. н. заст. головного редактора

Андрощук Олександр, к. і. н., голова Ради молодих вчених ПУ НАНУ

Блашчук Світлана, к. і. н., відповідальний секретар

Ващук Дмитро, к. і. н.

Даниленко Віктор, член-кор. НАНУ, д. і. н., проф.

Гуржій Олександр, д. і. н., проф.

Рубльов Олександр, д. і. н., проф.

Віднянський Степан, д. і. н., проф.

Касьянов Георгій, д. і. н.

Сарцевічене Йоліта, к. і. н. (Литва)

Кукса Олександр, к. і. н. (Білорусь)

Редакційна рада:

Смолій Валерій, академік НАНУ, д. і. н., проф., голова ради

Реєнт Олександр, член-кор. НАНУ, д. і. н., проф.

Кульчицький Станіслав, д. і. н., проф.

Леп'явко Сергій, д. і. н., проф.

Корзо Маргарита, к. і. н. (Росія)

Черкас Борис, к. і. н.

Збірник складають праці молодих вчених Інституту історії України НАН України, інших наукових і освітніх вітчизняних та зарубіжних установ. Розкривається широке коло проблем української та всесвітньої історії з найдавніших часів до сучасності. Розраховано на викладачів, науковців та студентів. Тексти подаються в авторській редакції.

*Інститут історії України НАН України
вул. Грушевського, 4, к. 509, 01001 Київ, Україна
an_blan@mail.ru, blashchuk_sv@mail.ru*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації Серія КВ № 6935

© Інститут історії України НАН України, 2010
© Автори, 2010

ЗМІСТ

IV. Проблеми історії другої половини XX – початку XXI ст.

Юсов Святослав Чернівецький період в житті В. Голобуцького (1947–1949 рр.)	6
Татарінов Ігор Рівень життя працівників важкої промисловості України у 1944–1956 рр.	19
Кондратенко Олег Наукова діяльність Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні АН УРСР (1945–1950 р.)	29
Бондарчук Петро Позахрамові релігійні дії в житті віруючих України (середина 1940-х – середина 1980-х років)	39
Дуднік Олександр Українсько-узбецькі стосунки: історія і сучасність	64

V. Джерелознавство та історіографія

Філіпова Марина Масово-формулярні матеріали як джерело для історико-демографічних та антропонімічних досліджень болгарського населення Буджака першої половини XIX століття	76
Бондар Вадим Історія українського селянства пореформеного періоду: в пошуках нових дослідницьких парадигм	85
Гомоляко Андрій В. Ю. Данилевич як дослідник історії Слобожанщини	97
Блащук Світлана Документальна спадщина С. Н. Валка та її значення для дослідження історіографії «Правди Руської»	106
Гончар Галина Роль К. Г. Гуслистого у підготовці історико-етнографічної монографії «Українці»	117
Крупина Віктор Номенклатура повоєнної України в історіографії	129
Корольов Геннадій Український федералізм в дискурсі історичної системи	137
Зборовська Ксенія Релігійні основи державності	145

VI. До джерел

Блануца Андрій До історії земельних володінь князів Заславських на Рівненщині (кінець XV ст.) . .	158
---	-----

Ващук Дмитро	
Родина Острозьких у документах 235-ї книги Литовської метрики	161
Безпалько Владислав	
Фальшування печаток та документів у Луцькому повіті 1581 року	166
Лариса Жеребцова	
Порушення митних пільг шляхті, закріплених другим Литовським Статутом 1566 р. (на прикладі книги записів 47 Литовської метрики)	173
Скальський Віталій	
Образ подій Української революції (1917 р.) в україномовній пресі Австро-Угорщини та США	178
Пазюра Наталія	
До листування Миколи Стороженка з Дмитром Антоновичем	193

VII. Рецензії та огляди

Пономарьов Олександр	
История Астрахани на перепуть смутных и светлых времен [Рец.] Карабушенко П. Л. Астраханское царство: воеводская власть и местное сообщество XVI–XVII веков. Монография. – Астрахань, б./и., 2008. – 504 с., илл. 16.	208
Палієнко Марина	
[Рец.] Іваненко О. Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 320 с.	214
Андрощук Олександр	
Соціорелігійні аспекти радянської повсякденності. [Рец.] Бондарчук П. М. Релігійність населення України в 40-х – 80-х роках XX ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 382 с.	218
Козляков Владимир	
[Рец.] Кукса А. Н. Взаимодействие национальных движений Белоруссии и Украины в 1917–1922 гг. Минск: РИВШ, 2010. – 194 с.	221
Блануца Андрій	
[Огляд] Білоруська історіографія 20-х років XX ст. Arche. – 2009. – № 7. Гістарыяграфія 1920-х: Сярэднявечча і раньнемадэрны час. – Менск. – 1108 с.	223
Черкас Борис	
[Огляд] Жданович О. Аріанство в епоху Константина Великого. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 222 с.	225
Кононенко Василь	
[Огляд] Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.	227
Кудінов Юрій	
Історики США і Канади про місце Української козацької держави у Центрально-Східній Європі середини XVII ст.	229

**IV. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.**

УДК «В.Голобуцький» «1947-1949»

Святослав Юсов*

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ЕТАП (1947–1949 рр.) У ЖИТТІ І ДІЯЛЬНОСТІ В. ГОЛОБУЦЬКОГО.

У роботі висвітлюється чернівецький період життя і науково-педагогічної діяльності українського історика, професора В. Голобуцького. Значне місце приділено розкриттю впливу соціокультурних реалій, чинників повсякденності тощо. Стаття базується на архівних і усних джерелах.

В работе рассматривается черновицкий период биографии украинского историка, профессора В. Голобуцкого. Большое внимание уделено раскрытию влияния социокультурных реалий, факторов повседневности и т.п. Статья основывается на архивных и устных источниках.

Однією з пріоритетних складових історичних досліджень у сучасній Україні є персонологічна тематика, зокрема, відтворення біографій представників української інтелігенції. Особливу актуальність має висвітлення біографій учених-істориків, які одночасно були педагогами – викладачами вищої школи. Вони є і продуцентами, і поширювачами історичних знань, формувачами світогляду тощо. Професори ВНЗ відіграють неабияку роль як у розповсюдженні і засвоєнні історичних знань, так і в процесі загального розвитку історичної думки. До таких професорів, наукова діяльність яких гармонійно поєднувалася з викладанням у ВНЗ, належав і відомий український історик, фахівець із проблематики козаччини та соціально-економічної історії України Володимир Олексійович Голобуцький (1903–1993 рр.).

Дане дослідження присвячено висвітленню шостого етапу (1947–1949 рр.) в біографії вченого, котрий виділено в укладеній нами періодизації¹. В ці роки вчений з родиною проживав у Чернівцях і працював у Чернівецькому держуніверситеті (ЧДУ). Слід зауважити, що з 1947 р. розпочалася друга половина життя В. Голобуцького, пов'язана з науковою і педагогічною діяльністю у ВНЗ і в академічних закладах УРСР. До цього часу історик, виїхавши в 1925 р. з України, жив і працював у ряді міст РРФСР. Чернівецький період стисло відтворено в нарисі, що міститься в біобібліографії вченого². В поточному дослідженні залучено ряд нових архівних матеріалів (передусім, з Центрального державного архіву громадських об'єднань України і Архіву Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича) і усних свідчень, що дозволило повніше охарактеризувати життя і діяльність В. Голобуцького в Чернівцях. Відповідне поєднання, згідно з принципами *нової біографічної історії*, біографії вченого з історичним

---

* **Юсов Святослав** – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу історії України II-ї половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

соціокультурним тлом та обставинами дозволило розкрити мотиви і безпосередні прояви його діяльності. Застосовано також *мікроісторичний* підхід, який розкриває індивідуальне в історіописанні. Втім, до мікроісторії відноситься і вивчення історії конкретних ВНЗ, що має місце в нашій роботі. В останній також застосовано методологію *історії повсякденності*, яка тісно пов'язана з мікроісторією.

Отже, родина Голобуцьких опинилася в столиці Північної Буковини (Південна, як відомо, залишилася у складі Румунії). Тут історик упродовж двох років викладав в університеті, після чого в 1949 р. отримав можливість переїхати до Києва – на роботу до Інституту Історії України АН УРСР (ІУ).

Передусім, варто зазначити, що міграція В. Голобуцького до України була науково зумовленою³. Вчений прагнув далі вивчати історію українського козацтва, а архів Запорозької Січі знаходився в Києві. Проте, з 1 вересня 1947 р. історика призначено завідувачим кафедрою народів СРСР (оклад – 3840 карб.), а з 25 жовтня 1947 р. ще і деканом історичного факультету ЧДУ⁴.

Серед причин, котрі призвели до переїзду В. Голобуцького саме до Чернівців (а не до столиці УРСР, як планувалося), вірогідними є такі: відсутність квартири в Києві, яка б задовольнила вимоги його великої родини, а також відсутність придатної посади у ВНЗ столиці УРСР. З приводу останнього зауважимо, що природжений педагог, В. Голобуцький не мислив свого життя без викладацької роботи. Важливість же позитивного вирішення сакраментального в радянський час квартирного питання для будь-якої людини не потребує коментарів. Утім, принагідно зауважимо, що казанський учень В. Голобуцького Г. Вульфсон також називає серед причин, що спонукали вчителя переїхати з Казані до Чернівців, можливість отримання квартири⁵.

Все ж таки, основним офіційним чинником, внаслідок дії якого вчений потрапив до Чернівців замість Києва, був наступний. У результаті політики підсилення кадрами, що проводилася у контексті політики радянзації західних регіонів України, чимало працівників науки та освіти зі Східної України та Росії призначалося саме сюди. Як вірно відмічає Т. Марусик, партійні органи найбільшу увагу приділяли кадровому забезпеченню насамперед історичних факультетів, котрі мали стати «кузнем кадрів» для тоталітарного режиму⁶. Слід зазначити, що історичний факультет ЧДУ було засновано в 1940 р. – в період початкового періоду радянзації, тобто факультет не потрібно було реорганізувати і уніфікувати згідно до типових радянських взірців.

Чернівці характеризувалися строкатим етнічним складом населення. Соціально-культурне і етнічне обличчя міста дорадянського періоду склалося в останні півстоліття панування на цих землях австрійської династії Габсбургів. Тогочасна австрійська влада намагалася підтримувати етноконфесійний мир і злагоду серед мешканців міста – представників таких етносів як, євреї, румуни, українці, німці та ін. Толерантне відношення цих мешканців один до одного позначалося на загальній культурній аурі міста. Ще до Першої Світової війни, Чернівці набули ознак цивілізованого європейського міста. Його провінційно-столичний статус (столиця ерцгерцогства Буковини і православної митрополії)

спонукав австрійців відкрити тут у 1876 р. університет, який отримав окрім місцевих кадрів і професорів з Європи. Всі названі аспекти сприяли створенню міцних «шкільних» і загальнокультурних традицій університету, хоча це, меншою мірою, стосується власне новоствореного історичного факультету.

З другим приходом радянської влади (чи «советів») під корпусу університету, що укрупнювався, були віддані архітектурно довершені, але в той час затишний комплекс палаців резиденції буковинського митрополита, оскільки останній православний митрополит (до того ж – румун) вимушений був покинути Чернівці. А, і взагалі, релігійна політика комуністичного режиму не толерувала до проявів «надлишків», котрі символізували могутність Церкви. У цих палацах (побудованих за проектом чеського архітектора Й. Главки), як й в «старих» корпусах і довелося працювати В. Голобуцькому.

Зі зміною господарів краю, колишні представники соціальної (як правило іноетнічної) еліти вимушені були покинути власні оселі в добротних цеглових будинках центральної частини міста і втекти за кордон. Таким чином, квартирне питання в повоєнних Чернівцях для новоприбулих «направленців» спершу не стояло так гостро, як в інших містах України, а тим більше в тих, що сильно постраждали внаслідок воєнних дій (зокрема, Київ). Родині Голобуцьких майже відразу було надано квартиру (лише місяць жили в готелі), вірогідно її покинули попередні господарі, яким не до вподоби було жити за «советів». Ця велика затишна квартира № 7 (за спогадами П. Голобуцького вона мала 4 кімнати і величезну кухню, що слугувала одночасно їдальнею і вітальнею) містилась у гарному багатоповерховому будинку забудови австрійської доби в одному з центральних кварталів міста неподалік від старих і нових корпусів університету по вулиці І. Черняхівського, 2. Важливо ще і те, що зручність нового помешкання Голобуцьких полягала в його розташуванні навпроти університетської бібліотеки, а до того ж, (якщо характеризувати навколишні соціокультурні реалії) поряд знаходився драматичний театр, середньоосвітня школа № 1 (де стали навчатися старші діти; до речі, ця школа – перша з побудованих в австрійський період гімназій і один з перших кам'яних будинків міста), ринок, парк тощо⁷.

Цікаво, що у звіті університету за 1948/49 р. йшлося про те, що наявний професорсько-викладацький склад повністю (!) забезпечений квартирами. Проте, вже в 1949 р. житлове питання загострилася і довелося підселяти новоприбулі кадри до квартир «старих» викладачів⁸, але цього року родина Голобуцьких вже виїхала з міста.

Родина Голобуцьких потрапила у відносно добрі умови: теплий порівняно з Казан'ю клімат та великий вибір овочів і фруктів на базарі⁹. Спогади молодшого сина В. Голобуцького підкріплюють й деякі архівні документи. Вони свідчать про те, що матеріально-побутове забезпечення професорсько-викладацького складу було на високому рівні. При університеті діяли різні підсобні господарства, в наявності були фруктові сади і огороди¹⁰, котрі, зокрема, розташувалися в с. Жучка¹¹ (нині воно в межах міста). На балансі університету навіть було кілька «своїх» магазинів, розташованих поруч з учбовими корпусами¹².

Проте, в перші повоєнні роки університет, керований ректором П. Каниболоцьким, фактично створювався заново у важких умовах: при повній відсутності централізованого постачання (не було, зокрема жодної автомашини); вкрай не достатніх асигнувань, котрі не відповідали мінімальним потребностям. Така ситуація вимагала кваліфікованої і енергійної роботи проректора з господарської роботи, але при низькій зарплаті, на цю посаду ніхто не бажав йти, і за кілька років змінилося сім проректорів. За таких умов все лягло на плечі ректора, який доклав чималих зусиль для створення університету і забезпечення матеріально-побутових потреб колективу. Після ревізії 1948 р. П. Каниболоцький справедливо (як думаємо) констатував, що йому вдалося створити непоганий університет¹³.

Сталінський режим намагався здійснювати в західних регіонах таку кадрову політику, щоби сюди направляли на роботу у ВНЗ комуністів, особливо на посади в ідеологічно важливих факультетах, таких, як історичні. Втім, не дивлячись на те, що В. Голобуцький не був членом партії, він подібно до деяких інших професійних педагогів й істориків-фавхівців (згадаймо І. Крип'якевича в Львівському університеті) займав на історичному факультеті ЧДУ керівні посади: працював завідувачем кафедри історії народів СРСР та деякий час – деканом історичного факультету. Втім, така ситуація для керівництва була неприйнятною і від вченого вимагали вступу до компартії. Вступ же до її лав для В. Голобуцького напевно не був бажаним не з певних переконань, а у зв'язку з тим, що при ретельній перевірці (котра мусила бути) відкрилася би правда про його соціальне походження. В своїй автобіографії і в інших облікових документах історик продовжує замовчувати факт священства батька, своє навчання в духовному училищі тощо¹⁴.

Десь у цей час, історик мав розмову з кимось із вищих партійних працівників з приводу того, чи можна вступити в партію за таких обставин (колишнє священство батька; а про дворянське походження матері взагалі не згадувалося). Співрозмовник заспокоїв ученого, наводячи аналогічні приклади з біографії вищих членів партії, зокрема – воєначальників радянської армії¹⁵. Отже, В. Голобуцький ризикнув частково признатися у своєму соціальному походженні задля того, щоби спробувати стати кандидатом в члени ВКП(б). Відтак, ця подія сталася у грудні 1948 р.¹⁶

Із закінченням війни розпочався перманентно-черговий виток боротьби з українським «буржуазними націоналізмом», а відтак із залишками концепцій М. Грушевського в українській гуманітаристиці. З осені 1946 р., після втручання ЦК ВКП(б) ідеологічна кампанія набула наступальних рис¹⁷. Перипетії зазначеної кампанії в цілому достатньо висвітлені в науковій літературі, тому не будемо на цьому зупинятися. 1947 р., коли В. Голобуцький прибув в Україну, став фінальним роком чергового погрому української історичної науки: за ініціативою першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича вийшла постанова «Про політичні помилки й незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР»¹⁸. Партійні ідеологи звинувачували колектив ІУ в дотриманні основних положень історичної схеми М. Грушевського¹⁹. Наприкінці року був звільнений із посади директор ІУ М. Петровський²⁰, який у свій час тепло зустрів «казанського» історика, а потім просив того переїхати з Чернівців до Києва²¹.

Короткий часовий відтинок роботи В. Голобуцького в ЧДУ припав не лише на роки апогею боротьби з українським буржуазним націоналізмом, але і на початок боротьби з «буржуазним космополітизмом і плазуванням перед Заходом», яка також набула рис ідеологічної кампанії, заторкнувши й галузь наукової і науково-педагогічної роботи, від якої вимагали «високу ідейність лекційного матеріалу»²². Під час перебування в Чернівцях В. Голобуцький, як вказують архівні документи, активно займався і громадською діяльністю, як в ЧДУ, так і в місті загалом²³. Він виступив з двома публікаціями в обласній газеті, присвяченими важливим в ідеологічному значенні ювілейним датам²⁴.

Відомо, що в цілому після війни ідеологічна обробка населення СРСР посилилася. Особливо це стосувалося нових «радянських громадян», зокрема, в західних областях України. Ідеологічний тиск на них зростає. Втім, режим зосередився передусім на приборканні інтелігенції, а зокрема – вищих навчальних закладів, адже професора і викладачі формували світогляд та ціннісні установки нових поколінь радянських кадрів²⁵. Поширеною практикою режиму було звільнення з посад тих, кого партійні органи відносили до неблагонадійних елементів; зокрема тих, хто був на окупованих територіях і/або «не викликав політичної довіри в справі виховання студентської молоді»²⁶. Подібні звільнення відбувалися і в ЧДУ від початку поновлення роботи закладу. Вони мали місце і в роки роботи В. Голобуцького в Чернівцях. Так, 18 осіб мали звільнити в 1948 р.²⁷, а дещо менше в 1949 р.²⁸. Не обходили репресії і студентів тощо²⁹. З огляду на зазначене, зрозуміло, що в будь-який момент могло бути викрито «вороже» соціальне походження В. Голобуцького (в даному випадку – його матері) і він та його родина могли потрапити під «каток» репресій. Така цілком ймовірна можливість, як думаємо, постійно тримала вченого в напрузі.

В серпні 1949 р. було звільнено зі своєї посади чергового проректора з господарської роботи Розенберга як такого, що «не забезпечував і скомпрометував себе на роботі»³⁰, хоча, навіть з останнього звіту університету видно: він проводив цю роботу доволі успішно. Очевидно, проректора зняли внаслідок боротьби з космополітизмом. Внаслідок цієї «боротьби» з університету було звільнено 16 викладачів, переважно євреїв (судячи з прізвищ)³¹. Варто зауважити, не вдаючись в деталі, що як свідчать документи (анонімки, заяви, доповідні тощо), на політичний фон накладалися ще й суб'єктивні фактори – різні внутрішньо-університетські чвари і інтриги, для яких політичні звинувачення часто-густо слугували зовнішнім прикриттям³². Так, станом на 1948 р. у доповідній «нагору» секретаря з ідеології Чернівецького обкому КП(б)У В. Карпенка констатується наявність у ВНЗ двох угруповань: ректора П. Каниболоцького з однієї сторони і проректора з навчальної роботи М. Савченка, які вели між собою непримиренну боротьбу³³. Вповні вірогідно буде припустити, що і В. Голобуцького, який займав керівні посади на історичному факультеті і, відповідно входив до вченої ради університету, могли пробувати втягнути в цю боротьбу. Зрозуміло, в будь-якому випадку, це аж ніяк не сприяло нормалізації його роботи.

Не дивно, що університет і зокрема історичний факультет знову і знову потребували кадрів. Характеризуючи кадрову ситуацію на кафедрі історії народів СРСР факультету, обкомівський контролер у кінці 1948 р. класифікував її як незадовільну. Згідно з його висновками, жодний викладач (а доцентів взагалі не було) не відповідав своїй посаді. При тому працівник партапарату схвально оцінював лише В. Голобуцького, якого називає – «знавцем свого предмету» і таким, що подає матеріал «з великою ерудованістю на високому ідейно-теоретичному рівні...»³⁴. В іншій характеристиці відзначається, що вчений ставиться «до своїх обов'язків сумлінно, дисциплінований. Лекції читає з історії СРСР з глибоким знанням предмету»³⁵. В серпні 1948 р. В. Голобуцького знову було затверджено деканом, а в характеристиці з цього приводу відмічалось, що він «хороший організатор педагогічного процесу»³⁶. Останнє повторювалося і в характеристиці при затвердженні завкафедрою, а також додавалося – «... і науково-дослідної роботи»³⁷. Додамо, що студенти дуже любили свого професора³⁸.

Як пригадував археолог І. Винокур, який тоді розпочав своє навчання на історичному факультеті, лекції В. Голобуцького відзначалися художністю викладу й викликали в студентів щире захоплення, а головне – професор умів передати учням свої навички науково-дослідної роботи. Особливо запам'яталися майбутньому археологові лекції з давньоруської історії³⁹. Свідчення І. Винокура підтверджує історик П. Михайлина, який в 1948–1951 рр. навчався в ЧДУ (з 1951 р. – аспірант В. Голобуцького). Останній також зазначає, що лекції вченого слухали «з відкритим ротом» навіть викладачі й приходили, щоб їх прослухати з інших факультетів. За спогадами П. Михайлини, В. Голобуцький виголошував лекції без конспектів, а на різні запитання відповідав чітко⁴⁰. Уточнимо, що В. Голобуцький, згідно до своєї спеціалізації, читав загальний курс історії народів СРСР⁴¹.

У силу своїх навичок і здібностей, а також враховуючи керування факультетом і кафедрою, В. Голобуцький мусив проводити загально-факультетські зібрання й мітинги, відвідував з перевітками студентський гуртожиток, а як досвідчений історик-педагог виступав з лекціями методичного характеру⁴². Простір для педагогічно-інтелектуальних здібностей і досвіду професора мало надати заплановане на 1948/49 нч. рік посилення роботи над впровадженням спецкурсів і спецсеминарів⁴³.

Ідеологічні працівники вимагали від ректорату звернути увагу на кафедру історії СРСР, здійснити заходи для її посилення, адже вона є однією з провідних кафедр в університеті⁴⁴. В 1949 р. ректорат у звіті вказував на наявність вакансій трьох доцентів кафедри історії народів СРСР і одного – на кафедрі давньої історії⁴⁵. У цей час і прибули такі молоді викладачі, які щойно закінчили аспірантуру, зокрема Є. Черезов, М. Алекберлі, І. Гриценко та інші⁴⁶.

Зауважимо, що керівництво ЧДУ неодноразово в повоєнні роки скаржилося міністерству на недостатність професорів і докторів наук в університеті⁴⁷. У той же час, ряд доцентів ВНЗ по півтора-два року чекали рецензії на докторські дисертації й відповідно призначення дати захисту; в одному випадку для прискорення справи ректорат навіть порушив клопотання⁴⁸. Ректорат звертався до міністерства з проханням втрутитися у ситуацію шляхом відповідних розпо-

ряджень установам, де знаходяться дисертації на предмет відгуку, щоб максимально прискорити захисти. Прикметно, що колишній декан історичного факультету ЧДУ І. Кравченко, який перебував у 1948–1950 рр. у докторантурі, згодом досить довго чекав затвердження докторської дисертації у ВАК СРСР⁴⁹.

Захистившись ще в останній рік перебування в Казані, В. Голобуцький довгий час не мав остаточного підтвердження цього факту з ВАКУ. Про «міністерську пучину», де застрягла його дисертація, він писав у останньому листі до В. Пічети й просив академіка зарадити в цій справі⁵⁰. Однак, десь через місяць після відправки зазначеної кореспонденції, життя В. Пічети обірвалося. За рік з аналогічним проханням В. Голобуцький звернувся до М. Тихомирова, який був експертом ВАК СРСР і мав писати рецензію на працю В. Голобуцького, про що український історик якимось чином довідався⁵¹. Ця обставина й стала приводом для початку листування вчених, яке тривало щонайменше до 1959 р. (цим часом датується останнє послання В. Голобуцького з їхнього епістолярію, що зберігається у фонді академіка М. Тихомирова). У листі В. Голобуцький просив М. Тихомирова написати рецензію не пізніше літа 1948 р., що той і зробив⁵². Принагідно зазначимо, що для прискорення затвердження докторського захисту І. Кравченка (як і багатьох інших) В. Голобуцький також звертався до М. Тихомирова⁵³.

Зрозуміло, що від формального розв'язання питання з затвердженням дисертації у ВАК СРСР залежала наукова і викладацька кар'єра вченого. Про останнє, між іншим, В. Голобуцький натякає в першому листі до М. Тихомирова, коли пише наступне: «Якби автор жив у пустелі, – Бог с ним. Але я живу в місті, до того ж провінціальному. За мою справу стежить багато очей...»⁵⁴. Затяжка із затвердженням результатів докторського захисту відбивалася і на морально-психологічному стані вченого, а відтак, в свою чергу, негативно впливала й на його наукову і педагогічну діяльність. Про його морально-психологічний стан можна дізнатися з того ж листа. Так, В. Голобуцький пише, що процедура затвердження є для нього «вже нестерпною», йому «тяжко чекати», він «змучився, очікуючи кінця». І переживав учений не стільки за себе, скільки за долю родини (хвора дружина і троє дітей), як за це промовляють його розпачливі слова: «Бог мій, я бажав би, щоби ця справа була лише мою особистою справою, чесне слово!»⁵⁵.

Як впливає із лаконічної телеграми академіка Б. Грекова («ЗАСЕДАНИЕ СОСТОЯЛОСЬ. ПОЗДРАВЛЯЮ! ГРЕКОВ»), датованої 20 листопадом 1948 р. – у цей день ВАК затвердив докторський ступень В. Голобуцького⁵⁶. Втім, документально це відбулося через тиждень, а диплом доктора вже датовано груднем. Дещо пізніше відбулося затвердження у званні професора по спеціальності «Історія СРСР» (січень 1949 р.), а атестат датується липнем 1949 р.⁵⁷. На думку П. Голобуцького, затвердження політично сумнівної дисертації у ВАКУ домігся саме Б. Греков⁵⁸, але, очевидно, що в цьому заслуга була і В. Пічети з М. Тихомировим.

Коли вже В. Голобуцький працював завідувачем кафедри історії народів СРСР ЧДУ в журналі «Вопросы истории» вийшов інформаційний огляд про роботу кафедри історії народів СРСР, очолюваної вченим, але ... в Казанському університеті⁵⁹. В огляді, за авторством В. Голобуцького, зокрема йшлося про наукову

конференцію історико-філологічного факультету, що відбулася на початку 1947 р. Тоді вчений в доповіді виклав основні положення своєї докторської дисертації «Чорноморське козацтво. Нарис соціальної історії»⁶⁰. Ці положення, окрім іншого, в скороченому вигляді було подано в зазначеному інформаційному огляді. Цікаво, що це була перша публікація вченого в провідному історичному журналі. Очевидно, вона, враховуючи обмаль публікацій вченого у той період при тому, що за ним в Чернівцях «стежило багато очей», дещо підсилила його науково-педагогічний імідж.

Як пригадує П. Михайлина, в ЧДУ в ті роки славилися своєю лекторською майстерністю троє викладачів, причому двоє з них працювали на історичному факультеті – В. Голобуцький і О. Дмитрев⁶¹. Узагалі, серед істориків-викладачів факультету були й досвідчені педагоги, і молодше покоління, яке прибуло «для підсилення кадрів». Сам В. Голобуцький виділяв серед решти також О. Дмитрева – одного з відомих дослідників античності й блискучого лектора⁶², який, хоча був людиною вже похилого віку, закінчив докторську дисертацію в цей час⁶³. Біограф О. Дмитрева характеризує його як талановитого лектора і пропагандиста, який мав величезну ерудицію і дар художнього слова⁶⁴. Зрозуміло, що спілкування з цим вченим і педагогом було корисним і приємним для В. Голобуцького. Загальний курс історії України читав фахівець із соціально-економічної історії України XVIII–XX ст., член багатьох історичних комісій ВУАН, учень О. Оглоблина, О. Гермайзе й П. Клименка – І. Кравченко, який працював у Чернівцях із 1944 по 1952 рр. і теж деякий час був деканом істфаку⁶⁵, а його наукові зацікавлення збігалися з інтересами В. Голобуцького. Останній рік (1952 / 1953) свого життя І. Кравченко був професором і завідувачем кафедри історії народного господарства в КФЕІ⁶⁶, де пізніше (з 1953 р.) професором став В. Голобуцький.

Історію середніх віків викладав тоді В. Литвинов⁶⁷, який, зокрема, займався історією Буковини⁶⁸ і був автором (згодом) рецензій на «Чорноморське казачество» В. Голобуцького⁶⁹. Неформально професор консультував колегу під час підготовки кандидатської дисертації⁷⁰. Захист останньої відбувся вже після переїзду вченого до Києва – у вересні 1949 р. на засіданні вченої ради ІУ. В. Голобуцький разом з іншим «чернівчанином» і буковинознавцем Ф. Шевченком виступали на захисті опонентами⁷¹. Назва дисертації – «Аграрна реформа на Буковині під час румунської окупації (1921–1926)»⁷². Відмітимо, що з літа цього року В. Голобуцький розпочав довгу серію своїх опанувань в стінах ІУ (згодом – Інституту історії). Першим кому він опанував у цьому закладі (червень 1949 р.) був Л. Кизя – директор республіканської виставки про діяльність партизанів⁷³, а згодом голова Управління культурних зв'язків з закордоном УРСР і науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, з яким В. Голобуцький співпрацював у подальшому.

Із молоді когорти істориків-викладачів, які розпочали свою науково-педагогічну діяльність на історичному факультеті ЧДУ в другій половині 1940-х рр., слід назвати кілька імен. Майбутній здобувач ІУ АН УРСР М. Алекберлі, науковим керівником якого був В. Голобуцький, прибув у 1949 р. до ЧДУ з Кабардинського університету⁷⁴ та викладав історію Азії й Африки. Із Ленінграда приїхали згодом відомий єгиптолог Є. Черезов⁷⁵ (захистив кандидатську дисертацію в 1949 р.;

учень В. Струве) та історик античності К. Мусієнко. Одночасно з В. Голобуцьким до Чернівців прибув і став працювати в краєзнавчому музеї майбутній відомий археолог і слов'яно-русист Б. Тимошук⁷⁶.

Із чернівецького історичного факультету пішла в науку ціла плеяда талановитих істориків, які були або учнями (аспірантами, здобувачами) В. Голобуцького (М. Алекберлі, П. Михайлина⁷⁷, І. Рознер⁷⁸, О. Пономарьов⁷⁹ та ін.⁸⁰) або засвоювали необхідні знання на його лекціях у 1947–1949 рр. (дослідник історії Франції В. Шаповалов⁸¹, археологи І. Винокур⁸² і Д. Телегін⁸³ та ін.). Наприклад, П. Михайлина, що в 1951–1954 рр. навчався в аспірантурі при кафедрі історії СРСР ЧДУ, готував кандидатську дисертацію під керівництвом В. Голобуцького (вчений тоді працював у ЧДУ на півставки «наїздами» з Києва). Свого аспіранта рекомендував останньому І. Кравченко, який також переїхав до Києва. За тему дисертації П. Михайлині пропонували щось на кшталт «Братерська допомога радянських республік у розвитку економіки і культури Чернівецької області». Однак, В. Голобуцький в першій ж розмові з аспірантом заявив, що той таку тему писати не буде, оскільки «це не тема для дослідження». Професор запропонував ряд своїх тем з галузі ранньомодерної історії України (всього – 4). Серед них, було обрано тему – «Міста України у Визвольній війні 1648–1654 рр.», що в 1958 р. була захищена П. Михайлиною в Інституті історії АН УРСР⁸⁴.

У цей період й вийшли дві перші наукові статті вченого у «великій пресі» (за його власним висловом) – «Социальные отношения в Запорожье XVIII века» та «Социальные отношения в Задунайской Сечи»⁸⁵. Слід зазначити, що остання стаття стала єдиною ґрунтовною студією з історії козаків-задунайців за тоталітарну добу і досі зберігає свою наукову цінність⁸⁶.

Наукові відрядження В. Голобуцького в основному були до Києва. Так, на початку 1949 р. він виїхав туди аж на два місяці, а згодом планував вже на чотири – без оплати⁸⁷. На останнє ректорат не міг погодитися і, очевидно, що при бажанні вченого щільніше займатися вивченням матеріалів архіву Запорізької Січі, поставало питання про переїзд до Києва. Необхідність обумовлювалася також і погіршенням здоров'я як дружини Галини (відкрита форма туберкульозу), так і самого історика, що потребувало лікування в Києві. З березня, у зв'язку з цим, професор просить звільнити його з посади декана, а протягом 1949 р. три рази подає заяву на звільнення з посади завідуючого кафедрою. Врешті, в серпні цього року його було звільнено від обов'язків завідуючого, а підставою, зокрема, слугувала лікарська довідка⁸⁸.

Як згадував сам В. Голобуцький, йому важко були поривати з вищою школою, але архів Запорізької Січі в Києві був дуже великим і вимагав не періодичних наїздів з Чернівців, а систематичної роботи на місці⁸⁹. Водночас працевлаштування в столиці УРСР складалося таким чином, що вакансія була лише в академічному інституті. Не без вагань учений усе ж таки схилився до вибору переважно наукової роботи й у червні 1949 р. був призначений завідувачем відділу історії народів СРСР ІУ⁹⁰, а восени того ж року переїхав із родиною до Києва,

продовжуючи читати лекції в ЧДУ «наїздами»⁹¹ і навіть (періодично) займаючи посаду завідувача кафедри (до 1951 р.⁹²).

Робота вченого сумісником у чотирьох закладах – трьох ВНЗ (два київських) і ПУ, звісно мусила негативно позначатися на навчальному процесі, особливо в ЧДУ. Не систематичність викладання В. Голобуцького у Чернівцях врешті призвела до його звільнення з посади (липень 1954 р.), хоча ректорат і деканат були зацікавлені в забезпеченні читання курсу «Історіографії СРСР» висококваліфікованим спеціалістом. Не мали вони претензій і до наукової роботи вченого в ЧДУ. Утім, наскільки можна здогадатися, основною причиною звільнення була вимога міністерства державного контролю УРСР, після відповідної перевірки всіх сумісництв вченого⁹³.

Не полишав своїх контактів з чернівецькими істориками й іншими представниками інтелігенції В. Голобуцький і в наступні роки, зокрема, консультуючи докторантів, виступаючи опонентом на захистах чернівчан, читаючи популярні лекції з релігійної тематики тощо. Історик підтримував дружні контакти з істориками П. Михайлиною, В. Литвиновим, М. Алегберлі, з народним артистом УРСР П. Міхневичем та ін.⁹⁴. Вчений підтримував і певні зв'язки з місцевою партійною номенклатурою, свідченням чого, наприклад, є його опанування на кандидатському захисті І. Фесенка – секретаря чернівецького обкому КПУ⁹⁵. В. Голобуцький також багато разів приїздив до Чернівецької області на відпочинок (у с. Віженку)⁹⁶.

Отже, в роки своєї діяльності в Чернівцях В. Голобуцькому довелося, як припускаємо, ближче познайомитися з деякими традиціями європейського університету. Тут він отримав формальне підтвердження свого статусу доктора наук і професора. Ще більш зрілих форм набрала його лекторська майстерність. Розпочала формуватися на українському ґрунті його наукова і педагогічна школа. Соціально-культурне середовище в цілому було позитивним для життя і діяльності В. Голобуцького.

Важливу роль грали і чинники з повсякденного життя. Родина Голобуцьких потрапила в порівняно кращі соціально-побутові умови, ніж це було в минулий період їхнього життя в Росії; зокрема, вони нарешті жили у справжній (ще й великій) квартирі зі зручностями. Кращім від Казані було і харчування.

Однак, життя і діяльність вченого в Чернівцях очевидно не були «безхмарними»: фактор його соціального походження в умовах повоєнних ідеологічних кампаній і репресій зберігав за собою перманентну загрозу стосовно нього і його родини. Також перебування на Буковині затьмарилося погіршенням здоров'я дружини і самого вченого. За таких обставин його морально-психологічне самопочуття було далеким від нормального стану, а це, в свою чергу, позначалося на його науково-педагогічній діяльності.

---

¹ Юсов С.Л. Наукова і педагогічна діяльність Володимира Голобуцького. – Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.– Київ: – ПУ НАН України., 2010. – С.32–36. (Дисертація зберігається в бібліотеці ПУ НАН України).

- ² *Юсов С.Л.* Володимир Олексійович Голобуцький (1903–1993 рр.): Біобібліографія. – К.: ПУ НАН України, 2006 – С. 38–44.
- ³ *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний // История СССР. – 1966. – № 3. – С. 127.
- ⁴ Архів ЧНУ ім. Ю. Федьковича. – Од. зб. 35. – Арк. 1, 7.
- ⁵ Отдел Рукописи и редкой книги Научной библиотеки им. Н.И. Лобачевского Казанского госуниверситета им. В.И. Ульянова-Ленина. – Ф. Григорий Николаевич Вульфсон (1924–2002 гг.) [Личный фонд. Россыпь; необработан]. – Вульфсон Г.Н. Страницы памяти. [Фрагмент из неопубликованных мемуаров Г. Н. Вульфсона, относящийся к В.А. Голобуцкому]. – 1 л.
- ⁶ *Марусик Т.* Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – С. 191.
- ⁷ Інтерв'ю автора з П. Голобуцьким. Запис від 9.11.2005 р.
- ⁸ ЦДАГО України. – Ф. І. – Оп. 70. – Од. зб. 1869. – Арк. 88.
- ⁹ Інтерв'ю автора з П. Голобуцьким. Запис від 9.11.2005 р.
- ¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. І. – Оп. 70. – Од. зб. 1869. – Арк. 85–89.
- ¹¹ Там само. – Од. зб. 1390. – Арк. 30.
- ¹² Там само. – Од. зб. 1869. – Арк. 88.
- ¹³ Там само. – Од. зб. 1390. – Арк. 41–42; Там само. – Од. зб. 1389. – Арк. 58.
- ¹⁴ Архів ЧНУ ім. Ю. Федьковича. – Од. зб. 35. – Арк. 8, 17.
- ¹⁵ Інтерв'ю автора з П. Голобуцьким. Запис від 5.11.2005 р.
- ¹⁶ Державний архів м. Києва. – Ф. Р-346. – Оп. 5. – Од. зб. 100. – Арк. 2, 4.
- ¹⁷ *Юсова Н.* Возз'єднання українських земель і актуалізація проблем походження української народності в українській радянській історіографії: 1939–1947 рр. (В світлі нових архівних джерел) // СІД: Питання теорії та методики. Число 11. – В 2-х ч. – К.: ПУ НАНУ, 2004. – Ч. 2. – С. 194; *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Львівський національний ун-т ім. І. Франка, 2006. – С. 376–385.
- ¹⁸ Див.: *Коваль М.В., Рубльов О.С.* Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат.: У 2-х ч. – К.: ПУ НАНУ, 1996. – Ч. I (1936–1944 рр.). – С. 20–31.
- ¹⁹ У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). – Ч. II (1944–1956 рр.). – С. 80–89.
- ²⁰ *Удод О.А., Шевченко А.Ю.* Микола Неонович Петровський (1894–1951): життя і творчий шлях історика. – К.: «Генеза», 2005. – С. 58–59.
- ²¹ *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 127.
- ²² ЦДАГО України. – Ф. І. – Оп. 70. – Од. зб. 1869. – Арк. 2.
- ²³ Архів ЧНУ ім. Ю. Федьковича. – Од. зб. 35. – Арк. 47.
- ²⁴ *Голобуцький В.* Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі під проводом Богдана Хмельницького // Радянська Буковина. – 1948. – 7 травня. – С. 3; *Голобуцький В.* Полтавська битва // Радянська Буковина. – 1949. – 8 липня. – С. 3.
- ²⁵ *Марусик Т.* Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). – С. 64–75.
- ²⁶ ЦДАГО України. – Ф. І. – Оп. 70. – Од. зб. 1867. – Арк. 3.
- ²⁷ *Марусик Т.* Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). – С. 134.
- ²⁸ ЦДАГО України. – Ф. І. – Оп. 70. – Од. зб. 1869. – Арк. 13.
- ²⁹ *Марусик Т.* Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). – С. 145–154.

- ³⁰ ЦДАГО України. – Ф. І. – Оп. 70. – Од. зб. 1867. – Арк. 3.
- ³¹ Там само. – Арк. 15.
- ³² Там само. – Од. зб. 1390. – 43 арк.
- ³³ Там само. – Арк. 1–30.
- ³⁴ Там само. – Од. зб. 1389. – Арк. 29–30.
- ³⁵ Архів ЧНУ ім. Ю. Федьковича. – Од. зб. 35. – Арк. 17.
- ³⁶ Там само. – Арк. 14, 29.
- ³⁷ Там само. – Арк. 47.
- ³⁸ Інтерв'ю автора з П. Михайлиною. Запис від 30.12.2009 р.
- ³⁹ Інтерв'ю автора з І. Винокуром. Запис від 17.04.2005 р.
- ⁴⁰ Інтерв'ю автора з П. Михайлиною. Запис від 30.12.2009 р.
- ⁴¹ Чернівецький державний університет / Редкол.: проф. К.О. Червінський (голова) та ін. – Львів: Вища школа, 1975. – С. 122–123; *Марусик Т.* Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). – С. 208.
- ⁴² ЦДАГО України. – Ф. І. – Оп. 70. – Од. зб. 1389. – Арк. 18–19.
- ⁴³ Там само. – Од. зб. 1869. – Арк. 3.
- ⁴⁴ Там само. – Од. зб. 1389. – Арк. 30.
- ⁴⁵ Там само. – Од. зб. 1869. – Арк. 17.
- ⁴⁶ Там само. – Од. зб. 1867. – Арк. 15.
- ⁴⁷ Там само. – Од. зб. 1869. – Арк. 12.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 11–12.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 3.
- ⁵⁰ Архив Российской академии наук. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 10.
- ⁵¹ Там же. – Ф. 693. – Оп. 4. – Ед. хр. 176. – Л. 1.
- ⁵² Там же. – Л. 1, 4–4 об.
- ⁵³ Там же. – Л. 9 об.–10.
- ⁵⁴ Там же. – Л. 1.
- ⁵⁵ Там же. – Л. 1.
- ⁵⁶ Приватний архів П.В. Голобуцького. – Телеграма от Б.Д. Грекова В.А. Голобуцкому. 20 ноября 1948 р.
- ⁵⁷ Науковий архів ІУ НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 3, 10, 11.
- ⁵⁸ *Голобуцький П.В.* Післямова // Голобуцький В.О. Чорноморське козацтво. – Дніпропетровськ: Січ, 2008. – С. 479.
- ⁵⁹ *Голобуцький В.* О научной работе кафедры истории СССР Казанского государственного университета // Вопросы истории. – 1947. – № 9. – С. 152–153.
- ⁶⁰ Национальный архив Республики Татарстан. – Ф. Р-1337. – Оп. 29. – Ед. хр. 140. – Л. 37, 39 – 39 об.
- ⁶¹ Інтерв'ю автора з П. Михайлиною. Запис від 30.12.2009 р.
- ⁶² *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 127.
- ⁶³ ЦДАГО України. – Ф. І. – Оп. 70. – Од. зб. 1869. – Арк. 12; Там само. – Од. зб. 1867. – Арк. 33.
- ⁶⁴ А.Д. Дмитрев (1888–1963) // Путиями познания. Биографические очерки о видных ученых Ростовского государственного университета имени М.А. Сулова / Отв. ред. к.философ.н. В.И. Филоненко. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1985. – С. 61–64.
- ⁶⁵ *Верба І.* Кравченко Іван Іванович // Українські історики ХХ ст. Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики. – Вип. 2. – К.; Львів: ІУ НАНУ, 2003. – Ч. 1. – С. 159.
- ⁶⁶ Там само. – С. 159.
- ⁶⁷ *Михайлина П., Федорук А.* Видатний український історик ХХ століття (до 100-річчя від дня народження В. О. Голобуцького) // Буковинський журнал. – 2005. – № 1. – С. 81.
- ⁶⁸ *Литвинов В.К.* Революційний рух на Буковині в період світової економічної кризи (1929–

- 1933 рр.) // Укр. іст. жур. – 1959. – № 4. – С. 169.
- ⁶⁹ *Литвинов В.* Цінна праця з історії чорноморського козацтва [рец. на: Голобуцький В.А. Черноморское казачество. К.: Изд-во Академии наук УССР, 1956] // Радянська Буковина. – 1956. – 8 лютого. – С. 3; *Литвинов В.* О лукраре де преу дин история кэзэчимий дела Маря Негрэ // Буковина советикэ. – 1957. – 8 фебр. – П. 4.
- ⁷⁰ Архів ЧНУ ім. Ю. Федьковича. – Од. зб. 35. – Арк. 66.
- ⁷¹ *Юркова О.В., Азарх І.С.* Спеціалізована вчена рада // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К.: ПУ НАНУ, 2006. – С. 239.
- ⁷² Там само. – С. 239.
- ⁷³ Там само. – С. 238.
- ⁷⁴ *Марусик Т.* Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). – С. 208.
- ⁷⁵ *Михайлина П., Федорук А.* Видатний український історик ХХ століття (до 100-річчя від дня народження В.О. Голобуцького). – С. 81.
- ⁷⁶ *Юсов С.* Тимошук Борис Онисимович // Українські історики ХХ ст. Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики. – Вип. 2. – К.; Львів: ПУ НАНУ, 2003. – Ч. 1. – С. 58–60.
- ⁷⁷ *Марусик Т.* Михайлина Петро Васильович // Там само. – С. 220; *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 128.
- ⁷⁸ *Ткачева Л.* Рознер Іонас Германович // Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики. – Вип. 1. – К.: ПУ НАНУ, 1998. – С. 270; *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 127.
- ⁷⁹ *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 127. НА ПУ НАН України. – Од. зб. 402. – Арк. 37.
- ⁸⁰ Архів ЧНУ ім. Ю. Федьковича. – Од. зб. 35. – Арк. 65–66.
- ⁸¹ *Лисенко Г.* Шаповалов Вітольд Вікторович // Українські історики ХХ ст. Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики. – Вип. 2. – К.; Львів: ПУ НАНУ, 2003. – Ч. 1. – С. 349.
- ⁸² *Юсова Н.* Винокур Іон Срулевич (Ізраїльович) // Там само. – С. 56.
- ⁸³ *Шепель Л.* Телегін Дмитро Якович // Там само. – С. 320.
- ⁸⁴ Інтерв'ю автора з П. Михайлиною. Запис від 30.12.2009 р.
- ⁸⁵ *Голобуцький В.А.* Социальные отношения в Запорожье XVIII века // Вопросы истории. – 1948. – № 9. – С. 71–84.; *Его же.* Социальные отношения в Задунайской Сечи // Исторические записки. – М., 1949. – Т. 30. – С. 211–231.
- ⁸⁶ *Юсов С.* Проблематика Задунайської Січі в науковій творчості В. Голобуцького та її місце у вітчизняній історіографії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. Вип. 9. – К.: ПУ НАНУ, 2006. – С. 242–268.
- ⁸⁷ Архів ЧНУ ім. Ю. Федьковича. – Од. зб. 35. – Арк. 42, 43.
- ⁸⁸ Там само. – Арк. 18, 26, 41, 44, 48, 49.
- ⁸⁹ *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 127.
- ⁹⁰ НА ПУ НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 24.
- ⁹¹ *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 127.
- ⁹² Архів Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана. – Ф. Р-871. – Оп. 34. – Од. зб. 56. – Арк. 60.
- ⁹³ Архів ЧНУ ім. Ю. Федьковича. – Од. зб. 35. – Арк. 64–67, 71, 72.
- ⁹⁴ Інтерв'ю автора з П. Михайлиною. Запис від 30.12.2009 р.
- ⁹⁵ *Юркова О.В., Азарх І.С.* Спеціалізована вчена рада. – С. 248.
- ⁹⁶ Інтерв'ю автора з П. Михайлиною. Запис від 30.12.2009 р.

УДК (477)«1944-1956»

Ігор Татарінов*

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ПРАЦІВНИКІВ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ У 1944–1956 рр.

Basing on little-known archival and printed sources the author investigates material conditions of life and lights up daily life of heavy-industry workers in hard conditions of post Second World War period. In the article also is analyzing the level and quality of life of Ukrainian workers.

У роки незалежності України значно посилюється інтерес істориків, економістів, правознавців, фахівців інших галузей знань до вивчення різних сторін господарського розвитку нашої держави. Останнім часом багато науковців досліджують такий недостатньо вивчений аспект, як повоєнна відбудова України. Друга світова війна стала однією з найбільших катастроф в історії людства. Україна зазнала величезних людських та матеріальних збитків під час війни: загинув кожний шостий мешканець республіки, близько 2,5 млн. громадян були вивезені до Німеччини на примусові роботи, було зруйновано понад 16 тис. промислових підприємств, на руїни перетворено 714 міст і селищ міського типу, та понад 28 тис. сіл, близько 40 млн. кв.м житлової площі. Уцілілими залишилось тільки 19 % промислових об'єктів. Загальна сума збитків України становила понад 285 млрд. крб.¹

У повоєнні роки в умовах спалахнулої холодної війни виникла гостра потреба у негайному комплексному переозброєнні армії та флоту на якісно новому технічному рівні. Заради цього керівництво країни зосередило увагу на якнайшвидшому відновленні промислового потенціалу республіки, зокрема на розбудові важкої індустрії. Ціною величезного напруження фізичних та моральних сил люди сумлінно та самовіддано працювали на відбудову, сподіваючись таким чином швидко подолати жахливі наслідки війни. За умов, коли всі наявні матеріальні та людські ресурси було кинуте на вирішення завдання по подоланню економічного відставання СРСР від країн Європи, питання забезпечення належного рівня добробуту людей так і не було вирішене, на відміну від європейських країн. Повоєнне відновлення республіки передбачало відродження важкої індустрії, як пріоритетної галузі промисловості. Передбачалося, що важка промисловість забезпечить економічне підґрунтя гонки озброєнь, яка розпочалася відразу по закінченню Другої світової війни. Саме до

---

* *Татарінов Ігор* – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Рецензент: Климов А.О., кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

важкої промисловості було спрямовано значні матеріальні та людські ресурси, в той час, як робітники та службовці на своїх плечах винесли основний тягар повоєнного відновлення промислового потенціалу республіки та подальшого форсованого нарощування темпів виробництва.

Мета даної розвідки – на основі аналізу маловідомих архівних матеріалів та узагальнення публікацій сучасних істориків – визначити рівень забезпеченості працівників важкої промисловості України необхідними для життя матеріальними і соціальними благами, тобто предметами, товарами, послугами і умовами, що задовольняють людські потреби. Основним завданням нашого дослідження є заповнення існуючої наукової прогалини у вивченні повсякденного життя працівників важкої промисловості України у перше повоєнне десятиліття.

Щоб досягти поставленої мети необхідно охарактеризувати основні складові добробуту. А саме: висвітлити рівень прибутків та споживання, забезпечення основними побутовими послугами, визначити ступінь диференціації робітництва за прибутками та рівнем споживання та відповісти на ключове питання – чи була бідність робітників та службовців важкої промисловості УРСР тотальною.

Практично всі радянські дослідження, присвячені повоєнному періоду, акцентуючи увагу на численних повоєнних труднощах наголошують, що в цілому їх вдалося ліквідувати за роки перших двох післявоєнних п'ятирічок. В той же час недостатній рівень прибутків та споживання у досліджуваній період згадувати було не прийнято, а повоєнні дослідники всіляко підкреслювали «високий або достатній рівень добробуту робітників та службовців»². У післявоєнні роки також не існувало конкретного визначення такого поняття, як рівень бідності, а дослідження у цьому напрямі могли завдати досліднику певних ускладнень в житті. Вищезгадані життєві стандарти також не були диференційованими, як і не існувало визначення рівня прожиткового мінімуму у сучасному розумінні цього критерію. Тому, заради об'єктивного та усестороннього дослідження рівня повоєнного добробуту українського робітництва, доцільніше буде вивчати цей аспект через призму сучасних трактувань цих понять. Цієї теми певною мірою торкнулися у своїх працях такі сучасні українські науковці, як Л. Ковпак, Л. Хойнацька³. Захищено низку дисертацій, де також було частково порушено питання повоєнного рівня життя українців⁴. На жаль, попри наукову перспективність та очевидну актуальність дослідження цієї теми, вона поки що так і не стала предметом ґрунтовного вивчення.

Однією з найбільочіших проблем, що значно ускладнювала повсякденне життя українського робітництва у повоєнні роки була житлово-побутова. Під час минулої війни було зруйновано половину довоєнного житлового фонду⁵. Влада активно зайнялася житловим питанням, обравши простіший і дешевший напрямок – відновлення зруйнованих будівель та зведення тимчасового житла. Найлегшим способом зведення тимчасового житла на той час вважалося переобладнання у бараки обгорілих, напівзруйнованих і недобудованих приміщень. На жаль, будівництво нового житла здійснювалося у значно менших обсягах, ніж відновлювальні роботи. Така практика зберігалася протягом всього повоєнного

десятиліття. Наприклад, на 1952 рік по 12 областях республіки, де було зосереджено переважну більшість підприємств важкої індустрії, нараховувалося 3666 бараків, у яких мешкали майже 50 тис. робітників та їхніх сімей⁶. Взагалі, зведення бараків, у яких повністю ігнорувалися санітарно-гігієнічні норми проживання, було як для центральних, так і місцевих органів влади найпростішим методом вирішення житлової проблеми.

Численні зловживання відповідальних за надання житлової площі осіб суттєво ускладнювали життя сімей робітників. Так, у 40-і роки зловживання в сфері житлово-комунального господарства прийняли широкомасштабний характер, про що свідчать численні матеріали перевірок МВС УРСР. На 1 червня 1947 загальна сума крадіжок та розтрат у вищезгаданій сфері становила понад 3,2 млн. крб. МВС виявило численні випадки надання квартир певним особам за хабар, також було зафіксовані факти підробки документів на право отримання житлової площі та надання фальшивих ордерів⁷. В той же час, тисячі сімей українських робітників перебували на квартирному обліку, очікуючи своєї черги на поліпшення житлових умов. Наприклад, на кінець 1952 р. у списку черговиків на отримання житла у м. Львів знаходилося близько 4,5 тис. сімей місцевих робітників⁸. Наступного 1953 р. на обліку у Львівському міськвиконкомі перебувало вже понад 7 тис. сімей робітників, що очікували своєї черги на отримання квартири⁹. На Донбасі також було зафіксовано порушення в житловій сфері. Наприклад, по найбільшим вугільним підприємствам республіки – комбінатам «Артемвугілля» і «Сталінвугілля» у 40-і роки виявлено численні факти нецільового використання державних коштів. Виділені державою кошти на індивідуальне житлове будівництво шахтарів були частково розкрадені керівництвом комбінатів¹⁰. У повоєнні роки в умовах стрімкого промислового та демографічного зростання влада не могла вирішити житлову проблему, адже забезпечення нормального рівня життя українському робітникові для влади не було пріоритетним завданням.

Значною мірою на повоєнний рівень життя українських робітників впливав необлаштований побут. В гуртожитках, де проживало близько 20 % робітників, спостерігалась майже повна відсутність меблів, дзеркал, годинників, подекуди в холодних кімнатах можна було зустріти тапчани і навіть нари. Так, при неофіційному контролі листування робітників деяких Харківських машинобудівних підприємств військовою цензурою НКГБ УРСР були виявлені численні скарги робітників на погані житлово-побутові умови та зростання серед робітництва негативних соціальних настроїв. Так, робітник Харківського заводу № 75 В. Фидеріков у листі від 8 січня 1945 р. скаржився: «...У кімнаті у мене дуже холодно, як приїхав, жодного разу не був у теплі. Зараз із приятелем спалили табуретку та трохи зігрілися. Гірше за все справи із грошима, заробітку зовсім не має. ...Ордерів на проживання зовсім не дають. У гуртожитку все рване та брудне, мила зовсім не видають, все дуже погано...»¹¹. Під час Другої світової війни особливо постраждали водопровідна система та каналізаційна мережа. На відродження цієї сфери були спрямовані значні капіталовкладення, але демографічне зростання та вплив робочої сили до промислових центрів значно випереджали рівень

побутової розбудови. Так, у повоєнні роки середньодобова норма споживання води на одного мешканця таких промислових центрів Донбасу, як Горлівка, Макіївка, Маріуполь не перевищувала 50 л. Цей показник значно відставав від середньодобової норми у 120 л на особу¹². У Харкові 1953 р. середньодобова потреба у воді по місту складала 215 тис. куб. м, але існуюча система могла надати лише 152 тис. куб. м води, з якої половина йшла на потреби промисловості. У деяких випадках середньодобова норма на одного харків'янина складала лише 10 літрів при потребі у 150. Катастрофічною була ситуація з водопостачанням на околицях міста, де проживала переважна більшість харківських робітників. Деякі робітничі селища взагалі були позбавлені водопроводу й не були підключені до міської каналізації¹³. У подальшому побутова ситуація дещо покращилася. На 1955 р. у 14 містах України були відновлені довоєнні або новозбудовані каналізаційні мережі, відремонтована більшість водогонів. У 50-і роки знизився потік скарг до центральних і місцевих газет та владних інстанцій. Але попри це, ситуація із побутом робітників залишалася складною, про що свідчать матеріали тогочасних періодичних видань¹⁴. Отже, протягом першого повоєнного десятиліття отримання українським робітником комунально-побутових послуг було досить низьким.

Невід'ємною складовою при визначенні рівня добробуту працівників важкої промисловості України у перше повоєнне десятиліття є характеристика матеріального становища, основною складовою якого була зарплата, що надавала від 80 до 100 % прибутків до сімейного бюджету. З одного боку, рівень життя визначається складом і розміром потреб в різних благах, які постійно змінюються. З другого боку, рівень життя обмежується можливістю їх задоволення, виходячи з положення на ринку товарів і послуг, прибутків населення, заробітної платні працівників. Але і розмір заробітної платні робітника, і рівень життя його сім'ї визначаються масштабом і ефективністю виробництва, науково-технічного прогресу, культурно-освітнім рівнем населення і його структурою, національними особливостями, політичною владою. Цілком закономірним явищем є те, що рівень прибутків працівників важкої індустрії республіки повинен бути вищим за решту галузей. Шкідливі для життя умови праці та специфічність роботи повинні були мати значно вищий рівень оплати. Наприклад, на Лутугінському чавуноливарного заводу звичайний сталевар отримував щозміни близько 50–70 крб., що на місяць складало близько 900–1000 крб.¹⁵. На тогочасному флагмані вітчизняного важкого машинобудування, Ворошиловградському паровозобудівному заводі, у 1947 році машиніст паровозу отримував 790 крб., зварювальник – 1200 крб., слюсар – 1000 крб., токар – 900 крб., коваль – 1000 крб. тощо. У ці роки завод давав роботу майже 10 тис. робітників: 9151 робітнику та 498 ІТП¹⁶. Найбільший рівень прибутків у важкій промисловості мали працівники вугільно-добувної галузі, де середня зарплата складала близько 1200–1300 крб. Але за радянських часів рівень прибутків знаходився у повній залежності від умови виконання виробничого плану, який у повоєнні роки систематично підвищувався, що призводило до того, що його не виконували в середньому до 30–40 % працівників. Наприклад, на шахтах тресту «Фрунзевугілля» комбінату «Артемвугілля», що на Донеччині, середньомісячні

прибутки шахтаря 1946 р. складали лише 824 крб.¹⁷. Таким чином, відносно високий офіційний рівень прибутків у важкій промисловості насправді був значно нижчим, і як наслідок, значно гірший рівень матеріального забезпечення.

Важливим показником рівня життя тієї чи іншої групи промислових робітників є грошовий прибуток на одного члена сім'ї. Так, 1953 р. у найбільших промислових центрах Харківської, Дніпропетровської та Сталінської областей 23 % всіх сімей робітників мали середньомісячний прибуток на одного члена сім'ї менше 350 крб., 33 % мали прибуток в розмірі від 351 до 500 крб., 31 % сімей мали 501–750 крб., а на 9 % сімей припадало 751–1000 крб. Цікаво, що найбільш високим середньомісячним прибутком на одного члена сім'ї в розмірі понад 1001 крб. мали лише 4 % сімей¹⁸. Отже, найбільш високий середньомісячний прибуток на одного члена сім'ї мали всього 13 % сімей робітників важкої промисловості, тобто переважна більшість сімей (87 %) мала середній та нижче за середній рівень середньомісячного прибутку на душу. Звідси і значно гірший рівень життя членів сімей робітників та службовців важкої індустрії України, адже у досліджуваний період практично не існувало окрім заробітної платні інших можливостей покращення матеріального добробуту. Таким чином є всі підстави стверджувати, що рівень заробітної плати переважної більшості українських працівників важкої промисловості був недостатнім для повноцінного життя у переповнені труднощами повоєнні роки.

Важким випробуванням для українського робітництва були 1946–1947 рр. Посуха знищила більшу частину врожаю і в результаті не вдалося виконати плани по заготівлі хлібу. Влада розпочала кампанію по економії хлібу, видавши декілька відповідних постанов. Промисловим підприємствам було урізано так звані продовольчі ліміти, що виділялися для отоварювання карток. У деяких промислових центрах робітники взагалі не могли по декілька днів отоварити картки на хліб, залишившись таким чином без основного продукту.

Продовольчі труднощі було відразу взято на контроль партійними органами. НКГБ регулярно перевіряло робітниче листування, відстежуючи таким чином зміни соціальних настроїв українських робітників. Так, в листі донбаського працівника шахти Смолянка комбінату «Сталінвугілля» С. Рудниченка, від 16 квітня 1947 р. містилися наступне: «Я став худий, як тінь, від голоду ноги пухлі, навіть боляче ходити. Страшно на себе дивитися, залишилися шкіра та кістки. Взагалі зараз у мене такий стан, який був під час полону. Згадую полон та порівнюю із сьогодніням... Просив розрахунок – відмовили, а зараз не знаю, яким чином вирватися звідси. Хочу бігти куди очі дивляться, а якщо зловлять – хай засуджують, помру у тюрмі, але не на свободі від голоду...». На вугільну промисловість припадає чи не найбільше зафіксованих фактів голоду. Подібний лист було прочитано відповідними органами держбезпеки від донбаського шахтаря С. Климова з шахти № 10-біс м. Сталіно, який 22 травня 1947 р. писав родичам наступне: «Життя зараз дуже погане, я сильно ослаб, а заробітку зовсім немає. Зарплати отримую 200–250 крб. на місяць, а з неї потрібно відрахувати квартирні кошти, борг, податки на прибуток та бездітність, і в результаті нічого не зали-

шається. Змушений знову брати в борг в конторі... Немає ніякого робітничого контролю... скільки захочуть – стільки і дають. Працой – не працой – однаково...»¹⁹. Аналогічних листів було зафіксовано по всім без винятку підприємствам важкої промисловості. Взагалі, в роки повоєнного голоду рівень життя був не просто низьким, українське робітництво знаходилося на межі фізичного виживання.

Низький рівень життя у повоєнні роки сприяв значній плинності трудових кадрів. Тривалий час домінувала така точка зору, що ця проблема була зумовлена в першу чергу матеріальними причинами. Сучасні дослідження свідчать, що низький рівень зарплати на підприємствах важкої промисловості України не завжди був домінуючим приводом до того, щоб залишити виробництво. Так, на Жданівському заводі «Азовсталь» 1949 р. відсоток дезертирів із щомісячною зарплатою до 400 крб. складав 18,3 %, в той час, як переважна більшість осіб, що залишили завод мали прибутки до 600 крб., таких було 29,6 %, та 32,3 % дезертирів із щомісячною зарплатою до 800 крб. В той же час 10,4 % та 9,4 % дезертирів «Азовсталі» мали щомісячно прибутки до 1000 крб. та понад 1000 крб. Серед дезертирів заводу переважали одинаки у до 30 років, тобто ті, хто проживав переважно у гуртожитках чи витрачав значну частку свого заробітку на оренду помешкання²⁰. Тогочасне дезертирство з підприємств мало місце серед всіх категорій робітників, незалежно від рівня оплати їхньої праці. Звісно, що низький рівень прибутків суттєво впливав на соціальні настрої робітників, але не завжди був домінуючим при зміні місця роботи. Отже, на наш погляд, головними факторами при зміні робітником місця роботи були житлово-побутові негаразди, а вже на другому плані були матеріальні нестатки.

Одним із головних критеріїв, що відображає рівень життя є стан споживання продуктів харчування у повоєнні роки. У цей період основним продуктом харчування був хліб, що користувався особливою повагою, адже був доступним і поживним. Так, наприклад, в сім'ях металургів щомісяця споживалося 11,3 кг пшеничного хліба на одного члена сім'ї, в той час, як шахтарі з'їдали 12,9 кг. Сім'ї працівників нафтової промисловості споживали 14 кг, а в сім'ях машинобудівників – 10,5 кг хліба щомісяця. Тобто, середньостатистична робітнича сім'я із чотирьох осіб у повоєнні роки споживала близько 50 кг хлібу²¹. Найбільше споживали недорогого житнього сорту хлібу сім'ї працівників із найнижчим рівнем прибутків, що було цілком закономірним явищем – дешеві сорти хліба були найбільш доступними за інші.

Важливе місце у харчовому раціоні робітничих сімей займала картопля. Так, згідно із статистичними дослідженнями, найбільший середньомісячний рівень споживання картоплі було виявлено в шахтарських сім'ях – 11,2 кг та в сім'ях працівників чорної металургії – 10,9 кг, в той час, як менше всіх купляли картоплю в сім'ях працівників нафтової промисловості – 8,5 кг. В цілому ж, в середньостатистичній робітничій сім'ї у повоєнні роки на одну особу припадало близько 124 кг картоплі²². Отже, поруч із хлібними виробами, картопля займала ключове місце у харчовому раціоні працівників важкої промисловості у перше повоєнне десятиліття. Стосовно такого незамінного джерела поповнення людського

організму натуральними білками та жирами, як м'ясопродукти, то ситуація тут була набагато гіршою. Наприклад, шахтарські сім'ї щомісяця більше їли м'яса птиці або дичини – близько 2,1 кг на одного члена сім'ї, трохи меншим цей показник був серед сімей працівників чорної металургії – 2 кг, та дещо нижче по робітничим сім'ям інших галузей важкої промисловості²³. Серед м'ясної продукції найбільшою популярністю користувалася яловичина та телятина. В середньому у 40-і роки пересічний робітничий чи службовець важкої індустрії щороку купляв близько 9,1 кг цього м'яса. Меншим попитом користувалася свинина – в середньому приходилося близько 6 кг на одну особу щороку, а менш за все робітництво купляло баранини – 2,5 кг щороку. Менше за всіх споживали м'ясну продукцію працівники, річний прибуток яких не перевищував 600 крб.²⁴. Отже, переважна більшість робітників споживали м'ясопродуктів та м'яса значно менше за необхідне, хоча й більше за робітників решти галузей промисловості. Прибутки переважної більшості робітників не могли сприяти високому рівню споживання, а недостатнє виробництво м'ясомолочної продукції призводило до стабільно високих цін на неї. Так, протягом першого повоєнного десятиліття середня ціна на м'ясо знаходилась у діапазоні 30–60 крб. за кг²⁵. Саме ці явища, на нашу думку, суттєво впливали на тогочасний рівень життя українського робітництва. Цілком закономірним є те, що більший рівень споживання дешевих продуктів відмічався в сім'ях із невисоким рівнем прибутків, в той же час робітничі сім'ї, чий річний прибуток на одного члена сім'ї був вище за середній споживали менше дорогих продуктів, але мали значно різноманітніший харчовий раціон.

Споживання молока та молочних продуктів у повоєнні роки також було на низькому рівні. Найбільше цього корисного та поживного продукту щомісяця споживали в шахтарських сім'ях – 6,5 л на одного члена сім'ї, а найменше в нафтопереробній та нафтовидобувній – близько 5,6 л на душу²⁶. Ціни на молочні продукти (3–4 крб. за л.) свідчать, що їхня вартість була цілком прийнятною як для високооплачуваних категорій робітників, так і для працівників галузі із середнім рівнем прибутків. Проблема лежала в іншій площині. Ця продукція відносилися до категорії швидкопсувних продуктів, тому досить часто молоко просто не встигало дійти до робітничого столу внаслідок відсутності належних мобільних охолоджувальних та спеціальних ємкостей для зберігання. Окрім цього, спостерігався вкрай низький рівень повоєнного сільського господарства, як наслідок, виробництво молочної продукції у повоєнні роки серйозно відставало від реальних потреб, і саме звідси – незначний рівень споживання цього важливого продукту.

На кінець досліджуваного періоду середній рівень річного споживання основних продуктів харчування дещо підвищився. Картопля та овочі, як і раніше, були основними продуктами харчування і їхнє споживання залишилося практично незмінним. Але, попри стабільну позитивну динаміку (на початку 50-х рр. – 2 кг, середина 50-х – близько 3 кг), споживання м'яса та м'ясопродуктів в робітничих сім'ях все ще залишалося на низькому рівні. Споживання молока, у порівнянні із кінцем 40-х – початком 50-х становив близько 4 л на місяць, або 51,6 л на рік²⁷. Отже, рівень харчування у досліджуваний період залишався на низькому рівні.

Більшість українських робітників споживали доступні та відносно дешеві овочі, хлібні та макаронні вироби, а також протягом досліджуваного періоду дещо збільшилося споживання м'ясопродуктів та риби.

У 50-і роки позначилася тенденція до зміни типу харчування – поступовий перехід від хлібно-картопляного меню до більш різноманітного, більше насиченого жирами та вуглеводами, хоча все ще недостатнього. Також намітилися позитивні зрушення до незначного, але зростання якості і калорійності харчування, поступово змінювалося співвідношення між групами робітників, диференційованих за рівнем прибутків. Зростала кількість працівників із високим рівнем прибутків, в той час, як низькооплачувані категорії робітництва поступово скорочувалися, хоча у досліджуваний період саме таких робітників була більшість. Із поступовим, але незначним зростанням прибутків, що спостерігалось у 50-і роки, робітничі сім'ї стали більше витратити грошей на придбання основних продуктів харчування, хоча у повоєнні роки частка витрат на продовольство була високою.

Постає логічне запитання – чи було достатнім харчування працівників важкої промисловості України та їхніх сімей? Вищенаведені цифри та показники не можуть відобразити реальної щоденної потреби організму в їжі так, як це можуть зробити показники калорійності. Так, наприклад, добова кількість спожитих продуктів харчування середньостатистичного працівника промисловості у 1956 р. дорівнювала 2 689 калорій²⁸. Інститут харчування АН СРСР в середині 50-х рр. вирахував добову фізіологічну норму калорійності продуктів, яка дорівнювала в ті часи 3 053 калорій²⁹. Таким чином, середньостатистичний працівник важкої промисловості України харчувався значно гірше від офіційно визначеної фізіологічної норми, тобто харчувався недостатньо та неповноцінно, адже досить часто змушений був купляти не те, що важливіше, а те, що доступніше.

Придбання непродовольчих товарів та побутових послуг віднімало суттєву частку бюджету середньостатистичної робітничої сім'ї. Предмети побуту, одяг, взуття, керосин, сірники, посуд тощо – без цих речей життя неможливе. У повоєнні роки їхнє виробництво радянською промисловістю було значно нижче за попит на них. Тому всі ці предмети були дефіцитними та досить дорого коштували. Так, в державній торгівельній мережі жіноче пальто, у 40-і роки коштувало – 180 крб., кофта – 60 крб., чоловіче взуття – 70 крб., кепка – 30 крб., шкіряні черевики – 288 крб., валянки – 195 крб., 100 г туалетного мила – 4 крб., 400 грамів господарського мила – 5–20 крб., літр керосину – 2 крб.³⁰. Внаслідок тотального дефіциту було практично неможливо придбати промислові товари за вищенаведеними цінами у мережі державної торгівлі. На допомогу завжди приходила ринкова торгівля, яка була практично в кожному українському місті чи селищі. Але й ціни тут були в 2–3 рази вищі за державні. Протягом 40-х рр. на придбання непродовольчих промислових товарів йшло в середньому до 10–15 % від всіх прибутків. Частка промислових товарів, придбаних у спекулянтів-перекупників складала 30 %. У 50-і рр. відбулися певні позитивні зміни у державній торгівлі промисловими непродовольчими товарами, але дефіцит не вдалося ліквідувати і українське робітництво все одно зверталося до ринку. Так,

наприклад, протягом 1952–53 рр. близько 22 % від загальних витрат на придбання промтоварів припадало на тінювий сектор торгівлі. Аналогічною була ситуація і наступних років. 1954 р. цей показник дорівнював 24 %, а 1955 р. – 22 %³¹. Тобто кожне четверте придбання товару непродовольчої групи у повоєнні роки здійснювалося, як правило, у спекулянтів-перекупників. Закономірно, що найбільше купували промтоварів сім'ї працівників із високим щомісячним прибутком. Низький рівень споживання промислових товарів у досліджуваний період був пов'язаний із браком коштів, значна частка яких витрачалася на продукти харчування.

У зв'язку із вищенаведеними показниками фактичного рівня добробуту працівників важкої промисловості республіки постає проблема – чи існувала бідність в цьому середовищі? Як правило, бідність – це неспроможність підтримувати мінімальний фізіологічний рівень споживання, обумовлений фізіологічними, соціальними та культурно визначеними якісними нормами³². Одною із важливих критеріїв бідності є такий рівень життя, за якого половина, або більша частина індивідуального прибутку витрачається на продукти харчування³³. Як показали обстеження, лише 13 % робітничих сімей мали достатній рівень споживання, а 87 % витрачали на продукти харчування більше половини заробленого. Такими чином, у післявоєнні роки переважна більшість робітників та членів їхніх сімей недоїдали та голодували, не могли собі дозволити придбати нових предметів одягу чи взуття тощо, проживаючи в умовах абсолютної бідності. За приблизними підрахунками близько 900 тисяч – 1,2 млн. робітників та службовців перебували за межею бідності. Разом із сім'ями отримаємо 2,4 млн. працівників та членів їхніх родин. Але не їхня провина, що в ті надзвичайно важкі часи, насичені численними негараздами, вони проживали за межею бідності. Саме у цей період простежується нечуваний ентузіазм громадян, які прагнули якнайшвидше подолати жакливі наслідки війни, тим самим кожна родина сподівалась на щасливе мирне життя у майбутньому. Попри труднощі ціною надзвичайного напруження фізичних та моральних сил, українське робітництво не тільки відродило довоєнний рівень промисловості республіки, а й значно перевищило його.

---

¹ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) – Київ, Інститут історії України НАН України. – 2003. – С. 10.

² Казанцев Б. Рост реальной заработной платы и доходов рабочих промышленности СССР в 1951–1958 гг. // История СССР. – 1966. – № 3.; Фигурнов С. Реальная заработная плата и подъем материального благосостояния трудящихся в СССР. – М.: «Соцэкгиз», 1960. – 199 с.

³ Ковпак Л. Вказана праця. – 230 с.; Хойнацька Л. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.) – Інститут історії України НАН України. – Київ, 2003. – 232 с.; Її ж. Умови праці та побуту виробничників у ході відбудови підприємств машинобудівної індустрії України (1943–1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць. – Інститут історії України НАН України. – Київ, 1999. – Вип. 3. – С. 130–142.

⁴ Герасимова М. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2007. – 20 с.; Ісайкіна О.

- Побут і дозвілля міського населення України у повоєнний період (1945–1955 рр.) – Дис. на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України, Київ, 2004. – 274 с.; *Лобода М.* Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950). – Дис. на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України, – Інститут історії України НАН України. – Київ, 2007. – 234 с.
- ⁵ *Ковпак Л.* Вказана праця. – С. 10.
- ⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ України) – Ф. 582. – Оп. 12. – Спр. 332. – Арк. 1–62.
- ⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4741. – Арк. 271.
- ⁸ ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 3093. – Арк. 57.
- ⁹ Там само. – Оп. 24. – Спр. 2863. – Арк. 4.
- ¹⁰ Там само. – Оп. 23. – Спр. 4587. – Арк. 72.
- ¹¹ Там само. – Спр. 2359. – Арк. 7.
- ¹² Там само. – Оп. 31. – Спр. 193. – Арк. 132.
- ¹³ Там само. – Оп. 30. – Спр. 3456. – Арк. 6.
- ¹⁴ Ворошиловградская правда. 1950. – 24 червня.
- ¹⁵ Державний архів Луганської області (ДАЛО). – Ф. 11. – Оп. 4. – Спр. 57. – Арк. 23.
- ¹⁶ Там само. – Оп. 5. – Спр. 25. – Арк. 1–16.
- ¹⁷ ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4626. – Арк. 82.
- ¹⁸ *Казанцев Б.* «Неизвестная» статистика уровня жизни рабочего класса (1952–1970) // Социологические исследования. 1993. – № 4. – С. 6.
- ¹⁹ ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4587. – Арк. 84.
- ²⁰ *Алфьоров М.* Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.) – Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, 2008. – С. 104.
- ²¹ *Казанцев Б.* Вказана праця. – С. 10.
- ²² Там само. – С. 11.
- ²³ Там само. – С. 11.
- ²⁴ Центральный Государственный архив народного хозяйства (ЦГАНХ). Ф. 437. – Оп. 26. – Д. 201. – Л. 17.
- ²⁵ ДАЛО. – Ф. 25. – Оп. 9. – Спр. 21. – Арк. 11.
- ²⁶ ЦГАНХ. – Ф. 437. – Оп. 26. – Д. 381. – Л. 79.
- ²⁷ *Казанцев Б.* Вказана праця. – С. 11.
- ²⁸ ЦГАНХ. – Ф. 437. – Оп. 26. – Д. 520. – Л. 19.
- ²⁹ *Казанцев Б.* Вказана праця. – С. 13.
- ³⁰ Ворошиловградская правда, 1947. – 15 грудня.
- ³¹ *Казанцев Б.* «Частник» в сфере бытового обслуживания. // Социологические исследования. 1993. – № 11. – С. 52.
- ³² Соціологія: короткий енциклопедичний словник. / Уклад.: В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін.; Під заг. ред. В.І. Воловича. – К.: Центр духовної культури, 1998. – С. 44.
- ³³ Подвижность структуры: современные процессы социальной мобильности / *Макеев С.А., Прибыткова И.М., Симончук Е.В.* и др. – Киев, 1999. – С. 159.

УДК (477)«1945–1950»

Олег Кондратенко*

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІСІЇ ПО ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНІ АН УРСР (1945–1950 рр.)

У статті розкрито діяльність званої у свій час академічної історичної установи – Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні. Автор показує основні напрями науково-дослідної роботи структурних підрозділів інституції, репрезентуючи тематику досліджень, науково-популяризаційну діяльність та науковий доробок її вчених упродовж 1945-1950 рр.

В статье раскрыто деятельность известного в свое время академического исторического учреждения – Комиссии по истории Отечественной войны на Украине. Автор показывает основные направления научно-исследовательской работы структурных подразделений институции, репрезентируя тематику исследований, научно-популяризаторскую деятельность и научное наследие ее ученых в период 1945-1950 гг.

This article reveals the work of Patriotically war History Comity academical historical establishment in Ukraine known in this time. The author represents the main trends of scientific research activity of this institution, representing the topic of researches, scientific and popularized activity and scientific and popularized activity and scientific work of its scientists during 1945–1950.

Характерною ознакою питання діяльності такої академічної наукової інституції, як Комісії по історії Вітчизняної війни є те, що останнє фактично зовсім не розглядається сучасними науковцями. Для певного заповнення цієї прогалини в українській історіографії і є власне покликання нашої статті.

Відзначимо, що питання діяльності Комісії знайшло своє поверхове відображення у незначній кількості публікацій тодішніх сучасників – переважно працівників цієї установи. Так, впродовж 1940-х рр. у академічному виданні Президії «Вісті АН УРСР», вийшло кілька статей таких науковців, як Ф.П. Шевченко¹, Д.В. Гак², П.Г. Софінов³, К.А. Деляуров⁴, які стосувались в основному завдань виконання Комісією тематики наукових досліджень. Характерною рисою подібних оглядово-звітних публікацій є поверховість та схематизм, а також недостатнє використання архівних джерел. У зв'язку з цим вони не містять достатньої інформації для вивчення діяльності цієї академічної історичної установи.

Згодом, після ліквідації Комісії у 1950 р. з незрозумілих нами причин вивчення діяльності установи випало з поля зору науковців.

---

* **Кондратенко Олег** – кандидат історичних наук, доцент Національного авіаційного університету.

Передусім зазначимо, що Комісія по історії Вітчизняної війни на Україні в результаті своєї науково-дослідної роботи залишила по собі значний масив науково-організаційної та науково-дослідної документації, котра у повній мірі дозволяє дослідити діяльність даної установи. Завдяки аналізу цих документів з'ясовано, що наукова діяльність Комісії мала свою специфіку та значно відрізнялась від роботи інших історичних установ АН УРСР. Дана відмінність полягала в тому, що основним напрямом науково-дослідної роботи Комісії була організація збору, аналіз, археографічне опрацювання та публікація документів, котрі стосувались подій періоду Великої Вітчизняної війни на Україні. Як відзначав у одному зі своїх виступів голова ВСН М.В. Птуха, що: «Головне завдання Комісії – збирання, наукове опрацювання, підготовка до друку і публікація документів і матеріалів по історії Вітчизняної війни. Монографічні дослідження будуть вестись Комісією в розділі окремих питань»⁵. Формування документальної бази у подальшому стало основою для підготовки монографічних і науково-популярних праць⁶. Перші кроки у науковій роботі Комісії позначились цілим рядом труднощів, які поряд з кадровими проблемами були викликані надзвичайною розпорошеністю документів з питань Вітчизняної війни по різних установах та організаціях УРСР.

В контексті розгортання наукової роботи Комісії одним із завдань її колективу в перші повоєнні роки стали запис та публікація стенограм спогадів учасників руху Опору та бойових дій, а також тих осіб, які пережили окупаційний режим. Крім того співробітники установи займались археографічним опрацюванням та публікацією щоденників керівників партизанських з'єднань, звітів командирів Червоної армії, документів штабу партизанського руху тощо. Працівники Комісії на основі зібраних документів готували наукові та науково-популярні праці щодо висвітлення питань окупаційного режиму, боротьби українського народу в тилу німецько-фашистських загарбників тощо. Ще одним науковим завданням колективу установи було складання так званих хронік найважливіших подій періоду Вітчизняної війни на Україні. Збір різного роду документальних матеріалів мав стати початком накопичення та створення джерельної бази з історії Вітчизняної війни на Україні. Щорічно для збору документів науковцями Комісії здійснювалось цілий ряд наукових експедицій у всі області України, в яких приймали участь працівники архівних установ та студенти університетів. Задля сприяння збору документів на всій території України вже у 1945 р. постало питання щодо створення спеціальних обласних комісій. Тому цього року було затверджено положення про організацію роботи обласних комісій по історії Вітчизняної війни. У 1946 р. було створено 11 таких обласних комісій⁷. Водночас за сприяння Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні було організовано низку спеціальних комісій при Міністерствах УРСР та комітетах РМ УРСР, на які покладалось завдання відбору та копіювання всіх необхідних документів та матеріалів з метою подальшої їх публікації⁸.

Комісія по історії Вітчизняної війни на Україні впродовж 1945–1950 рр. працювала над рядом проблем з вивчення історії Великої Вітчизняної війни на

Україні, серед яких: «Україна у Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945)», «Ратні та трудові подвиги радянського народу в роки Вітчизняної війни» та «Німецько-фашистський окупаційний режим на території УРСР (1941–1944)». У рамках зазначених наукових проблем співробітники Комісії створювали наукові та науково-популярні праці, які водночас мали доводити визначальну роль російського братнього народу у визволенні України від фашистських загарбників та розкривати значення їх спільної боротьби у Великій Вітчизняній війні.

Згідно звіту про роботу Комісії за 1945 р.: «Організацію робочого апарату Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні було розпочато ще у 1944 році. Втім, за штатним розписом 1944 р., утворення будь-яких відділів в складі Комісії не було санкціоновано»⁹. Установа не могла вчасно розпочати науково-дослідну роботу у зв'язку з неукомплектованістю її відділів науковими кадрами та через відсутність спеціальних робочих приміщень. Також певні труднощі у розгортанні діяльності Комісії були пов'язані з опануванням співробітниками німецької мови для проведення повноцінної наукової роботи. Однак, вже у 1945 р. співробітники Комісії розпочали збір та підготовку до друку документів і матеріалів з історії Великої Вітчизняної війни та окупаційного режиму на Україні. Впродовж цього року Комісія підготувала до друку 18 звітів партизанських загонів (1420 машинописних сторінок), котрі діяли в часи війни на території України; застенографувала 48 бесід з учасниками Вітчизняної війни та особами, які повернулись з німецької неволі; виявила і прийняла за актами понад 1 тис. екземплярів книг, 6884 газет та журналів, що виходили в період окупації на німецькій та румунській мовах; збрала 83 тис. одиниць епістолярію та 4 щоденники¹⁰.

Отже, попри труднощі, що виникли при налагодженні роботи Комісії, вже протягом перших двох років її співробітниками було закінчено виконання 10-ти наукових тем.

Так як всі історичні установи, Комісія по історії Вітчизняної на Україні після відповідних вказівок з гори, мала розробляти свою головну наукову тему зі створення синтетичного курсу. Такою темою, починаючи з 1945 р., стала: «Україна в період Великої вітчизняної війни Радянського Союзу (1941–1945)». Виконання даної теми передбачало створення узагальнюючої наукової праці щодо участі України у Вітчизняній війні на основі накопиченого документального масиву. В звіті Комісії за 1945 р. відзначалось, що: «Кінцевим результатом діяльності Комісії має бути підготовка і видання фундаментальної історії «Україна у Великій Вітчизняній війні народів СРСР 1941–1945 рр.»¹¹. Перші кроки щодо розробки провідної теми були здійснені у 1946 р., які визначались складанням плану-проспекту та підбором матеріалу для підготовки майбутньої монографії. Виконання даної теми водночас передбачало і підготовку 6-го (останнього) тому «Історії Української РСР», присвяченого Великій Вітчизняній війні на Україні, проте згодом робота над томом була припинена, а всі сили співробітників Комісії було зосереджено на виконанні головної теми. Саме про це йшлося у звіті Комісії за 1947 р., що: «В загальному комплексі робіт з підготовки фундаментальної історії Вітчизняної війни, на перших порах діяльності Комісії, завданням

організації документальної бази для вивчення і дослідження процесів цього періоду було провідним і вирішальним»¹².

У зв'язку з роботою над головною темою та розгортанням боротьби з багатотемністю з плану Комісії було знято одразу 12 наукових тем, серед яких: «Бойова діяльність і воєнна організація партизанських загонів України», «Громадяни УРСР на каторзі у фашистській Німеччині в 1941–1945 рр.», «Огляд архівних джерел про окупаційний режим на Україні», «Документальні джерела з історії партизанського руху на Україні в період Великої Вітчизняної війни», «Мемуарні джерела з історії Вітчизняної війни на Україні» та ін.¹³. У роботі Комісії виникали певні затримки в термінах закінчення роботи над нею. Це було насамперед пов'язано зі значним перевантаженням науковою роботою колективу, поступовим зменшенням кількості наукових працівників, а також виконанням завдань вищих партійно-радянських органів. Саме тому на засіданні Бюро ВСН від 23 червня 1949 р. наголошувалось, що: «Комісія продовжує проводити значну невластиву їй довідкову роботу для партійних і радянських органів зі складання різноманітних персональних довідок про окремих партизан, що в значній мірі відволікає від основної роботи»¹⁴. Все ж таки провідна тема як низка інших не була завершена найближчим часом у зв'язку з реорганізацією Комісії (фактичною ліквідацією) у воєнно-історичний відділ Інституту історії України в 1950 р.

Паралельно з виконанням провідної наукової теми, співробітники структурних підрозділів Комісії працювали над розробкою цілого ряду наукових тем щодо підготовки збірників документів, монографій, брошур, а також наукових і науково-популярних статей.

Військово-партизанський відділ Комісії, до якого починаючи з 1947 р. входили воєнний сектор, партизанський сектор та сектор персоналій героїв, розробляв теми з ключових питань партизанського руху з метою підготовки відповідних наукових праць. Починаючи з 1946 р. перед науковцями даного відділу було поставлено завдання: «...протягом двох ближчих років, підготувати 8-томну серію документальних збірників про партизанський рух»¹⁵. Для цього співробітниками відділу протягом 1946 р. було застенографовано та записано спогади 158 командирів та комісарів партизанських з'єднань. В перші 2 роки роботи установи її науковцями було прийнято на облік 139 звітів про бойову діяльність та партійно-політичну роботу партизанських загонів і з'єднань, а також зібрано велику кількість документів про партизанську боротьбу і підпільну діяльність в тилу ворога по Сумській, Чернігівській, Київській, Кіровоградській та інших областях України¹⁶. Водночас у 1945–1947 рр. І.І. Слинко виконав тему з історії партизанського руху для підготовки монографічного дослідження «Історія рейдуючого партизанського з'єднання двічі Героя Радянського Союзу С.А. Ковпака»¹⁷. У 1946–1948 рр. Д.Ю. Берлінським було виконано тему з метою підготовки монографії «Історія Житомирського з'єднання партизанських загонів під командуванням О.М. Сабурова»¹⁸.

У 1948 р. відділ розпочав виконання ряду тем щодо підготовки історико-воєнних нарисів, таких як: «Народне ополчення і винищувальні батальйони на Україні в

період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» (П.М. Балковий), «Нариси з історії партизанського руху на Україні (1941–1944 рр.) в 6-ти томах», «Історія Чернігово-Волинського з'єднання під командуванням О.Ф. Федорова» (П.С. Шилохвост) тощо¹⁹. Наступного року В.І. Клоков розпочав роботу над темою «Провал заходів ворога по боротьбі з партизанським рухом»²⁰. Однак більшість наукових тем, над якими працював даний відділ, так і не були завершені у зв'язку з реорганізацією Комісії у 1950 р. Робота над науковими темами з історії руху Опору була продовжена до 1952 р. науковцями воєнно-історичного відділу Інституту історії.

Відділ окупаційного режиму та воєнної економіки досліджував питання окупаційного режиму як такого, а також вивчав розвиток економіки України під час німецько-фашистської окупації. Вже у 1945 р. співробітниками відділу було виконано ряд тем щодо підготовки збірників документів, таких як: «Збірник документів про німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» (Є.В. Сафонова) та «Окупаційний режим на Україні» (Т.С. Золотарьова)²¹.

Наступного року працівниками відділу було зібрано значну кількість матеріалу про здійснення евакуації українських підприємств на Схід, про руйнування німецькими загарбниками промислового фонду УРСР, про вивезення вітчизняного устаткування до Німеччини та про хід відбудовчих процесів народного господарства УРСР. Водночас науковці даного відділу здійснили комплексну наукову експедицію в Кіровоградську область з метою збору документальних матеріалів про окупаційний режим в Україні. Під час даної експедиції було проведено бесіди, в результаті яких записано спогади понад 300 чоловік – учасників тих подій, в т. ч. інтелігенції, робітників та колгоспників. Саме про це відзначав у одній із своїх статей Д.В. Гак, що: «Науковцями відділу хроніки впродовж 1946 р. було зібрано та вивчено велику кількість документів, які характеризують окупаційну політику та методи її здійснення німецькими загарбниками»²². У 1947 р. Т.І. Халепо та П.М. Балковим були виконані теми щодо підготовки наукових праць, присвячених руйнуванню пам'яток української культури, пограбуванню та винищенню української інтелігенції, мирного населення та полонених²³. Серед виконаних відділом у 1945–1949 рр. тем були: «Народне господарство України в роки Вітчизняної війни»²⁴, «Відбудова народного господарства України» (Д.В. Гак)²⁵ та «Крах економічної політики німецько-фашистських загарбників» (П.Т. Городній)²⁶. Все ж таки результати більшості виконаних тем, над якими працював відділ, не знайшли свого втілення у виданнях внаслідок слабого налагодження видавничої діяльності Комісії.

Відділ хроніки займався складанням так званих хронік найважливіших подій періоду Вітчизняної війни. Протягом 1946–1947 рр. співробітники відділу склали «Хроніку подій в м. Києві та Київській області в дні Великої Вітчизняної війни»²⁷, а в 1948 р. В.В. Руднев розпочав складання «Хроніки найважливіших подій визволення України від фашистських загарбників», що виконувалася як окрема наукова проблема Комісії, проте згідно рішення Бюро ВСН та Президії АН УРСР вже наступного року дана проблема була знята з тематичного плану установи та замінена проблемою «Визволення України від німецько-фашистських загарбників»²⁸.

Втім цілковите виконання наукової тематики відділу також не було завершене внаслідок реорганізації Комісії.

Відділ персоналій героїв (з 1947 р. сектор) впродовж 1946–1950 рр. застенографував спогади 98 Героїв Радянського Союзу та склав понад 1500 бібліографічних карток на Героїв Радянського Союзу – українців і вихідців з України²⁹. Також у 1946 р. науковці відділу розпочали роботу з підготовки до друку щоденників керівників партизанських з'єднань, в т. ч. щоденника комісара партизанського з'єднання С.В. Руднева, над яким працював І.І. Слинько. Водночас співробітник відділу А.І. Гулевець готував до друку брошури про визначних партизанів України – Героїв Радянського Союзу³⁰. У 1946–1947 рр. співробітники відділу виконали колективну тему «Герої партизанської боротьби на Україні (збірник біографічних нарисів)»³¹. У 1948 р. під керівництвом відомого учасника партизанського руху В.І. Клокова було розпочато виконання теми «Двічі Герої Радянського Союзу – сини радянської України», яка передбачала підготовку біографічних нарисів³². Втім виконання даної теми, як і ряду інших, не було завершено в зв'язку з тривалим збором матеріалу для написання нарисів.

Окрім наукових тем, присвячених певній проблематиці, за участю співробітників даного відділу було виконано і кілька загальних тем з історії Вітчизняної війни на Україні. Приміром, впродовж 1947–1950 рр. виконувались теми з метою підготовки воєнно-історичних нарисів, зокрема такі як: «Україна в загарбницьких планах німецько-фашистських імперіалістів» (В.Н. Котов)³³.

Водночас тему «Бойові дії радянської армії на Україні в 1941–1942 рр.», яку виконували співробітники П.К. Шапа, та П.П. Гудзенко було знято з тематичного плану на засіданні Бюро ВСН від 7 лютого 1949 р. у зв'язку з виконанням працівниками низки партійних завдань³⁴. У 1950 р. розпочалась робота над комплексною темою «Українська РСР в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945», результатом якої мало стати видання двадцятитомного збірника документів. Втім, знову ж таки, дана ідея не була втілена в життя у зв'язку з нетривалим існуванням Комісії³⁵. Співробітники П.К. Шапа та О.О. Соболев впродовж 1945–1947 рр. виконали теми з підготовки наукових праць, присвячених визволенню регіонів України від німецько-фашистських загарбників, зокрема міст Києва та Одеси, а також визволенню Правобережної України і Донбасу. У 1945 р. П.К. Шапою було підготовлено до друку один із томів започаткованої серії: «Документи Великої Перемоги»³⁶.

Відділ фондів працював виключно над організацією пошуку та збором документального масиву на всій території України, а також упорядкуванням, науковою систематизацією та археографічним опрацюванням документів з метою подальшої їх публікації. У перший рік роботи Комісії задля збереження накопиченого масиву документів та обслуговування ними дослідників з інших установ було створено спеціалізований науковий архів.

Же у 1947 р. документальні фонди архіву Комісії поповнились 42-ма новими стенограмами спогадів учасників Вітчизняної війни, матеріалами Міністерств УРСР, документами щодо народного господарства України в роки Вітчизняної

війни (всього 10 тис. сторінок машинописного тексту). Також було поповнено документальний фонд Комісії різними документальними матеріалами щодо фашистських злочинів (7 тис. сторінок машинописного тексту). Разом з тим на кінець 1947 р. співробітниками даного відділу було закінчено систематизацію всіх документів, що відклались в науковому архіві Комісії³⁷. Наступного року фонди Комісії поповнились ще на 638 одиниць зберігання обсягом 10 тис. машинописних сторінок. Це переважно документи, котрі стосуються бойових дій Червоної армії на території України, діяльності народного ополчення, винищувальних батальйонів, а також організації партизанського руху на Україні. Крім того, впродовж 1945–1948 рр. до архіву Комісії від учасників бойових дій надійшов великий за обсягом масив мемуаристики³⁸.

У 1949 р. працівниками наукового відділу фондів було упорядковано, систематизовано та сформовано 600 справ документів з історії Великої Вітчизняної війни. Водночас працівники відділу склали описи на 4255 справ, систематизували 1200 воєнних листівок, 3964 топографічних карт, взяли на облік центральні республіканські газети за 1941–1943 рр., а також склали картотеку на 419 стенограм спогадів учасників війни³⁹.

Слід відзначити, що виконання Комісією більшої половини наукових тем за участю співробітників відділу фондів передбачало підготовку багатотомних збірників документів, таких як: «Партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни» у 8-ми томах, «Злочини німецько-фашистських загарбників на території УРСР» у 4-х томах, «Документи Великої Перемоги» у 5-ти томах, «Народне господарство УРСР в роки Вітчизняної війни» у 5 томах та ін. Втім, роботу над підготовкою даних збірників довелось припинити в 1947 р. у зв'язку з розпорядженням РМ СРСР щодо обмеження доступу до низки воєнних документів з метою збереження державної таємниці⁴⁰.

Паралельно перед колективом Комісії часто ставились урядові та партійні завдання. Серед таких завдань було проведення підбору матеріалу на для вищих партійно-радянських органів влади та написання спеціальних робіт, підготовка відомостей про партизанські з'єднання та їх керівників, а також складання списків партизанів – учасників руху Опору⁴¹.

Отже встановлено, що колектив Комісії працював над виконанням 75 наукових тем з питань Великої Вітчизняної війни, з яких лише 19 було закінчено. Крім того співробітниками Комісії було зібрано та систематизовано понад 7 тис. одиниць зберігання різних документів та матеріалів, з яких понад 600 стенографічних записів спогадів та щоденників.

Слід також відзначити, що величезний масив документів, накопичений впродовж 1945–1950 рр., співробітниками Комісії так і не змогли повністю опрацювати. Після реорганізації Комісії цей документальний масив було передано до архіву українського філіалу ІМЕЛу при ЦК ВКП(б), Центрального історичного архіву та архіву Інституту історії України АН УРСР⁴².

Науково-видавнича діяльність Комісії, так як і в інших історичних установах була невід'ємною складовою її науково-дослідної роботи. З'ясовано, що перші

роки роботи Комісії позначились певними труднощі у плані науково-видавничої діяльності. Втім, вже у 1945 р. працівниками Комісії було опубліковано 15 науково-популярних статей в газетах та журналах з тематики Вітчизняної війни обсягом 21 друк. арк.⁴³ У 1947 р. ситуація у плані публікації наукових праць значно покращилась, оскільки цього року побачили світ 11 наукових праць, в т. ч. збірник документів «Листи з німецької каторги» (К., 1947) та монографія Д.В. Гака «Народне господарство України в роки Вітчизняної війни (1941–1945)» (К., 1947). Водночас до друку було подано брошуру В.В. Руднева «Генерал Ватутін», щоденник Героя Радянського Союзу генерал-майора С.В. Руднева, підготовлений І.І. Слиньком та збірник документів «Герої партизанської боротьби на Україні»⁴⁴. У подальшому, внаслідок значної плинності та кількісного зменшення наукових кадрів, показники видавничої діяльності Комісії значно знизились. Так, впродовж 1948–1949 рр. науковцями не було підготовлено жодної серйозної праці, за виключенням кількох невеликих науково-популярних статей та оглядів, поміщених здебільшого у газетних виданнях. Втім, попри негаразди у рік реорганізації Комісії, побачив світ збірник документів «Партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни» (К., 1950) як результат копіткої роботи науковців установи впродовж нетривалого періоду її існування⁴⁵.

Таким чином, впродовж 1945–1950 рр. колективом даної установи було опубліковано 46 наукових та науково-популярних праць (монографій, збірників документів та статей) загальним обсягом 149 друк. арк.

Науково-популяризаторська робота Комісії здійснювалася шляхом публікації науково-популярних праць, читання лекцій та виступів на радіоефірі. Вже у 1945 р. співробітниками Комісії було опубліковано 15 науково-популярних статей щодо подій Великої Вітчизняної війни та прочитано 18 популярних лекцій для колективів різних установ та організацій. Прикладом праць, які популяризували героїку часів Великої Вітчизняної війни, можуть бути такі статті, як: «Партизани України – могутня сила в розгромі німецько-фашистських окупантів», «Комісар С.В. Руднев», «Партизанський командир Ілля Діброва» та ін.⁴⁶ Наступного року дещо покращилася робота Комісії щодо читання лекцій, оскільки її співробітниками було прочитано 68 лекцій і доповідей на зборах колективів різних установ. У зв'язку зі значною завантаженістю співробітників Комісії науковою роботою, спостерігається кількісне зниження публікації науково-популярних праць. Так, на кінець 1946 р. було підготовлено до друку лише 13 науково-популярних праць, які так і не були опубліковані⁴⁷. У 1947 р. було прочитано лише 3 вагомні доповіді та підготовлено 9 науково-популярних праць⁴⁸. На кінець 1949 р. кількість прочитаних лекцій та доповідей знову зросла до 42, втім було опубліковано лише 3 науково-популярні статті⁴⁹.

Окрім усталених видів науково-популярної роботи, співробітники Комісії приймали активну участь у проведенні та трансляванні спеціальних радіопередач. Прикладом цього є проведення у 1947 р. за участю співробітників Комісії 3-х радіопередач, присвячених обороні та звільненню Півдня України від німецько-фашистських загарбників⁵⁰.

Загалом за весь період існування даної установи її колективом було опубліковано 40 науково-популярних праць та прочитано 147 лекцій і доповідей.

Крім того, на базі Комісії проводились наукові конференції і сесії, що також знайшло своє відображення у її науково-організаційній документації. За весь період існування Комісії було проведено 1 конференцію та 2 наукові сесії, присвячені обговоренню подій Великої Вітчизняної війни. Так, впродовж 2–3 березня 1946 р. Комісія організувала проведення республіканської конференції, з питань складання «Хроніки найважливіших подій Великої Вітчизняної війни», на якій були присутні представники обласних комісій, архівних установ, міністерств і вищих учбових закладів. Всього у даній конференції прийняло участь 296 науковців тодішнього СРСР⁵¹. У 1948 р. було проведено 2 наукові сесії, в т. ч. 1 спільно з Інститутом історії України. Під час проведення даних сесій було заслухано 10 наукових доповідей, 5 з яких виголосили співробітники Комісії⁵². Разом з тим колективом Комісії проводилась значна робота в плані забезпечення науково-методологічного керівництва роботою периферійних установ (вузів, архівів, шкіл), котрі вносили свій посильний вклад у вивчення окремих питань історії Вітчизняної війни⁵³.

Таким чином, специфіка наукових досліджень Комісії у 1944–1950 рр. полягала у створенні документальної бази з метою подальшого її використання при підготовці збірників документів, наукових і науково-популярних праць. Встановлено, що Комісія по історії Вітчизняної війни на Україні у 1945–1950 рр. виконувала провідну тему «Україна в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941–1945)», втім остання, так і як низка інших, не була завершена у зв'язку з нетривалим часом існування Комісії. Незначними були науковий доробок Комісії та популяризація її наукових досліджень.

---

¹ Шевченко Ф.П. Про складання хронологічного довідника «Тимчасова окупація німецькими загарбниками населених пунктів України та визволення їх Червоною армією» // Вісті АН УРСР. – 1945. – № 2/3 – С. 19–36.

² Гак Д.В. Основні завдання роботи Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні. (Доповідь на науковій конференції по історії Вітчизняної війни на Україні при АН УРСР. Березень 1946 р.) // Вісті АН УРСР. – 1946. – № 4. – С. 3–9.

³ Софінов П.Г. Про складання хроніки Великої Вітчизняної війни // Вісті АН УРСР. – 1946. – № 4. – С. 10–17.

⁴ Деляуров К.А. Про роботу Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні над складанням хроніки. (Повідомлення на науковій конференції по історії Вітчизняної війни на Україні при АН УРСР. Березень 1946 р.) // Вісті АН УРСР. – 1946. – № 4. – С. 24–28.

⁵ Інститут архівознавства НБУВ. – Ф. 22. – Оп. 2. – Од. зб. 71. – Арк. 142.

⁶ Архів Президії НАН України (далі АП НАН України). – Ф. 251. – Оп. план. коміс. – Од. зб. 222. – Арк. 294.; Гак Д.В. Основні завдання роботи Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні. (Доповідь на науковій конференції по історії Вітчизняної війни на Україні при АН УРСР. Березень 1946 р.) // Вісті АН УРСР. – 1946. – № 4. – С. 5–13.

⁷ АП НАН України. – Ф. 251. – Оп. план. коміс. – Од. зб. 222. – Арк. 291.

⁸ Там само. – Арк. 292.

⁹ Там само. – Од. зб. 183. – Арк. 282.

- ¹⁰ Там само. – Арк. 291.
- ¹¹ Там само. – Од. зб. 183. – Арк. 286.
- ¹² Там само. – Од. зб. 272. – Арк. 365.
- ¹³ Там само. – Од. зб. 280. – Арк. 27.
- ¹⁴ Там само. – Оп. 8. – Од. зб. 118. – Арк. 56.
- ¹⁵ Там само. – Оп. план. коміс. – Од. зб. 222. – Арк. 295.
- ¹⁶ Гак Д.В. Основні завдання роботи Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні. (Доповідь на науковій конференції по історії Вітчизняної війни на Україні при АН УРСР. Березень 1946 р.) // Вісті АН УРСР. – 1946. – № 4. – С. 5.
- ¹⁷ АП НАН України. – Ф. 251. – Оп. план. коміс. – Од. зб. 188. – Арк. 144; Од. зб. 272. – Арк. 317.
- ¹⁸ Там само. – Од. зб. 313. – Арк. 229–300.
- ¹⁹ Там само. – Од. зб. 294. – Арк. 62.
- ²⁰ Там само. – Од. зб. 355. – Арк. 418.
- ²¹ Там само. – Од. зб. 183. – Арк. 317.
- ²² Гак Д.В. Вказ. пр. – С. 6.
- ²³ АП НАН України. – Ф. 251. – Оп. план. коміс. – Од. зб. 272. – Арк. 318.
- ²⁴ Там само. – Од. зб. 272. – Арк. 318.
- ²⁵ Там само. – Од. зб. 183. – Арк. 317.
- ²⁶ Там само. – Од. зб. 259. – Арк. 63.
- ²⁷ Там само. – Од. зб. 272. – Арк. 318.
- ²⁸ Там само. – Оп. 1. – Од. зб. 311. – Арк. 35; Оп. 8. – Од. зб. 118. – Арк. 8.
- ²⁹ Гак Д.В. Вказ. пр. – С. 6.
- ³⁰ АП НАН України. – Ф. 251. – Оп. план. коміс. – Од. зб. 222. – Арк. 300.
- ³¹ Там само. – Арк. 300; Од. зб. 272. – Арк. 317.
- ³² Там само. – Од. зб. 294. – Арк. 62.
- ³³ Там само. – Од. зб. 313. – Арк. 317.
- ³⁴ Там само. – Оп. 8. – Од. зб. 118. – Арк. 42.
- ³⁵ Там само. – Оп. план. коміс. – Од. зб. 390-а. – Арк. 101.
- ³⁶ Там само. – Од. зб. 272. – Арк. 312, 317; Од. зб. 313. – Арк. 228.
- ³⁷ Там само. – Од. зб. 272. – Арк. 312.
- ³⁸ Там само. – Од. зб. 313. – Арк. 129–133, 230.
- ³⁹ Там само. – Од. зб. 355. – Арк. 423.
- ⁴⁰ Там само. – Оп. план. коміс. – Од. зб. 272. – Арк. 306–312.
- ⁴¹ Там само. – Од. зб. 355. – Арк. 419–420.
- ⁴² Там само. – Оп. 1. – Од. зб. 198. – Арк. 103–105.
- ⁴³ Там само. – Оп. план. коміс. – Од. зб. 183. – Арк. 288–289.
- ⁴⁴ Там само. – Од. зб. 272. – Арк. 307–308.
- ⁴⁵ Там само. – Од. зб. 355. – Арк. 428.
- ⁴⁶ Там само. – Од. зб. 183. – Арк. 288–289.
- ⁴⁷ Там само. – Од. зб. 222. – Арк. 293–294.
- ⁴⁸ Там само. – Од. зб. 272. – Арк. 308–309.
- ⁴⁹ Там само. – Од. зб. 355. – Арк. 422.
- ⁵⁰ Там само. – Од. зб. 272. – Арк. 309–310.
- ⁵¹ Там само. – Од. зб. 222. – Арк. 299.
- ⁵² Там само. – Од. зб. 313. – Арк. 230–231.
- ⁵³ Там само. – Од. зб. 272. – Арк. 313.

УДК (477)«1940-1980»

Петро Бондарчук*

ПОЗАХРАМОВІ РЕЛІГІЙНІ ДІЇ В ЖИТТІ ВІРУЮЧИХ УКРАЇНИ (середина 1940-х – середина 1980-х років)

У статті розглядається роль позахрамових релігійних дій у житті віруючих у період 1940–80-х років. Автор аналізує виконання вірянами молитов, постів, читання релігійної літератури, здійснення паломництв та місіонерську діяльність.

Ключові слова: віруючі, молитви, пости, релігійна література, місіонерська робота

У статье рассматривается роль внехрамовых религиозных действий в жизни верующих в период 1940–80-х годов. Автор анализирует исполнение верующими молитов, постов, чтение религиозной литературы, совершение паломничеств и миссионерскую деятельность.

Ключевые слова: верующие, молитвы, посты, религиозная литература, миссионерская работа.

In the article the role of outtemple religious acts in the life of believers in 1940–80 s is considered. Author analyses having prayers, fasts, reading religious literature, making pilgrimages by believers and missionary work.

Key words: believers, prayers, fasts, religious literature, pilgrimages, missionary work.

Релігійне життя віруючих не закінчується стінами храму. Вагомими складовими його є індивідуальні молитви та пости. Дотримання їх вказує на справжню, а не формальну релігійність. Ці акти здійснювали, як правило, віруючі люди, тоді як відвідувати богослужіння, брати участь в здійсненні обрядів могли й невіруючі. Серед інших позахрамових релігійних дій були також паломництва, обітніці, читання Біблії й іншої релігійної літератури, місіонерська діяльність тощо.

В сучасній історичній науці ця проблематика щодо періоду 1940–80-х років ніколи не була об'єктом спеціального вивчення. Праці науковців були присвячені релігійній політиці, взаєминам держави і Церкви, релігійному життю загалом, і лише побіжно торкалися окремих моментів релігійності. Серед таких досліджень слід відзначити монографії «Церковне життя в Україні. 1943–1946» О. Лисенка¹, «Православ'я в новітній історії України», «Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 – початок 1980-х років», «Греко-католики в Україні» В. Пашенка², «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років» В. Войналовича³, «Випробування вірою» О. Бажана і Ю. Данилюка⁴ та інші.

---

* **Бондарчук Петро** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

Існують праці українських дослідників, присвячені діяльності Церкви в окремих регіонах, зокрема: «Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: історико-правовий аналіз», «Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз» І. Андрухів⁵. Регіональну церковну тематику продовжує «Православна церква на Буковині у радянську добу» С. Яремчука⁶, «Українська Греко-Католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989)», «Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років» Я. Стоцького⁷ тощо. В цих працях порушується багато проблем церковного життя в УРСР загалом, хоча питання релігійності пересічних віруючих, як і в попередніх роботах, зачіпається дуже рідко. Не розглядалося це питання (крім окремих фрагментарних сюжетів) і в дослідженнях зарубіжних (російських і західних) істориків.

Значно частіше проблему релігійності населення 1940–80-х років порушували радянські філософи-релігієзнавці. Серед цих праць варто відзначити такі: «Современный верующий: Социально-психологический очерк» Є. Дулумана, Б. Лобовика, В. Танчера⁸, «Психология современных верующих и атеистическое воспитание (Социально-психологическое исследование)» В. Павлюка⁹, «Социальный прогресс, религия, атеизм (эволюция современного религиозного сознания и проблемы формирования атеистического мировоззрения)» О. Онищенко¹⁰, «Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления» В. Москальця¹¹; колективні монографії: «Становлення і розвиток масового атеїзму в західних областях Української РСР»¹², «Утвердження науково-матеріалістичного світогляду (соціально-психологічні фактори формування масового атеїзму трудящих)»¹³, «Современная религиозность: Состояние, тенденции, пути преодоления»¹⁴ та інші. Ці дослідження базувалися переважно на матеріалах, отриманих у результаті опитувань віруючих в Україні.

Одна з найважливіших релігійних дій – це молитва. Відомий французький соціолог, етнолог, антрополог Марсель Мосс писав: «З різних поглядів вона (молитва. – Б. П.) справді є одним із головних релігійних фактів. Передусім у ній сходиться багато релігійних феноменів. Більш ніж будь-яка інша система, вона бере участь як у природі ритуалу, так і в природі вірування. Молитва є ритуалом, позаяк вона – усталений образ дії, дія, здійснювана перед священними предметами. Вона звертається до божества і впливає на нього; складається ж молитва з фізичних дій, від яких очікують результату. Але водночас тією чи тією мірою будь-яка молитва – це Символ віри (Credo). Навіть у ситуаціях, коли її зміст стирається в результаті частого повторення, вона, у крайньому разі, висловлює хоча б мінімальну кількість ідей і релігійних почуттів. У молитві віруючий і діє, і мислить. При цьому дія і думка тісно пов'язані, проявляючись в одні й ті самі моменти релігійного життя, в один і той самий час. Втім, таке злиття цілком природне. Молитва – це слово. Тоді як мова – дія, яка має мету і результат; зрештою, це завжди інструмент впливу. Цей вплив полягає в тому, що, виражаючи ідеї і почуття, мова переводить їх у зовнішню сферу і наділяє незалежним існуванням. Говорити – це водночас діяти й мислити, тому молитва належить як

до сфери вірувань, так і до сфери культу»¹⁵. Молитва – це спілкування людини з Богом, це діалог із сакральним і частота її виконання – свідчення того, що людина прагне близькості з ним.

Послаблення виконання багатьох обрядів, постів, молитов припадає ще на дореволюційний період, про що неодноразово писали сучасники. Спочатку така релігійна індиферентність захопила найбільш освічені кола населення царської Росії ще у XVIII ст. Серед двірні помітне ослаблення релігійності під впливом протестантських звичаїв виявилось у байдужому ставленні до обрядів, постів¹⁶, ікон¹⁷. Більш релігійними залишалися простолюди. Сучасний релігієзнавець І. Кремльова зазначає, що в наші дні досліднику релігійного світогляду важко уявити атмосферу, в якій православ'я пронизувало всі сфери народного життя. Постійне звернення до Бога, Богородиці і святих було нормою для віруючих людей. Повсякденне життя релігійного селянина починалося ранком із молитви до Бога і прохання благословити на трудовий день¹⁸.

Встановлення радянської влади змінило ситуацію. Боротьба з релігією і Церквою, атеїстична пропаганда, атеїстичне виховання, отримане в результаті освітнього процесу, спричинили у віруючих ослаблення потреби молитися й особливо дотримуватися постів ще в довоєнний період, хоча більшість віруючих не відмовлялися від виконання індивідуальних молитов. Проте вже в 1940–50-х роках для частини віруючих молитовна практика переставала бути невід'ємною частиною їхнього життя. Митрополит Миколай (Ярушевич) писав: «Люди приходять у храм божий, але за звичкою. Такі люди беруть участь і в молитві у храмі божому, але без уваги і ретельності. Вони моляться лише зовні, а не душею»¹⁹. Отже, молитва втрачала свою роль у житті багатьох віруючих. Такі люди більше не відчували потреби у зверненні до Бога, хоча ще вірили у його існування. Пізніше ситуація погіршувалася. В. Павлюк стверджував, що близько однієї чверті віруючих у 1960-х – на початку 1970-х років не виконували такого найпоширенішого релігійного акту як молитва, масово відмовлялися від дотримання постів (незалежно від віросповідання)²⁰. У 1970–80-х більшість віруючих не молилися регулярно.

Щоб детальніше розглянути ситуацію, пов'язану із молитовною практикою, звернімося до соціологічних опитувань. Одне з них було здійснене 1970 року працівниками кафедри історії й теорії атеїзму КДУ ім. Т.Г. Шевченка та Республіканським товариством «Знання» у селах Перечинського, Свалявського і Воловецького районів Закарпатської області (всього опитано 965 колгоспників (333 чоловіків – 35,25 % і 626 жінок – 64,8 %). Відповідно до його результатів, із 784 опитаних віруючих регулярно молилися 401, рідко – 282, не молилися – 101 осіб. Регулярно молилися переважно глибоковіруючі люди (із 123 опитаних – 108)²¹. Особи, які рідко молилися, давали такі пояснення: «Молюся рідко тому, що зайнята роботою, інколи забуваю помолитися»; «молюся тому, що молилися батьки, але лише тоді, коли є вільний час». Але і в тих, хто молився регулярно, інколи домінували не духовні потреби. Так домогосподарка К. (45 років, освіта незакінчена середня) казала: «Молюся, бо батьки говорили, що з молитвами легше спати»²². Молитва для частини віруючих переставала бути внутрішньою потребою

і виходила з повсякденного вжитку. Багато хто молився лише у храмі, але й тут вони не виявляли рвності до молитви.

Чималий інтерес у цей період становлять соціологічні дослідження 1970 року в Івано-Франківській області, де було опитано 28 493 осіб. Їх проводили у три етапи: 1) на підприємствах і колгоспах; 2) у містах Івано-Франківську, Коломиї та Богородчанському, Верховинському і Снятинському районах; 3) обласне дослідження. Опитування здійснювали 6,5 тис. інструкторів та анкетерів²³. За даними обласного дослідження, 29,6 % опитаних вірили в Бога і лише 29,8 % із них вказали, що моляться щоденно²⁴. Соціологічні дослідження в цьому регіоні показали, що молилися 94,8 % опитаних віруючих, проте 24,4 % із них молилися зрідка або у важкі для них життєві моменти²⁵. Проте лише 13 % опитаних віруючих зверталися до Бога із проханням про прощення гріхів, а 36,1 % намагалися випросити у своїх молитвах допомоги в життєвих справах для себе і своїх близьких, 3,2 % – просили для колективу тощо. 13,4 % віруючих вважали молитву засобом порятунку душі, а 23,4 % – що молитва не задовольняє жодних потреб²⁶. Як бачимо, в молитвах люди висловлювали здебільшого не власне духовні потреби, а матеріально-життєві.

Цю думку підтверджують і пізніші опитування. Згідно із соціологічним дослідженням відділу наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР 1983 року на Івано-Франківщині, 28,6 % з тих осіб, що вагалися між вірою та невір'ям, та 4,5 % із тих, що назвали себе віруючими, не молилися вдома, тобто не відчували потреби в особистому спілкуванні з Богом. Значення молитві не надавали відповідно 17,9 % і 3,5 %, інколи молилися, маючи вільний час, 26,9 % і 18,6 %²⁷. 44,7 % із тих, що вагалися, та 10,6 % віруючих заявляли, що молитва не задовольняла їхніх потреб²⁸. Як бачимо, осіб, які молилися, було менше, ніж віруючих загалом. За даними соціологічного дослідження на промислових підприємствах Львівщини (1970-і роки), 16 % віруючих не молилися. У селах Львівської області, де було проведено опитування, не відвідували храми – 8 %, не молилися – 5 % осіб релігійної орієнтації²⁹. Зрозуміло, що дані соціологічних опитувань неточні і відображають лише особливості та загальні тенденції у виконанні молитов віруючими. У центральних, східних та південних областях України кількість осіб, що молилися, була значно меншою.

Схожа ситуація склалася у СРСР загалом і в РРФСР зокрема. За твердженням О. Дем'янова, який обстежував переважно Центральне Чорнозем'я, у 1970-х роках близько 40 % віруючих молилися вдома більш-менш регулярно, близько 48 % – нерегулярно і близько 12 % не молилися взагалі³⁰.

Упродовж 1940–80-х років кількість осіб, що знали офіційні молитви, невпинно зменшувалася. У 1970-х лише кожен десятий знав 3–4 молитви, близько двох третин – одну-дві. Зменшувалася і сама тривалість молитви. Багато віруючих лише хрестилися або й цього не робили³¹. Відомі молитви («Живий в допомозі» (Псалом 90), Богородице Діво, радуйся» («Хвалебна пісня Богородиці»), Символ віри) в селах пам'ятали нерідко лише кілька жінок похилого віку³². Систематичне читання молитов віруючі не вважали обов'язковим, вони пояснювали це зайнятістю за господарством, нестачею часу, нездоров'ям, небажанням викликати невдоволення дітей тощо³³. В «Настольной книге священнослужителя» зазначалося: «...Доводиться

стикатися з такими сумними фактами як незнання основних молитов і Символа віри, нерозуміння здійснюваних таїнств, а головне – відсутність інтересу до цього»³⁴. Навіть у регіонах із найвищою релігійністю не всі віруючі регулярно молилися.

Несистематичні молитви в цей період стають для багатьох віруючих звичкою, якої не можна було подолати вже в 1990-х роках, коли релігійність почали пропагувати як вагому духовну цінність. Згідно із соціологічним дослідженням, проведеним Відділенням релігієзнавства Інституту філософії НАН України, систематично молилися вдома і в церкві менше половини віруючих, понад 15 % – лише у храмі, близько 25 % – лише тоді, коли вирішувалася їхня особиста доля чи доля близьких людей, і майже 12 % не молилися взагалі³⁵. Як бачимо, якісно (систематичність та інші показники) ситуація змінилася зовсім мало. Збільшилася лише кількість молільників – за рахунок збільшення кількості віруючих.

Упродовж 1940–80-х років змінювався і характер прохань у молитвах: якщо раніше люди частіше просили про спасіння душі після смерті, відпущення гріхів, зміцнення віри, то тепер у молитвах пересічних віруючих переважали «мирські мотиви». В 1970-х, за даними опитувань, ледь більше 1/5 віруючих у СРСР просили Бога про вічне спасіння, 1/4 – про матеріальний добробут і сімейне щастя, трохи більше 1/5 – про здоров'я, близько 9 % – про мир і близько 1/5 молилися за звичкою, традиційно³⁶. Частка молитов, у яких висловлювалися духовні потреби, поступово зменшувалася.

Якщо скористатися класифікацією молитов на прохальні, заступництва, подяки, возлюблення, наведеною у книзі В. Москальця «Психологія релігії»³⁷, то в досліджуваний період ми спостерігаємо поступове зменшення частки тих молитов, що відносилися до двох останніх груп.

Водночас у середовищі віруючих послаблювалася віра в отримання відгуку на молитви. В 1970-х роках менше 40 % віруючих вірили в Божу допомогу, близько 18 % сумнівалися, майже 1/5 зверталися до Бога по допомогу про всяк випадок і стільки ж не змогли відповісти³⁸. Такі цифри свідчать про слабку релігійність більшості вірян.

Макс Вебер свого часу писав: «...Зовнішні мирські блага дедалі більше підкоряли собі людей, здобувши нарешті таку владу над ними, якої не знала вся попередня історія людства. Сьогодні дух аскези – хто знає, назавжди чи ні? – полишив цю мирську оболонку»³⁹. Ці слова видатний соціолог застосовував до тодішнього капіталістичного суспільства. Правомірні вони й щодо радянського суспільства досліджуваного періоду.

Ламаючи старі традиції, секуляризаційні процеси інколи позитивно позначалися на духовності окремих людей. Це стосувалося заміни завчених формальних молитов тими, що йшли від серця. Інколи вони могли складатися з одного або кількох слів. Для прикладу можна навести молитви з однієї популяризаційної релігійної книги: «Зглянься...», «Змилосохрися...», «Благаю...», «Сподоби...», «Посіти і зціли...»⁴⁰. Така молитва для багатьох віруючих часто була прийнятніша, ніж традиційно усталені, адже інколи «молитва у певному сенсі відвертається від засобу так само, як і любов»⁴¹, хоча ці слова не є аксіомою.

Віруючі, які належали до інших релігійних течій (римо-католики, старообрядці, прибічники протестантських конфесій), демонстрували свою молитовну діяльність активніше, ніж вірні РПЦ. Уповноважений Ради у справах релігій у

Чернівецькій області П. Подільський, характеризуючи діяльність старообрядців (звіт від 2 листопада 1976 року), зазначав: «Зараз у домівках старообрядців похилого віку, як правило, є ікони, перед якими у недільні і святкові (релігійні) дні запалюють лампадки, що висять перед ними... Молільники продовжують виявляти виразну зовнішню релігійність: шанобливо поводяться у церкві, старанно моляться, б'ють поклони, підходять під благословення священика, що здійснюється на кожному богослужінні майже всіма віруючими з обов'язковим цілуванням розп'яття... До глибокого розуміння релігійного вчення старообрядці, як православні віруючі, не вдаються. Та й самі служителі культу (на 5 релігійних громад 3 священики, всі мають початкову освіту, натомість не мають духовної) є практиками і не мають достатнього досвіду релігійного впливу»⁴². Як показують спостереження, старообрядці були більш ревні в молитві, ніж прибічники РПЦ.

Те саме можна сказати й про прибічників ІПХ та ІПЦ. В істинно-православних християн ревна молитва супроводжувалася поклонами. О. Клібанов зазначав, що відомі випадки, коли віруючі цієї течії здійснювали до 700 поклонів поспіль⁴³. Прибічники цих течій демонстрували загалом вищу релігійність, ніж представники інших гілок православ'я. Більш ревними в молитві, ніж парафіяни РПЦ, також були члени протестантських громад.

Тривалі моління та пости, «вибивання гріхів» (коли під час молитов віруючі жінки лупцювали одна одну)⁴⁴ були притаманні обрядовій діяльності покутників. Радянський релігієзнавець А. Шиш стверджував, що засновник секти покутників Солтис переконав кількох малописьменних жінок із сіл Чепелів та Лукавця Бродівського району Львівської області влаштувати підпільні моління, під час яких віруючі завдавали б одна одній ударів, вибиваючи з себе гріхи⁴⁵. Покутники склали молитву: «Вірую в Ісуса Христа і матір божу середнянську»⁴⁶. Їхні релігійні вияви, хоча подекуди деструктивні, свідчили про вищу релігійність, ніж у греко-католиків, із середовища яких вони вийшли.

Змін зазнавало і ставлення до посту, який був центральним елементом вчення православної церкви про аскезу. Сучасний російський історик Б. Миронов, аналізуючи статистичні дані народжуваності в Росії в окремі місяці, дійшов висновку, що неповне дотримання постів більшість віруючих у Росії практикували ще до революції. Якщо в 1860-х роках частка осіб, які практикували статеve утримання під час постів, у православних становила 24 %, а в католиків – 12 %, то до 1901 року вона знизилася у православних до 14 %, у католиків до 6 %⁴⁷. (католицька церква до постування ставилася не так суворо, як православна. – *Б. П.*) Миронов дотримується думки, що якщо зовнішнє обрядове благочиння виконувалося суворо, внутрішнє мало легку ерозію⁴⁸. Проте в радянський період невелика ерозія перетворилася на велику.

У 1920-х роках, коли в селах створювалися клуби, сільбуду, частина молоді, хоч і не поділяла церковних заборон, та боялася їх порушити. Під час Великого посту припинялися розваги, не було звичайних веселощів та шуму. Населення дотримувалося церковних обрядів, принаймні зовні. У повоєнні роки відхилення від традиції відбувалися постійно. Не лише молодь, а й навіть деякі люди

похилого віку не вважали за потрібне дотримуватися церковних приписів щодо посту⁴⁹. У 1960–80-х ці тенденції посилювалися. Хоча постування вважався вагомим релігійною дією, більшість віруючих не практикували його.

Звернімося до кількісних показників постування. У Полтавській області 1969 року під час Великого посту постувало до 62 тис. осіб, 1968-го – до 66 тис.⁵⁰ У Запорізькій області 1974 року – понад 50 тис. осіб⁵¹. На кілька тисяч менше людей постували в цьому регіоні в 1976–1977 роках⁵². У Харківській області 1976 року, за офіційними даними, великоднього посту дотримувалися до 100 тис. осіб (на 7–8 тис. менше, ніж попереднього року), серед них – переважно люди похилого віку (86–88 % – жінки)⁵³. Ці цифри були отримані в результаті підрахунку кількості осіб, що причащалися.

Із 679 опитаних віруючих на Буковині (де рівень релігійності населення був одним з найвищих в Україні) у 1960-х роках лише 169 відповіли, що дотримуються посту, 398 – дали негативну відповідь, 10 – невизначену, 102 не відповіли. З тих, що постували, 36 – несумовно і найчастіше у Страсну п'ятницю⁵⁴. Дослідження 1970 року на Івано-Франківщині показало, що лише близько 20 % опитаних віруючих постували⁵⁵. Але в Галичині, попри високу релігійність населення, ставлення до постів не було таким принциповим, як в інших регіонах, – через панування тут греко-католицьких традицій (де постам відводилося значно менше уваги, ніж у православ'ї).

У 1980-х роках, як зазначали у своїй книзі В. Цветков і М. Резніков, у СРСР регулярно постували тільки ті парафіяни, для яких відвідування храмів і участь у богослужінні не було лише даниною традиції⁵⁶. На кінець 1970-х – початок 1980-х років у Центральному Чорнозем'ї (РРФСР) частка віруючих, які постували регулярно, згідно із дослідженням О. Дем'янова, сягала 12–13 %; тих, що постували рідко, – до 40 % і тих, що не дотримувалися посту, – до 50 %⁵⁷. Багато віруючих забули, що слід також постувати по середах і п'ятницях. Що ж стосується головного семитижневого посту перед Пасхою, то й тут спостерігалось порушення релігійних приписів: постували в перший і останній (Страсний) тиждень. Такі віруючі виправдовувалися слабким здоров'ям і відсутністю належних умов⁵⁸, хоча причина переважно крилася у слабкій вірі.

Крім обмежень у вживанні їжі постування мало й інші форми. Як зазначає Г. Носова, часткове збереження постів полягало в тому, що в Страсну п'ятницю люди похилого віку намагалися не ходити до клубу, найбільш релігійні бабусі зберігали принаймні видимість посту – не дозволяли дітям та онукам вмикати телевізор та радіо у цей час. Найпоширенішою забороною під час посту залишалася заборона розваг⁵⁹.

Відмова від постів ще у 1940–50-х роках спостерігалася не лише серед вірних РПЦ, а й у середовищі старообрядців. Ті самі тенденції були помічені пізніше серед прибічників ІПЦ та ІПХ. У 1970–80-х деякі з них не постували⁶⁰. Це стосується й представників інших релігійних течій, де піст вважався важливим релігійним актом.

У більшості протестантських течій постів не дотримувалися. Проте деякі з них, зокрема п'ятидесятники, надавали їм великої уваги. Зокрема у Довжанській громаді Ворошиловградської області була поширена практика, коли віруючі не

приймали їжі впродовж однієї-трьох діб і різко обмежували своє харчування на більш тривалий період⁶¹. Пости сприяли переживанню релігійного досвіду.

Окремі віруючі в досліджуваній період продовжували давати релігійні обітниці. В них, як зазначає І. Кремльова, відображалися покаєння у «гріховності, надія заслужити прощення власними силами, і уявлення про важливість пожертвування, й ідея духовної користі самообмеження»⁶². Дії, які здійснювали внаслідок обітниць, виділялися серед повсякденних виявів віри тим, що людина добровільно накладала на себе додаткові зобов'язання⁶³. Проте виконання обітниць втрачало популярність ще швидше, ніж молитви й навіть дотримання постів.

У контексті дослідження релігійності варто згадати також про інші релігійні дії, зокрема ті, що були безпосередньо пов'язані з трудовою діяльністю. У доповіді голови Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР А. Пузіна на засіданні уповноважених Ради 29 червня 1963 року відзначалося, що порушуючи проблему занепаду релігійності, слід враховувати не лише зовнішні форми її вияву (відвідування храмів, виконання релігійних обрядів тощо). Важливішим показником цього занепаду, зазначав він, є те, що релігія не відіграє великої ролі у практичному житті віруючих – вони не замовляють молебні про урожай, щоб «викликати» дощ, у разі хвороби йдуть не до церкви, а до лікарні, не сподіваються на продовження життя після смерті, а прагнуть добре облаштувати земне тощо⁶⁴. Уповноважений стверджував, що більшість віруючих у практичному житті вже не керуються ученням Церкви.

Для 1940–80-х років характерне подальше припинення релігійної діяльності, пов'язаної із релігійним календарем і природними умовами (колективні молитви із проханням послати дощ абощо). «Коли ми змінюємо глибокі структури цивілізації, ми маємо водночас переписувати всі кодекси нашого життя»⁶⁵, – вважав Е. Тоффлер. В означений період ці процеси тривали. У працях радянських науковців зазначалося, що свідченням послаблення віри є виключення так званих релігійних обрядів, пов'язаних із трудовою діяльністю (боротьба з посухою, початок певної трудової практики, зокрема виведення худоби на пасовище тощо)⁶⁶. Проте, на нашу думку, ці обряди продовжували існувати, хоча були вже не такі поширені.

Як відбувалася такі ритуали в середовищі римо-католиків Дрогобицької області, свідчать матеріали інформаційного звіту про роботу уповноваженого Ради у справах релігійних культів в УРСР П. Вільхового: «У неділю ксьондз Сумряк разом із віруючими молився про “послання дощу”, влаштувавши з цією метою хресну ходу в огорожі костьолу. З правого боку костьолу біля вівтаря стояла група дівчат 12–15 осіб віком від 10 до 15 років, одягнених у різні сукні і перев'язаних через плече широкою біло-блакитного кольору стрічкою, з лівого боку костьолу приблизно такого ж віку хлопчики – 10–12 осіб. Хресну ходу супроводжували діти віком 7–8 років, вдягнені в білі сукні, з розпущеним волоссям і з маленькими кошиками в руках, які кидали під ноги ксьондза пелюстки червоних троянд і т. д.»⁶⁷. Інколи обряди з проханням поліпшити природні умови проводили й православні.

Важливим у релігійному житті є читання Біблії та іншої літератури. Для послідовників протестантських течій один зі значущих релігійних принципів – це

вивчення Біблії та слідування їй приписам у житті. Дотримання цього принципу великою мірою відображає рівень релігійності населення, тому важливо простежити, скільки часу пересічні віряни приділяють читанню релігійної літератури. Опитування Інституту суспільних наук АН УРСР показали такий результат: із 374 опитаних християн віри євангельської (п'ятидесятників) 35% відповіли – 2 години, 26 % – одну годину, 18 % – 30 хвилин⁶⁸. Велику увагу вивченню Біблії та релігійної літератури як складової релігійного життя приділяли євангельські християни-баптисти, адвентисти сьомого дня і свідки Єгови. Для своїх потреб вони нерідко використовували літературу, видруковану нелегально. А більшість православних та католиків узагалі не читали Біблії та інших релігійних книжок. Це пояснювалося не лише небажанням віруючих, а насамперед відсутністю літератури.

Різні релігійні дії займали певне місце в житті кожного віруючого. На жаль, важко визначити їх співвідношення щодо віруючих багатьох конфесій через відсутність фактів. Для прикладу наведемо наявні факти із життя свідків Єгови. На запитання (дослідження 1976 року в Закарпатті) «Як ви задовольняєте свої релігійні потреби?» 3067 опитаних дали такі відповіді (див. Таблицю 3.10)⁶⁹:

Таблиця 3.10.

Питання	Чоловіки		Жінки		Усього опитаних	У % від загальної кількості опитаних
	Кількість відповідей	у %	Кількість відповідей	у %		
Читаю Біблію	977	75,5	1296	73,0	2273	74,1
Вивчаю бруклінську Літературу	443	34,2	421	23,9	864	29,1
Відвідую зібрання Одновірців	291	22,5	277	15,6	568	18,5
Постійно спілкуюся з одновірцями поза зібранням	217	16,8	309	17,4	528	17,2
Проповідую іншим	256	19,7	198	11,2	454	14,8
Лише молюся	334	25,9	485	27,3	819	26,8
Не відповіли	32	2,4	29	1,6	61	1,9

Кожен опитуваний міг давати кілька відповідей, тому їх сума перевищує 100 %. Як бачимо, найбільше членів цієї релігійної течії заявили про читання Біблії та іншої релігійної літератури. Доволі великий був відсоток тих, хто обрали відповіді, що стосувалися відвідувань молитовних зібрань. Що ж стосується відповіді «лише молюся», то її обрало більше чверті опитаних, хоча вона не відображала реальної ситуації. Те саме спостерігалось й серед прибічників інших протестантських релігійних організацій закритого типу. Водночас у середовищі

православних і католиків був набагато вищий, ніж серед протестантів, відсоток осіб, які обрали б відповідь «лише молюся».

Практикувався у досліджуваній період в окремих конфесіях й екзорцизм («вигнання бісів»). Рідше таке траплялося серед православних⁷⁰ (радянська влада до таких дій ставилася вороже, і керівництво РПЦ забороняло священникам здійснювати їх), католиків і частіше – серед п'ятидесятників. Про екзорцизм у середовищі п'ятидесятників неодноразово згадувалося в документах органів влади⁷¹ та в книгах радянських авторів. Звернімося до конкретних прикладів. Жителька м. Жданова, п'ятидесятниця К. Горова згадувала, що вона довго не могла навчитися говорити «іншомовами». «Проповідники» переконали її, що в ній «сидить біс». Оповідаючи про те, що вона відчувала під час акту «вигнання біса», К. Горова зазначала: «Під час молитов, коли дух святий торкався нечистого духа <...>, який був у мені, бісівський дух знову виявляв себе, роздирав мою плоть, кричав через мої уста, кидав мене на землю, доводячи мене до втрати свідомості, і не хотів виходити з мого тіла». Жінці знадобилося аж три роки, щоб «зцілитися»⁷². Основою цих випадків були переважно психічні феномени, які неодноразово аналізувалися у численних працях вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Про один з актів екзорцизму, що трапився 1946 року в с. Галайківцях Муровано-Куриловецького району Вінницької області, повідомляв уповноважений у справах РПЦ. Православний священник Шумлянський організував монастир. Сюди у день святих Петра і Павла із села Котюжани привезли 30-річну жінку з нападом епілепсії. Священник визначив, що в ній сидить демон і вирішив вигнати його за допомогою молитви. Він оповідав: «Коли я почав читати молитву проти злих духів, так з цієї людини почав говорити внутрішній голос, тобто голос злого духа. Я спитав його: “Хто ти такий?”, – і отримав відповідь: “Я Іцко”. – “Хто тебе послав?” – “Перля з Марією”. Далі йшло питання: “Коли ти в неї вселився?” – “Уже 20 років”. – “Чи довго ти будеш сидіти в рабі божій?” – “Ще три роки”. – “Чого ти поселився в неї? Я пропоную тобі негайно забиратися на моря і океани, на дно морське. Там твоє місце»». Злий дух сказав, що вийде, якщо хвора перестане ходити до клубу, а ходитиме до церкви. Тоді священник відповів злому духові: «Якщо ти не залишиш раби божої, то я стану співати херувимську». Потім він набрав у рот освяченої води, влив до рота хворої й окропив її цією водою. Потім, за словами священника, злий дух зашумів та залишив хвору, «яка вже стала здоровою після процедури». За кілька днів жінка знову відчула себе хворою і звернулася до священника. Позаяк чутка про це диво поширилася у навколишніх районах, до села на храмове свято зібралося близько 7 тис. осіб. Було запрошено з навколишніх сіл представників духовенства. Знову відбувся «сеанс зцілення», але трапився курйоз. Благочинний спочатку виступив із викриттям цього заходу, а потім розплакався і сказав, що його прислали, аби він це зробив⁷³.

Висновки уповноваженого РС РПЦ в УРСР про цей випадок були такі: «Правда, це одинокі факти, але вони характерні тим, що в середовищі священнослужителів деяких єпархій правобережної України є ще певні послідовники “Калинівських чудес”, що мали місце в перші роки революції»⁷⁴. Пізніше здійснення

актів екзерцизму духовенством РПЦ жорстко припиняла влада та ієрархи, хоча деякі священники продовжували виконувати їх. У цьому випадку важко визначити ступінь правдивості дива. За зовнішніми ознаками скидається радше на те, що зцілювана людина мала психічні відхилення.

Уже в 1990-х роках масові акти екзорцизму відбувалися в Києво-Печерській лаврі, Китаївській пустині, де було чимало осіб із психічними та нервовими захворюваннями. Пізніше до них ставилися суворіше. Сучасний російський богослов А. Кураєв із цього приводу іронізував: «Я читаю в житіях святих, що давнім свягим вартувало величезної праці зцілити одну людину від одержимості. А коли я бачу, що на відчитування привозять цілими автобусами, недовірливо кажу до себе: чи наші ченці перевершили Сергія Радонезького, чи біси нині згодливіші стали»⁷⁵.

Релігієзнавець О. Предко дає таке пояснення демономанії (крикливства, одержимості бісами), поширеної в Україні і досі: «Вірячи в те, що в них сидить біс, котрий не любить всього святого, крикливі відчували особливу нервову напругу під час церковної служби, і тому не дивно, що саме тут проявлялись істеричні припадки»⁷⁶. Тобто спочатку віра у власну одержимість, у те, що вона посилюється в релігійних місцях чи у присутності людей, а вже потім маніфестація одержимості. Цікаво, що в більш ранні періоди, зокрема у ХІХ ст., зафіксовано цілі епідемії крикливства, які охоплювали чималу частину жителів населених пунктів, переважно жінок (ашепківська епідемія⁷⁷). Підґрунтям для них були соціальні умови, релігійність і заобонність. Можна також припустити, що в низці випадків крикливство було зумовлене не психічними чи соціальними факторами, а парапсихологічними.

В окремих релігійних течіях, зокрема п'ятидесятників, поширеним було здійснення духовних «зцілень». Насправді зцілення траплялися, однак радше внаслідок психотерапевтичної, а не терапевтичної дії (останнє, очевидно, спостерігалось, проте рідше), яку справляли на хворих «зцілювальні» маніпуляції «цілителів». Їх здійснювали і представники духовенства інших конфесій, зокрема РПЦ, хоча й рідко.

Факти подібні до тих, що наводилися в радянських атеїстичних виданнях, нерідко стають відомі й у наш час. О. Предко зазначає: «Іноді під покровом зцілення і позбавлення від причини починають діяти авантюристи і шарлатани різних мастей, використовуючи вельми вичурні прийоми і методи, що обертається для довірливих досить драматично»⁷⁸.

Радянська влада була вороже налаштована проти таких «духовних» дарів, як духовні «зцілення» та говоріння «іншомовами», що відображалось на їх поширенні. В інформації про становище в автономно зареєстрованих громадах ХВС в Чернівецькій області зазначалося, що в результаті «багатосторонньої роботи з виховання керівних кадрів і пересічних віруючих» поступово зникали такі особливості п'ятидесятників, як говоріння «іншомовами», пророцтва, зцілення та інші так звані духовні дари⁷⁹. Схоже спостерігалось і в інших регіонах, лише інколи на короткий період ситуація радикалізувалася.

Одним із різновидів прояву релігійності віруючих були масові паломництва до місць, відомих своїми надприродними явищами. Місця паломництва були в різних регіонах. У Ворошиловградській області уповноважений РС РПЦ М. Гладарев-

ський згадував лісовий гай в Киселівській балці Станично-Луганського району, колодязь у балці Розсипна поблизу с. Мала Іванівка Ворошиловградського району, колодязь у каплиці с. Новопавлівка Краснолуцького району⁸⁰. 1954 року до джерела балки Разсипної розпочалися сходини хворих людей, які бажали зцілитися. Легенда про чудодійне джерело поширилася далеко за межі регіону. Сюди приїздили набрати води люди з різних областей. Навіть виступ священника, який заперечував лікувальні властивості води, не зміг розвіяти віри людей⁸¹. До середини 1960-х років здійснювалося паломництво до джерела поблизу с. Вільне Новомосковського району Дніпропетровської області⁸². У період хрущовської боротьби з релігією влада доклала чимало зусиль, щоб зупинити паломництва в ці місця.

Ще масовіші паломництва вірян спостерігалися в Західній Україні. Зокрема до с. Зарваниці Терехівського району на Тернопільщині – до каплиці з криничкою. 1957 року ключі від каплиці у віруючих забрали. Тоді людям у цілющій криничці явився Матір Божа з дитиною на руках. Звістка про це облетіла околицю. За три роки, 1960 року, капличку було знищено, однак це лише збільшило потік прочан⁸³. У другій половині 1960-х паломництво туди відновилося і стало масовим. До села прибували люди не лише із сусідніх сіл та районів, а й із деяких сіл Івано-Франківської та Чернівецької областей. 6–7 липня 1969 року на свято Івана Христителя біля каплиці на молебні зібралося понад 3 тис. віруючих. Така ж за чисельністю проща до Зарваниці відбулася 28 серпня 1969 року на свято Успіння Пресвятої Богородиці⁸⁴. Існували й інші відомі місця паломництва.

Прикладом масових паломництв віруючих можуть служити також події у квітні-травні 1987 року в с. Грушеві Дрогобицького району Львівської області. 26 квітня кілька вірян пустили чутку про явлення Богородиці над недіючою греко-католицькою каплицею. Туди посунув великий потік паломників. До 28 травня (свята Вознесіння Господнього) він сягнув 30 тис. осіб. (За іншими даними, протягом місяця там побувало більше 100 тис. прочан⁸⁵). Біля каплиці були організовані моління із пісноспівом за участю як православних, так і греко-католицьких священників, які виголошували проповіді. Лише 29 травня потік віруючих у с. Грушеві зупинився⁸⁶. Там же було складено пісню, яку співали багато віруючих:

Стоїть на балконі у чорному фелоні,
Руками розводить і кличе до себе,
І очі святії зводить до неба.
Моліться, моліться і кайтесь люди,
Бо завтра уже певно запізно вам буде,
Я прошу, благаю за все свого сина,
Бо вийде на світі цим тяжка година.
У гріхах великих земля пропадає,
Моліться, моліться, прошу вас, благаю...⁸⁷.

Віра в диво явлення Богородиці в якомусь місці часто спричиняла паломництво туди католиків чи православних із релігійного середовища Галичини, яке до Львівського собору 1946 року було греко-католицьким.

Відомі також паломництва іудеїв. Зокрема до могили рабина Цадика в с. Нові Велідники Овруцького району Житомирської області, особливо в серпні-вересні. 1956 року це місце паломництва було ліквідовано, однак віруючі продовжували сюди приїздити⁸⁸.

У досліджуваний період фіксувалися й інші дії віруючих, пов'язані з «виявами чудес». Так на початку літа 1949 року в м. Станіславі та області на вікнах церковних та світських будівель з'являвся образ Богоматері. Місцевий уповноважений зазначав, що «в кожному великому населеному пункті групи (віруючих), головним чином сільські жінки, ходили, придивляючись до вікон на церквах, установах, приватних будинках і навіть виробничих приміщеннях, шукаючи райдуги на склі, очікуючи «явлінь» на них⁸⁹. Віруючі появу Богоматері пояснювали тим, що скоро почнеться війна, що Богоматір та Ісуса Христа позбавили церков, а віруючих позаганяли до колгоспів, що Ісус Христос, Богоматір та святі благословляють річницю самостійності України (30 червня) тощо. Уповноважений пояснював ці «явління» як природні катаклізми та вияви бандитської пропаганди⁹⁰.

Траплялися також випадки використання духовенством усіляких «божественних чудес» для пошавлення релігійного життя, покращення фінансово-матеріального становища парафій тощо. Зокрема у селі Рівки Славутського району Кам'янець-Подільської області священник В. Полішук (1894 року народження, рукопокладений у священники 1942 року) встановив, що один громадянин під час рубання дров виявив відбиток хреста правильної форми в розколотій деревині. Цей факт священник хотів використати для організації паломництва до с. Рівки, де бажав влаштувати молебень у зв'язку з «дивом». Із проханням дати дозвіл на проведення цієї акції священник звернувся до єпископа Кам'янець-Подільського Панкратія, мотивуючи тим, що це може принести великі гроші. Однак єпископ засумнівався в істинності дива, бо частинки структури дерева не сходились, а сходився лише розруб дерева двох половинок⁹¹. Цей випадок хоч і не набув поширення, однак демонструє, що народ тяжів до віри в такі дива, і з цього нерідко користувалося духовенство.

Спостерігалось також вшанування «святих», «ясновидців», «прозорливців», серед яких були й психічно хворі люди. Про один з активних виявів такої релігійності оповідає у своєму листі до єпископа від 15 лютого 1948 року протоієрей із Мелітополя Георгій Константиновський. У листі зазначається, що 9 лютого в житті місцевого сектанства відбулася нова сенсаційна подія. Раніше він писав про хворобливого Мітю – Карлева Дмитра Георгійовича. Тепер той проголосив себе священником, причому рукопокладання, за його словами, він отримав не від єпископа, а від архимандрита Нафанаїла (на той час покійного). В будинку Міті 1948 року мешкала Поліна, яка видавала себе за пророчицю та блаженну, як і господар помешкання. 9 лютого Поліна в білій вінчалній сукні, прикрашеній квітами, їхала Мелітополем на віслюкові, якого тримали за повіддя молоді соратниці Міті, її супроводжував великий натовп людей. Поліна бурмотіла якісь незв'язні слова пророцтва про майбутню страшну біду, закликаючи народ до молитви та покаяння. Наблизившись до приміщення фотоательє, жінка попросила фотографа сфотографувати її на віслю-

кові. «Пророчицю» оточив тисячний натовп, люди сміялися, свистіли, шуміли. Було зупинено транспортний рух. Втрутилася міліція. Склавши акт, міліціанти арештували Поліну як порушницю громадського спокою і порядку. Те саме чекало й на соратників Міті. Активно розвінчувалася Істинно-православна церква⁹².

В умовах відірваності від священства, переслідуваності, гонінь звичайні речі пересічні віруючі могли трактувати як духовні, що надавало релігійній свідомості віруючих, які належали до цієї течії, специфічних рис. Варто зауважити, що описаний випадок не є типовим для поведінки прибічників ІПЦ. Така поведінка віруючих могла виявлятися радше в середовищі ІПХ, більш відірваному від духовенства, а відтак більш «єретизованому» щодо православних релігійних норм. Громада ІПЦ, про яку йшлося вище, очевидно, якраз проходила через ці процеси. Доволі прикметно, що вшанування «юродивих» було поширеним явищем у народі, який у нестандартній релігійній поведінці окремих осіб «бачив» вияви святості.

Послідовникам низки напрямів ІПХ також було притаманне визнання культу «святих» джерел та всіляких священних предметів, набагато дужча віра в реальність чудес (порівняно із вірянами РПЦ), виконання дій, які важко назвати не магічними, для досягнення бажаних результатів, особливе шанування прозорливців і ясновидців, віра у видіння, віщі сні⁹³. Проте це стосується не всіх громад, а зазвичай тих, що функціонували в сільській місцевості, членами яких були переважно малописьменні та неписьменні люди, які до того ж втратили зв'язок із духовенством. Ось як описує зібрання у святих місцях ІПХ О. Клібанов: «Тут виступали “виганячі бісів”, тут можна було побачити групи жінок, які схилилися над водою й очікували появи “лику Божої Матері”, якісь проповідники, старі і молоді, читали проповіді, одні на повен голос, інші стиха чи пошепки. В натовпі блукали каліки, кульгаві й сліпі. Над загальним гулом раптом лунав зойк причинної, що заголосила»⁹⁴. Власне, цей сюжет стосується не України, однак він демонструє тенденції розвитку специфічної релігійності віруючих у низці громад ІПХ, члени яких ще донедавна належали до РПЦ.

Важливе місце в релігійній діяльності віруючих багатьох інших конфесій належало місіонерству та релігійній проповіді. Але цього не можна було сказати про прибічників РПЦ. У середовищі православних віруючих релігійну пропаганду, місіонерську діяльність мало, за традицією, весті духовенство. В радянський час ця діяльність у РПЦ обмежувалася приміщенням храму.

Позаяк розгляд місіонерсько-пропагандистської діяльності духовенства виходить за межі нашої проблематики, ми на ньому не зупинятимемося. Зазначимо лише, що її ефективність у досліджуваній період великою мірою залежала від священника. У парафії, де він справляв належним чином свої обов'язки, до нього ставилися довірливо і сприймали ті ідеї, які він доносив до людей. А позаяк у цей період з огляду на релігійну політику держави до лав духовенства потрапляло багато малописьменних осіб і тих, що не мали відповідної богословської підготовки, це позначалося на місіонерсько-пропагандистській роботі. До того ж ця діяльність була спрямована радше на те, щоб зберегти кількість парафіян або хоча б зменшити їх відтік, ніж на збільшення контингенту віруючих.

Більшість цих зауважень, однак, не стосуються прибічників ІПЦ та ІПХ. Перебуваючи в опозиції до радянської влади, вони ігнорували заборони місіонерства. Особливо активну релігійну пропагандистську діяльність у повоєнний період розгорнули істинно-православні християни. Проте з середини 1950-х років ця сфера їхньої діяльності внаслідок репресій стихла.

Значно краща ситуація з релігійною пропагандою, ніж у РПЦ, спостерігалася в інших конфесіях. Хоч УГКЦ було ліквідовано, частина її духовенства не змирилася з цим і продовжувала діяти підпільно, здійснювати богослужіння, обряди, доносила слово Боже до населення західноукраїнських земель. Велика роль у здійсненні місіонерської діяльності належала не лише священикам, а й чернецтву ліквідованих греко-католицьких монастирів та віруючим-активістам. Хоча впродовж 1940–50-х років усі греко-католицькі монастирі було ліквідовано, однак, як зазначається у довідці уповноваженого у справах РПЦ в Івано-Франківській області Атаманюка від 13 березня 1964 року, близько 160 осіб не змирилися з ліквідацією монастирів і почали групуватися за ознаками монастирського ордену, жити у приватних квартирах і дотримуватися свого статуту. Із цими людьми встановлювали зв'язок греко-католицькі священики і використовували їх у своїй місіонерській діяльності. На середину 1960-х років «таке явище, – як зазначається у довідці, – у значно меншій мірі і зараз спостерігається в окремих районах області»⁹⁵. Схожа ситуація також спостерігалася на Львівщині, Тернопільщині і Закарпатті. Проте, як і в православ'ї, місіонерсько-пропагандистська робота греко-католицького духовенства й активу була спрямована переважно на збереження вірних грекокатолицизму. Про жодне навернення неофітів говорити не випадає.

У багатьох течіях до місіонерсько-пропагандистської роботи залучали пересічних віруючих. Велику увагу апостолату мирян приділяли римо-католики. Вони брали участь у реколекціях – слухали цикл бесід (лекцій), які пояснювали сенс тієї чи тієї релігійної події, свята. Римо-католики значно більше від православних приділяли уваги до участі віруючих у діяльності неформальних релігійних груп, які вели місіонерську роботу серед населення.

Місіонерсько-пропагандистською діяльністю продовжувало в цей час займатися й реформатське духовенство. У звіті про роботу уповноваженого РСРК в УРСР за 1960 рік зазначалося, що до цього часу деякі реформатські пастори, користуючись відсутністю «справжнього контролю» вели «відкриту релігійну пропаганду, залучали дітей до вивчення т. зв. закону Божого, створювали молодіжні хори і навіть відбирали у молодих угорців підписи про вірність реформатській церкві»⁹⁶. Відзначалися труднощі та успіхи у подоланні релігійності.

Кожна релігійна течія мала свої мотиви і догматику, що сприяли місіонерській діяльності. Найбільше вони були представлені у протестантських конфесіях, відтак найактивніше місіонерством займалися протестанти. У баптизмі місіонерська діяльність виходила з учення про оновлення духом. Повноправним членом громади, згідно з ученням, є та людина, що «оновилася духом Христа», а цей акт можна здійснити через активне місіонерство – приведення до Бога іншої душі⁹⁷. Тому баптисти та представники інших релігійних течій, де ширилися такі

погляди, вели активну місіонерську роботу. Приклади місіонерської діяльності широко представлені в їхній творчості, зокрема в такому вірші:

Не затворяй ты Царство от соседа,
С которым рядом ты, мой друг, живешь,
И, вероятно, часто с ним беседу
Ты о спасении грешников ведешь⁹⁸.

Водночас місіонерська робота членів протестантських організацій закритого типу була багатогранною. Уповноважений РСРК в УРСР П. Вільховий вказував, що для залучення молоді «сектанти» майже при кожній великій громаді створюють хоріві гуртки, оркестри, гуртки самодіяльності і скликають «олімпіади» (молодіжні свята). У Ровенській області в деяких громадах для залучення молоді влаштовувалися «дівочі вечори», на яких дівчата – члени однієї протестантської громади закритого типу – співали псалми та духовні пісні. На ці вечори часто приходила інша сільська молодь.

Одним із методів пропаганди нелегальних громад були відкриті агітації, масові акції, про які ми згадували раніше. У червні 1963 року баптисти-ініціативники організували на околиці Києва молитовні збори. Хоча присутніх було небагато (100 осіб), але вони організували процесію і йдучи лісом, співали псалми. Прибувши електричкою до Києва, вони продовжували співати релігійних пісень, простуючи вулицями столиці⁹⁹. Окремі протестантські громади для місіонерської роботи практикували роздачу листівок та релігійної літератури. 27 липня 1962 року в Києві троє баптистів-ініціативників роздавали людям листівки біля станції метро¹⁰⁰. У червні 1967 року в Жданові після зібрання баптистів-ініціативників їхні діти вручали на автобусній станції громадянам листівки з текстом релігійних закликів, псалмів та пісень¹⁰¹. Такі випадки не були рідкісним явищем.

Члени протестантських релігійних організацій закритого типу для місіонерської діяльності активно використовували «пророцтва» про кінець світу. В останні місяці 1946 року спостерігалася активна пропаганда вчення адвентистів сьомого дня членами харківської громади цієї конфесії. Пропагуючи своє вчення, вони додавали до нього пророцтво про пришествя Христа в період 1947–1963 років і супроводжували свої виступи літографованими таблицями, картами, на яких були зображені різні цифри та звірі тощо. Пропагандистська діяльність членів харківської громади адвентистів сьомого дня не обмежувалася лише цією областю, а велась і в деяких районах Курської¹⁰². «Пророцтва» про кінець світу активно використовували у своїй місіонерській діяльності і свідки Єгови.

Релігійні проповідники, які належали до невеликих релігійних громад, часто намагалися наповнювати свою агітацію «науковим» змістом. В атеїстичній брошурі В. Ільїна «Проповідники армагеддону», присвяченій свідкам Єгови, наводиться одне з таких «віщувань»: «Усю земну кулю оточено трьома електричними кільцями. Це я сам чув по радіо. Коли прийде Єгова, кільця впадуть на землю... Люди заживо гнитимуть, у них випадатимуть очі. Врятуються лише “свідки Єгови”»¹⁰³. Неосвіченим та малоосвіченим людям таких послань на «науку»

часто було достатньо для підкріплення віри, яка часто диктувалася прагненнями майбутнього вічного життя.

Проте в багатьох протестантських релігійних організаціях місіонерську роботу виконували висококваліфіковані проповідники. Так для роботи зі студентом М. А. (його мати належала до громади свідків Єгови й померла, коли він навчався на третьому курсі) було обрано добре підготовленого молодого проповідника. У бесідах з М. А. він наголошував на тому, що матеріалістом не може стати той, хто не був ідеалістом, і пропонував М. А. вивчити праці «Філософія духу» Гегеля, «Критика чистого розуму» Канта, «Стародавній Схід при світлі божественного одкровення» та інші¹⁰⁴. Такий підхід часто давав непогані результати.

Для місіонерської діяльності члени протестантських об'єднань закритого типу нерідко користувалися нагодами у процесі повсякденної трудової діяльності. Зокрема свідки Єгови в західних областях України вдавалися до такого маневру: вони уклали угоди на різні сезонні та довгострокові роботи в Донецькій, Кримській, Одеській, Херсонській та інших областях. Найчастіше комплектували будівельні бригади, до яких приймали кількох людей з односельців, які не входили до їхньої релігійної організації. В такий спосіб створювалися сприятливі умови для залучення до єговістських громад цих людей та людей із тих регіонів, де вони працювали¹⁰⁵. Кількість свідків Єгови після таких сезонних поїздок зростала.

Місіонерські функції фактично виконувала й допомога, яку надавали члени невеликих релігійних громад закритого типу іншим особам, зокрема й тим, які не належали до їхніх громад. Наприклад, у Криворізькому районі віруючі жінки похилого віку ходили по будинках інших віруючих і дізнавалися про їхні потреби, аби громада могла надати їм допомогу. У звіті уповноваженого РСРК в УРСР П. Вільхового вказується: «Ця форма “роботи” сектантів трапляється майже всюди. І ця форма – допомоги “братові” приваблює “нужденних” до молитовного будинку»¹⁰⁶. Допомога набирала різних форм – як матеріальної, так і моральної. Зупинімося на цьому детальніше.

Про один із випадків розповіла Фаїна Р. «Навесні 1970 року я поверталася додому після відвідування лікарні. В автобусі було спекотно, і в мене ще розболілася голова. Вигляд у мене був, напевне, дуже змучений, тому до мене підійшла незнайома жінка мого віку. Завела розмову про хворобу, про безпомічність лікарів і запропонувала мені рецепт лікування народними засобами. Жінка вийшла на моїй зупинці, провела додому, обіцяла принести рецепт»¹⁰⁷. Відтоді нова знайома (свідок Єгови) постійно приходила до Ф. Р. поспілкуватися на релігійні теми.

Колишня п'ятидесятниця П. Кирилюк (жителька Сімферополя) згадувала причини, які спонукали її стати членом п'ятидесятницької громади: «Один період життя для мене склався дуже тяжко: пиячив, а потім зовсім відбився від дому мій чоловік. П'ятидесятники взяли несподівано палку участь у моїй долі: заходили, втішали – і втягнули до секти. Потім вони вмовляли мене прийняти “хрещення святим духом”, яке має зробити мене щасливою, відкрити дорогу в рай. Я довго не погоджувалася, але лихо за лихом насідали на мене: помер старший, а

потім і молодший син від першого чоловіка. Проповідники... настирливо переконали: «Хрестися! Очистися від гріхів і заживеш милістю божою радісно!»¹⁰⁸.

І. Назару, який став жертвою аварії на шахті, баптисти-ініціативники допомогли фінансово і добудували будинок, чого чоловік не міг тоді зробити самотужки. Відтак він став відданим проповідником їхніх ідей, а будинок став місцем зібрань баптистів¹⁰⁹. Як бачимо, місіонерська діяльність у формі моральної та матеріальної допомоги була доволі ефективна.

Багато людей було залучено до релігійних організацій завдяки обіцянкам: нібито будучи щирими вірянами, вони досягнуть бажаного. Зокрема свідки Єгови обіцяли вічне життя і матеріальні блага, що їх новонавернені отримують у своєму тисячолітньому царстві. На задоволенні духовних потреб, які визнавалися в радянському суспільстві, увагу не акцентували¹¹⁰. Проте все великою мірою залежало і від внутрішніх цінностей самої людини, її освіти тощо. Один із проповідників свідків Єгови (с. Кінецьпіль Первомайського району Миколаївської області, два класи освіти) М. Ковальчак спокушав своїх односельців молодят Клаву й Володимира Головкових царством тисячолітнім, у якому буде багато всіляких продуктів¹¹¹.

Місіонерська робота окремих протестантських релігійних течій нерідко мала яскраво виражену специфіку. Зокрема адвентисти сьомого дня використовували методику «навернення», розроблену Е. Уайт. Її суть зводиться до трьох правил. Спочатку можна за щось похвалити співрозмовника. Починають із предмета, який на той момент цікавить його найбільше. І лише потім переходять до питання віри¹¹². Відтак можна говорити, що адвентисти спершу встановлювали «комунікаційний місток» з агітованою людиною, викликали до себе довіру, і лише потім починали агітувати.

Один зі специфічних методів місіонерської діяльності адвентистів сьомого дня – «робота в білих халатах». Ще за часів Російської імперії адвентисти відкривали медпункти у великих селах. Лікарі, фельдшери та медсестри із середовища німецьких колоністів надавали місцевому населенню безкоштовну медичну допомогу і в такий спосіб «відкривали» серця людей. Е. Бартошевич і Є. Борисоглебський відзначали у своїй праці: «І в наші дні у практиці багатьох адвентистських громад Української, Латвійської, Молдавської та інших республік залишається в ужитку цей улюблений метод. Адвентисти використовують білий халат як надійний і випробуваний засіб для духовного зближення і впливу на людей»¹¹³. Адвентисти сьомого дня підтримували бажання отримувати медичну освіту серед членів своїх громад.

Однією з форм місіонерської діяльності для членів багатьох нелегальних організацій була участь у розповсюдженні нелегальної релігійної літератури, яка завозилася з-за кордону або видавалася у підпільних друкарнях. Поширювали її також свідки Єгови: вони розкидали книжки і брошури на вокзалах і вкладали її в релігійні скриньки. Такі випадки спостерігалися у Могилеві-Подільському Вінницької області 1969 року¹¹⁴. Нелегальні типографії свідків Єгови були створені в Закарпатській та Іркутській областях. З вересня 1960 року до вересня 1961-го в них було віддруковано російською, українською та угорською мовами 22 372 примірники журналу, 19 500 брошур та 9045 листівок і багато іншої релігійної літератури. На роздрук і поширення цієї літературної продукції було витрачено 97 995 крб. (за новим курсом)¹¹⁵. Радянські

органи намагалися покласти край та-ким актам і часто їм це вдавалося. На початку 1963 року відбувся суд над групою керівників свідків Єгови Закарпатської області, які організували нелегальні друкарні¹¹⁶.

До розповсюдження релігійної літератури в цей період вдавалися й послідовники інших течій, зокрема єговісти-ільїнці (течія російського походження, на відміну від свідків Єгови, чий центр розташовувався у США; засновником течії єговістів-ільїнців (Десного братства) був штабс-капітан царської армії М. Ільїн. – *Б. П.*). Зокрема у травні 1967 року у поштові скриньки та у дворах мешканців м. Верхньодніпровська Дніпропетровської області було розкидано 500 нелегально виготовлених листівок, що належали релігійній течії єговістів-ільїнців. Тієї ж ночі близько 100 листівок було розкидано в м. Нікополі. Пізніше такі акції єговісти-ільїнці провели в Запоріжжі, у селах Запорізької області, Криничанському районі Дніпропетровської області і ще раз у Нікополі та Нікопольському районі¹¹⁷.

У серпні 1972 року в м. Долинська Кіровоградської області єговісти-ільїнці розповсюджували брошури «Призыв всех смертных людей к бессмертию в одну веру и ко всемирно-братской любви», «Призыв всех смертных людей к бессмертию», «Свидетельство Бога пророков святых или животворящий свет его...»¹¹⁸. Лише органами МВС Долинського району було зібрано 60 брошур¹¹⁹. У квітні 1973 року вони здійснювали такі акції у Володарському районі Донецької області. Селяни здали до органів міліції близько 200 брошур. Серед назв фігурували: «Свидетельство Бога пророков святых или животворящий свет его всем народам и племенам», «Призыв всех смертных людей к бессмертию», «Последний набор людей к Иегове из всех сатанинских вер и народов»¹²⁰. Те саме спостерігалось на початку 1970-х років і в інших населених пунктах¹²¹. Багато текстів, що їх поширювали єговісти-ільїнці, подавалися в дореволюційному російському правописі.

Активно розмножували підпільну релігійну літературу греко-католики. В доповіді голови Ради у справах релігій при Раді міністрів УРСР М. Колесника «Про заходи з подолання пережитків уніатства у православ'ї» від 22 березня 1982 року зазначається, що лише за останні три роки виявлено і ліквідовано 11 друкарських точок, які нелегально видавали греко-католицькі календарі та літературу, і вилучено понад 20 тис. таких календарів та інші греко-католицькі видання¹²². Як бачимо, наклад нелегальної книжкової продукції був великий і відіграв немалу роль у місіонерській діяльності.

Особливо багато уваги місіонерству приділяли свідки Єгови. У проаналізованих дослідниками кількох громадах було виявлено, що їхні члени займаються цією діяльністю 3–4 години на місяць. В активу ця цифра була більшою – від 4 до 6 годин. Такі показники підтверджуються й вибіркоким анкетним опитуванням: 65 % опитаних зазначили, що вони приділяють місіонерській діяльності від 1 до 8 годин¹²³. На тлі вірян з інших протестантських громад свідки Єгови виглядали особливо активними.

Місіонерська діяльність у 1940–80-х роках не була визначальною для поповнення релігійних громад неофітами навіть там, де їй приділялося надзвичайно багато уваги. Соціологічні дослідження показали, що в результаті цієї діяльності

членами громад свідків Єгови стали 27,8 % чоловіків і 26,0 % жінок; під впливом релігійного мікросередовища (близьких, сусідів, знайомих) – 18,0 % чоловіків і 19,4 % жінок; під впливом сімейного виховання – 29,2 % чоловіків і 28,8% жінок. У 1940–60-х роках найбільший приріст давав канал «сімейне виховання». Із 60-х він починає поступатися таким каналам як «місіонерська діяльність» та «вплив мікросередовища»¹²⁴. Отже, бачимо, що місіонерська діяльність давала не більше 28 % нових членів єговістських громад.

Послідовники окремих течій також брали участь у діяльності релігійних організацій та шкіл. Про нелегальні об'єднання мирян-католиків («католицька дія») при львівському кафедральному соборі повідомляв 1948 року уповноважений РСРК в УРСР П. Вільховий. Це об'єднання провадило широку релігійну роботу серед молоді й дітей, надавало допомогу малозабезпеченим¹²⁵. Віруючі католики брали участь в організації міністрантрантів (від лат. «міністерум» – служба), які залучали юнаків та підлітків до богослужіння з попереднім навчанням. Такої ж мети прагнуло досягти й білянство. З сімей віруючих ксьондз обирав дівчат, які під час великих свят символічно зображали Діву Марію. Для них при костьолах могли організувати маріологічні курси¹²⁶ (маріологія – вчення про Діву Марію, одна з галузей теології). При деяких костьолах жінки похилого віку входили до неформальних груп девоткерії, які виступали в ролі наставниць білянок. До неформальних груп також відносилися ружанці. Створення їхніх гуртків було спрямоване на пропагування серед вірян старанного релігійного способу життя¹²⁷. У звіті за другий квартал 1949 року П. Вільховий дав характеристику релігійної організації ружанців, що діяла в с. Бісковичі Самбірського району Дрогобицької області. Ружанці вели активну релігійну діяльність, зокрема допомагали священику в його культовій практиці¹²⁸. Релігійні організації римокатоликів існували в багатьох парафіях. Однак уже починаючи з другої половини 1940-х років влада намагалася припинити їх функціонування.

Діяльність релігійних гуртків була поширена і в протестантських течіях. Вони не відмовилися від них усупереч забороні влади. В деяких громадах віруючі збиралися для колективного вивчення Біблії, діяли молодіжні гуртки тощо.

У синагогах Одеси, Дніпропетровська, Харкова, Києва та інших міст у повоєнний період діяли гуртки, де вивчали мішнаес (молитви за померлих). Коли помирав хтось із громади іудеїв, члени гуртка ішли до нього додому і навчали родичів промовляти мішнаес¹²⁹. Влада забороняла такі заходи й переслідувала їх організаторів.

У багатьох течіях після війни функціонували релігійні школи. Велика увага релігійному навчанню приділялася у середовищі баптистів-ініціативників. Створювалися спеціальні школи (їх можна назвати і гуртками), що діяли у приватних квартирах. На заняттях опрацьовувалися біблійні тексти, вивчалися релігійні вірші. Дітей навчали співати псалми і виконувати на музичних інструментах релігійну музику¹³⁰. В повоєнний період функціонували й іудейські релігійні школи. Про те, як відбувалося навчання єврейських дітей-сиріт, оповідає уповноважений РСРК у Житомирській області Шевченко: «...Правління релігійної громади м. Новоград-Волинська, турбуючись про поповнення кадрів релігійників, розпо-

сюджують свої релігійні віровчення серед єврейських дітей шляхом створення нелегальної школи вдома, де дітей навчають давньоєврейської мови, мінімуму релігійного світорозуміння – хедер. В ці школи залучалися хлопчики, головним чином сироти, у яких в період Вітчизняної війни загинули батьки»¹³¹. Радянська влада жорстко переслідувала таку практику.

Підсумовуючи, зазначимо, що впродовж досліджуваного періоду багато важливих релігійних дій, зокрема молитви, пости втрачали свою значущість у житті віруючих. Частина віруючих молилася лише час від часу, були й ті, для яких молитва не відігравала жодної ролі. Водночас змінювався і зміст молитов. Багато віруючих зверталися до Бога не з духовної потреби (послання Святого Духа, спасіння душі тощо), а матеріальних, прохаючи про добробут, здоров'я. Упродовж 1940–80-х років поступово зменшувалася і кількість тих осіб, які постували. Багато з них відмову від посту пояснювали слабким здоров'ям або важкою працею. Частина віруючих, які належали до конфесій, де піст був важливою релігійною практикою, не вважали за необхідне його виконувати з міркувань набуття духовних благ – у їхньому житті переважали матеріальні. Більшість православних і католиків дуже рідко, або й узагалі не читали Біблію та релігійну літературу. Це пояснювалося не так небажанням самих віруючих, як відсутністю літератури. Значно більшу увагу релігійній літературі, особливо Біблії, приділяли протестанти.

Дуже рідко в окреслений період виконувалися обряди, пов'язані з трудовою діяльністю: молебні, щоб зупинити засуху, розпочати певну трудову діяльність (вигнати худобу на пасовище абощо). Через заборону влади рідкісною стає практика духовних зцілень, екзорцизм. Проте із психологічних причин зберігається достатньо сильною віра в чудеса. Віруючі продовжували здійснювати паломництва до місць, відомих у народі своїми надприродними явищами, явліннями Богоматері тощо.

Важливим аспектом релігійного життя віруючих, що належали до невеликих протестантських громад, була місіонерська діяльність, яка мала різні форми. Віряни деяких релігійних конфесій, насамперед римо-католиків у повоєнний період та протестантів, також брали участь у діяльності релігійних організацій та гуртків.

---

¹ Лисенко О.С. Церковне життя в Україні. 1943–1946. – К.: Ін-т історії України НАН України. 1997. – 404 с.

² Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Полтава: Ч. 1. – 1997. – 354 с.; Ч. 2. – 2001. – 736 с.; *Його ж.* Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 – початку 1990-х років. – Полтава, 2005. – 631 с.; *Його ж.* Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. – Полтава, 2002. – 615 с.

³ Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.

⁴ Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-і рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 329 с.

⁵ Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: Історико-правовий аналіз – Івано-Франківськ, 2004. – 344 с.; *Його ж.* Політика радянської влади у сфері релігії та

- конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 2006. – 432 с.
- ⁶ Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини). – Чернівці: Рута, 2004. – 352 с.
- ⁷ Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 432 с.; *Його ж.* Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 роках. – К.: ФАДА, ЛТД, 2008. – 510 с.
- ⁸ Дулуман Е.К., Лобовик Б.О., Танчер В.К. Современный верующий: Социально-психологический очерк. – М.: Политиздат, 1970. – 176 с.
- ⁹ Павлюк В.В. Психология современных верующих и атеистическое воспитание (Социально-психологическое исследование). – Львів: Вища школа, 1976. – 220 с.
- ¹⁰ Онищенко А.С. Социальный прогресс, религия, атеизм (эволюция современного религиозного сознания и проблемы формирования атеистического мировоззрения). – К.: Наук. думка, 1977. – 344 с.
- ¹¹ Москалец В.П. Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления. – К.: Наук. думка, 1987. – 120 с.
- ¹² Становлення і розвиток масового атеїзму в західних областях Української РСР / АН УРСР. Ін-т суспільних наук; Відп. ред. Ю.М. Сливка. – К.: Наук. думка, 1981. – 255 с.
- ¹³ Утвердження науково-матеріалістичного світогляду (соціально-психологічні фактори формування масового атеїзму трудящих) / АН УРСР. Ін-т філософії; Відп. ред. М.М. Закович. – К.: Наук. думка, 1977. – 266 с.
- ¹⁴ Современная религиозность: Состояние, тенденции, пути преодоления / Межресп. фил. ин-та науч. атеизма АОН при ЦК КПСС. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 256 с.
- ¹⁵ Мосс М. Социальные функции священного. – СПб: Евразия, 2000. – С. 236.
- ¹⁶ Трегубов С. Религиозный быт русских и состояние духовенства в XVIII в. по мемуарам иностранцев. – К.: Типографія Г.Г. Корчак-Новицкаго, 1884. – С. 62.
- ¹⁷ Там само. – С. 48.
- ¹⁸ Кремлева И.Л. Мирской обет // Православная жизнь русских крестьян XIX–XX веков: Итоги этнографических исследований. – М.: Наука, 2001. – С. 229.
- ¹⁹ Цит. за: Головей В.М. Йди до сонця людино! (Про характер релігійних поглядів сучасних віруючих-колгоспників) / Т-во «Знання» УРСР. – К., 1971. – С. 31.
- ²⁰ Павлюк В.В. Психология современных верующих и атеистическое воспитание (социально-психологическое исследование). – Львов: Вища школа, 1976. – С. 125.
- ²¹ Головей В.М. Назв. пр. – С. 30.
- ²² Там само. – С. 30–31.
- ²³ Утвердження науково-матеріалістичного світогляду (Соціально-психологічні фактори формування масового атеїзму трудящих) / АН УРСР. Ін-т філософії; Редкол.: М.М. Закович (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 27.
- ²⁴ Там само. – С. 37.
- ²⁵ Там само. – С. 202.
- ²⁶ Див.: Онищенко А.С. Эволюция современного религиозного сознания и проблемы формирования научно-атеистического мировоззрения: Дис... докт. филос. наук. / АН УССР. Ин-т философии. – К., 1975. – Арк. 58.
- ²⁷ Москалец В. Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 73.
- ²⁸ Там само.

- ²⁹ Становлення і розвиток масового атеїзму в західних областях Української РСР. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 77.; *Біскуп А.В.* Атеїзм у боротьбі з уніатськими фальсифікаторами. – Львів: Вища школа, 1984. – С. 135–136.
- ³⁰ *Демьянов А.И.* Религиозность: тенденции и особенности проявления. (Социально-психологический анализ). – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – С. 151.
- ³¹ Там само.
- ³² *Носова Г.* Язычество в православии. Истоки православного язычества. Форма его проявления в прошлом и настоящем. Отмирание религиозных верований. – М.: Наука, 1975. – С. 121.
- ³³ Там само. – С. 122.
- ³⁴ Настольная книга священнослужителя. – Т. 4. – М.: Изд. Моск. патриархии, 1983. – С. 268.
- ³⁵ Академічне релігієзнавство / За наук. ред. А. Колодного. – К.: Світ знань, 2000. – С. 530.
- ³⁶ *Демьянов А.И.* Религиозность: тенденции и особенности проявления. – С. 151.
- ³⁷ *Москалец В.П.* Психология религии. – К.; Академвидав, 2004. – С. 81–82.
- ³⁸ *Демьянов А.И.* Религиозность: тенденции и особенности проявления. – С. 151.
- ³⁹ *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму. Пер. з нім. – К.: Основи, 1994. – С. 181.
- ⁴⁰ Школа молитви: Веселий путівник у 120 лекціях. Пер. з англ. – Львів: Монастир Монахів Студитського Уставу, Вид. відділ «Свічадо», 2000. – С. 3.
- ⁴¹ *Каффарель А.* В присутствии Бога: Сто писем о молитве. Пер. с фр. – М.: Духовная библиотека, 1999. – С. 8.
- ⁴² ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 24. – Арк. 155.
- ⁴³ *Клибанов А.И.* Религиозное сектанство и современность (социологические и исторические очерки). – М.: Наука, 1969. – С. 145.
- ⁴⁴ *Григор'єв Ю.М.* Бузувіри. – Львів: Каменяр, 1974. – С. 45.
- ⁴⁵ *Шиш А.* Уніати-покутники. Хто вони? – Ужгород: Карпати, 1978. – С. 95.
- ⁴⁶ *Григор'єв Ю.М.* Назв. пр. – С. 46.
- ⁴⁷ *Мионов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – 3-е изд., испр., доп. – СПб: Дмитрий Буланин, 2003. – С. 329.
- ⁴⁸ Там само. – С. 330.
- ⁴⁹ *Носова Г.* Язычество в православии. – С. 123.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 140. – Арк. 33.
- ⁵¹ Там само. – Спр. 378. – Арк. 59.
- ⁵² Там само. – Оп. 7. – Спр. 55. – Арк. 67.
- ⁵³ Там само. – Спр. 29. – Арк. 91.
- ⁵⁴ *Колодний А.М.* Обрядово-побутова релігійність сучасного віруючого // Питання атеїзму. – Вип. 4. – К., 1969. – С. 95.
- ⁵⁵ Утвердження науково-матеріалістичного світогляду. – С. 202.
- ⁵⁶ *Цветков В.А., Резников М.А.* Посты: правда и вымыслы. – М.: Политиздат, 1990. – С. 120.
- ⁵⁷ *Демьянов А.И.* Религиозность: тенденции и особенности православия. – С. 150.
- ⁵⁸ Там само. – С. 150–151.
- ⁵⁹ *Носова Г.* Язычество в православии. – С. 123–124.
- ⁶⁰ *Мащенко С.Т.* К характеристике эволюции секты «истинно-православные христиане» // Вопросы атеизма. – Вип. 17. – К., 1981. – С. 148.
- ⁶¹ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 294. – Арк. 102.
- ⁶² *Кремлева И.А.* Мирской обет // Православная жизнь русских крестьян XIX–XX веков // Итоги этнографических исследований. – М.: Наука, 2001. – С. 247.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 2527. – Арк. 92 зв.
- ⁶⁵ *Тоффлер Э.* Третья волна. Пер. с англ. – М., 2004. – С. 396.

- ⁶⁶ Андріанов Н.П., Лопаткин Р.А., Павлюк В.В. Особенности современного религиозного сознания. – М.: Мысль, 1966. – С. 18.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 783. – Арк. 21.
- ⁶⁸ Мельник В.И. Эволюция современного пятидесятничества. – Львов: Вища школа, 1985. – С. 88–89.; *Її жс.* П'ятидесятництво: нові тенденції. – С. 19.
- ⁶⁹ Яроцкий П.Л. Кризис иеговизма (Критический анализ идеологии и эволюции обыденного религиозного сознания). – К.: Наук. думка, 1979. – С. 245.
- ⁷⁰ Див. зокрема: Яковлев М. Жизнеописание скитоначальника Китаевской пустыни Киево-Печерской Лавры схимандрита Феофила (1929–1996). – 2-е изд., доп. – К., 1998. – С. 75.
- ⁷¹ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 294. – Арк. 109 та ін.
- ⁷² Гаркавенко Ф. П'ятидесятники та їх віра. – К.: Політвидав України, 1966. – С. 60.
- ⁷³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 611. – Арк. 2–3.
- ⁷⁴ Там само. – Арк. 3.
- ⁷⁵ Кураев А. О чудесах и суевериях. – Мариуполь; Рената, 2004. – С. 32.
- ⁷⁶ Предко О.І. Психологія релігії: історія, теорія, релігієзнавчі виміри. – К.: Центр навч. л-ри, 2005. – С. 107.
- ⁷⁷ Див.: Там само. – С. 109.
- ⁷⁸ Там само. – С. 224.
- ⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 78. – Арк. 106.
- ⁸⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 2476. – Арк. 90.
- ⁸¹ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 17.
- ⁸² Там само. – Оп. 5. – Спр. 133. – Арк. 32.
- ⁸³ Андрушків Б. Зарванця – святиня землі української. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. – С. 36–37.
- ⁸⁴ Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). – К.: Підручники і посібники, 2003. – С. 250.
- ⁸⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 3143. – Арк. 13.; «Грушевское чудо»: Аннотации к слайдопрограмме / О-во «Знание» УССР, Республ. центр духовной к-ры. – К., 1990. – С. 3.
- ⁸⁶ Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч. 2. – Полтава, 2001. – С. 419.
- ⁸⁷ «Грушевское чудо». – С. 3–4.
- ⁸⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 378. – Арк. 43.
- ⁸⁹ Андрухів І.О. Переведення у православну віру греко-католицьких релігійних громад на теренах Станіславщини в 1946–1949 рр. / Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип. 8. – Ч. 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 188.
- ⁹⁰ Там само.
- ⁹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 611. – Арк. 2.
- ⁹² Там само. – Оп. 23. – Спр. 5070. – Арк. 3.
- ⁹³ Див.: Клибанов А.И. Религиозное сектанство в прошлом и настоящем. – М.: Наука, 1973. – С. 187.
- ⁹⁴ Там само. – С. 190.
- ⁹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 64.
- ⁹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5297. – Арк. 79.
- ⁹⁷ Будов А. Религиозные иллюзии на пороге жизни: Христианские секты сегодня. Домашняя религиозная «педагогика». Верующие подростки в семье и школе. Атеистическое воспитание: комплексный подход. – М.: Молодая гвардия, 1980. – С. 89.
- ⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 388. – Арк. 11.
- ⁹⁹ Степанов П.Я. Про сучасний розкол серед євангельських християн-баптистів / Т-во «Знання» УРСР. – К., 1967. – С. 10.
- ¹⁰⁰ Степанов П.Я. Назв. пр. – С. 9.; Максимилианов Г.Г. Баптисты-раскольники: кто они? – Донецк: Донбасс, 1970. – С. 29.

- ¹⁰¹Максимилианов Г.Г. Указ. соч. – С. 29.
- ¹⁰²ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4555. – Арк. 67.
- ¹⁰³Льїн В. Проповідники армагеддону. – К.: Молодь, 1961. – С. 29.
- ¹⁰⁴Крживицький Б.Г. Єгови́зм пристосовується. / Т-во «Знання» УРСР. – К., – С. 42.
- ¹⁰⁵Дорош Є. Ревнителі Єгови: Віруючі та атеїстична пропаганда. – Донецьк: Донбас, 1972. – С. 46.
- ¹⁰⁶ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1572. – Арк. 21.
- ¹⁰⁷Герасименко В.К., Захаров М.Ф., Цветков В.Д. С чужого голоса. – Симферополь: Таврия, 1975. – С. 59.
- ¹⁰⁸Москвитин И. Во что они верят. – Симферополь: Таврия, 1971. – С. 29.
- ¹⁰⁹Лантух В.Д., Абрамова Т.О. Під личиною любові: Нотатки про атеїстичну роботу. – Дніпропетровськ: Промінь, 1975. – С. 37–38.
- ¹¹⁰Добржанський В.Ф. Бруклінська школа лицемірства. – Ужгород: Карпати, 1986. – С. 15.
- ¹¹¹Льїн В. Проповідники армагеддону. – С. 11.
- ¹¹²Лентин В.Н. Адвентисти сьмого дня. – М.: Знание, 1966. – С. 58.
- ¹¹³Бартошевич Э., Борисоглебский Е. Они ждуть конца мира. – М.: Госполитиздат, 1963. – С. 19–20.
- ¹¹⁴ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 133. – Арк. 142.
- ¹¹⁵ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 2527. – Арк. 94 зв.
- ¹¹⁶Дорош Є., Юрченко П. Тіні бруклінської корпорації. – К.: Політвидав України, 1966. – С. 95.
- ¹¹⁷ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 72. – Арк. 103.
- ¹¹⁸Там само. – Спр. 320. – Арк. 40.
- ¹¹⁹Там само.
- ¹²⁰Там само. – Спр. 360. – Арк. 91–92.
- ¹²¹Там само. – Спр. 292. – Арк. 22.
- ¹²²ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2403. – Арк. 4.
- ¹²³Дорош Є. Ревнителі Єгови. – С. 37.
- ¹²⁴Яроцький П.Л. Кризис иеговизма (критический анализ идеологии и эволюции обыденного религиозного сознания). – К.: Наук. думка, 1979. – С. 219.
- ¹²⁵Сергійчук С. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були непохитні. – К.: Дніпро, 2000. – С. 59.
- ¹²⁶Бондаренко В.Д., Косянчук А.С., Фомиченко В.В. Религиозная община в современном обществе. – К.: Политиздат Украины, 1988. – С. 44.
- ¹²⁷Там само.
- ¹²⁸Сергійчук С. У боротьбі за рідну віру... – С. 64.
- ¹²⁹ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 61. – Арк. 1.
- ¹³⁰Клибанов А.И. Религиозное сектанство и современность (Социологические и исторические очерки). – М.: Наука, 1969. – С. 110.; ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 450. – Арк. 11.
- ¹³¹ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 21.

УДК 394.9 (477+575.1)

Олександр Дуднік*

УКРАЇНСЬКО-УЗБЕЦЬКІ СТОСУНКИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

У статті розкриваються історичні витоки становлення й розвитку українсько-узбецьких взаємовідносин, починаючи з другої половини XIX ст., досліджуються чинники формування дружніх і братських взаємовідносин між двома народами, висвітлюється політика урядів двох держав у плані розвитку міждержавних зв'язків у сфері науки, освіти і культури.

Ключові слова: хвилі еміграції, діаспора, взаємовідносини, міжетнічні контакти, зв'язки, міждержавні договори, національно-культурні центри, дні культури, стратегічне партнерство, співпраця, науково-технічна сфера, освіта, мистецькі постаті.

В статье раскрываются исторические истоки становления и развития украинско-узбекских взаимоотношений, начиная со второй половины XIX века, исследуются факторы формирования дружественных и братских взаимоотношений между двумя народами, освещается политика правительств двух государств в плане развития межгосударственных связей в сфере науки, образования и культуры.

Ключевые слова: волны эмиграции, диаспора, взаимоотношения, межэтнические контакты, свя-зи, межгосударственные договоры, национально-культурные центры, дни культуры, стратегическое партнерство, сотрудничество, научно-техническая сфера, образование, художественные фигуры.

The historical sources of becoming and development of the Ukrainian-Uzbek mutual relations open up in the article, since from the second half of the nineteenth age, the factors of forming of friendly and brotherly mutual relations are probed between two people, lights up the politician of governments of two states in the plan of development of intergovernmental connections in the field of scitech, education and culture.

Key words: waves of emigration, diasporas, mutual relations, interetnical contacts, connections, intergovernmental agreements, nationally-cultural centers, days of culture, strategic partnership, collaboration, scientific and technical sphere, education.

Нині, на думку багатьох політологів, ні світова економіка, ні світова політика не здатні запобігти всесвітній катастрофі, що насувається, якщо і далі ігноруватимуться чинники культурного характеру. Сьогодні культурі відводиться роль і місце ключової ланки у розв'язанні основних питань сучасного світового розвитку. Культура розглядається як чинник, що зумовлює й опосередковує всю систему міжнародної і національної безпеки в сучасному світі. Наприклад, уже

---

* Дуднік Олександр – кандидат історичних наук, науковий співробітник Фонду Президентів України Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

всебічно проаналізовано вплив кризи духовно-ціннісних орієнтацій у світі, що стрімко наближається, на руйнування існуючої системи міжнародної безпеки, включаючи інститут ООН. Отже, без усвідомлення й осмислення питання культурного зближення народів сучасний світ може втратити майбутнє.

У цьому плані актуальним є розгляд українсько-узбецької міждержавної співпраці у науково-технічній, освітній й культурній сферах, яка є прикладом всебічного зближення, взаємного пізнання та формування дружніх відносин між народами різних етносів і цивілізацій.

Велику роль у розвитку українсько-узбецьких міждержавних наукових, культурних і мистецьких зв'язків відіграє більш ніж 100-тисячна українська діаспора Узбекистану та понад 30-тисячна узбецька діаспора України. Це – справжній культурний міст між двома народами та важливий чинник, що сприяє подальшому поглибленню двостороннього торговельно-економічного та політичного співробітництва, передусім, розвитку взаємодії двох держав на міжнародній арені.

Перші українці оселялися на узбецьких землях ще в 1860-х рр., коли розпочалася колонізація Середньої Азії Росією. Окремі українські поселення з'явилися на передгір'ях Тянь-Шаню, переважно поблизу Ташкента після спорудження на початку ХХ ст. залізниці Оренбург – Арись, завдяки цьому згодом переселення стало масовим.

У 1920-х-1930-х рр. значне число українців було примусово переселено до Узбекистану за опір колективізації та інші форми неприйняття політики радянської влади. Зокрема, у зв'язку із швидкою індустріалізацією республіки сюди прибували великі групи українських робітників і спеціалістів для роботи на машинобудівних заводах та інших промислових підприємствах. Якщо перепис 1926 р. зафіксував тут 25,8 тис. українців, то в 1939 р. їх нараховувалося вже 73,8 тис. осіб¹. Від цього часу чисельність українського населення Узбекистану повільно зростала.

Наступна хвиля української еміграції до Узбекистану розпочалась у 1941 р., з початком Великої Вітчизняної війни. Україна вивозила до цієї центрально-азіатської республіки дитячі будинки та дітей, які втратили батьків. Через дитячий евакопункт на ташкентському вокзалі щодоби проходило від 200 до 400 дітей. Чимало з них не пам'ятали про себе нічого. Таких розгублених дітей, які часто не могли назвати навіть свого прізвища, приводили до спеціальних розподільників. Там їм давали нові прізвища, бувало що й імена, а лікар визначав вік.

Оскільки дитячих будинків катастрофічно бракувало, уряд Узбекистану звертався до місцевих жителів із проханням розібрати дітей по сім'ях. Узбецькі сім'ї багатодітні, по 7–10 дітей, а пропонували взяти в дім ще якогось хлопчика чи дівчинку. Брала всі: від першого секретаря ЦК Компартії Узбекистану Усмана Юсупова до коваля Шоахмеда Шамахмудова. Всиновлювали дітей і установи. Були сини колгоспів, трамвайних парків, перукарень, пекарень.

Загалом, близько двохсот тисяч дітей з України знайшли притулок в Узбекистані під час Великої Вітчизняної війни. Більшість з них ніколи не повернулася на Батьківщину. Вони вирости й стали громадянами Узбекистану, який для них став рідною землею. Як наслідок, згодом укладалися змішані українсько-узбецькі шлюби, з'являлися нові сім'ї. Уклад їхнього життя нічим не відрізнявся від

традицій заведених в узбецьких родин, адже українці, як і узбеки, переважно проживали в сільській місцевості. Сім'ї, як в узбеків, були великі – по десятеро дітей, по двадцяті вноуків. Рідна мова – узбецька. З українських слів у пам'яті збереглося кілька, напевно, найдорожчих: «хата», «криниця», «рушник»...

В пам'ять про ті події у 1982 р. в Ташкенті був відкритий незвичайний пам'ятник: узбечка, оточена дітьми, літній узбек підводить до неї ще одну дитину. Узбечку звать Бахрі, вона мати, яка виростила й виховала 14 дітей, але жодного з них не народила².

Після землетрусу в квітні 1966 р. чимало українських будівельників відновлювали Ташкент, тому не випадково, що в центральному районі узбецької столиці – одному з тих, де працювали українці, знаходиться вулиця Тараса Шевченка, на якій розташована школа-ліцей імені Шевченка.

Отже, в тяжкі роки історичного розвитку узбецький і український народи протягували один-одному руку допомоги, проявляли найвищі людські якості, а тому, незважаючи на понад дві тисячі кілометрів, які відділяють їх, а також відмінність мов, релігій, культури та традицій, українсько-узбецькі взаємовідносини носять дружній та братерський характер.

Під час Другої світової війни на територію Узбекистану з України було також евакуйовано ряд промислових підприємств та установ культури. Зокрема, в Ташкенті працював театр ім. І.Франка, артисти якого – серед них Наталя Ужвій, Євген Пономаренко, Амвросій Бучма – стали улюбленцями узбецької театральної публіки. З того часу взаємний інтерес двох народів до культури один одного є традиційним. Він став тим чинником, що й нині духовно зближує і збагачує народи³.

Українська діаспора в Узбекистані сформувалася, переважно, в період після Вітчизняної війни. Від 1959 р. до 1970 р. чисельність українців у республіці зростає з 87,9 тис. до 111,7 тис. осіб. У 1979 р. в Узбекистані проживало вже 113,8 тис. етнічних українців, а за даними перепису населення 1989 р. – 153,2 тис. (0,8 % населення країни). Це найбільша за чисельністю українська діаспора в країнах Центральної (Середньої) Азії. Більше половини з них мешкало в Ташкенті (60,0 тис.; 2,9 % населення столиці) та в столичній області (26,6 тис.; 1,2 % населення). Нині в Ташкенті проживає 46 тис. українців. Відносно мало їх було в інших областях. Зокрема, в Самаркандській області проживало 14,2 тис. осіб (0,6 %), в Бухарській – 12,9 тис. (0,8), у Ферганській – 11,1 тис. (0,5). Своєю рідною мовою вважали українську 49,2 % українців Узбекистану⁴.

За радянських часів умов для національно-культурного розвитку українців Узбекистану не було. Як і в більшості інших неслов'янських республіках колишнього Радянського Союзу, вони були слабо інтегровані в середовище корінного етносу. Становлячи разом із більш чисельними росіянами основну масу кваліфікованих робітників і виробничо-технічної інтелігенції, вони жили, певною мірою, ізольовано від узбецького населення. Незважаючи на тісні міжетнічні контакти, українці й узбеки зберігали між собою культурну дистанцію, шлюби між ними були досить рідкісними. Українці не знали й не відчували потреби знати мову титульного етносу республіки. Так, під час перепису 1989 р. лише 0,1 % українців назвали узбецьку

мову своєю рідною та ще 3,5 % вільно володіли нею. За своїми соціальними й культурними характеристиками українці наближалися до місцевих росіян і дедалі більше русифікувались, а почасти й зливалися з ними. У тому ж 1989 р. понад 50 % українців Узбекистану назвали своєю рідною мовою російську⁵.

Водночас необхідно зазначити, що розпад СРСР і утворення незалежного Узбекистану спочатку поставили місцевих українців у складне становище. Вони постали перед потребою подолання існуючої між ними і титульним етносом культурної дистанції й інтеграції, власне, в узбецьке середовище. Зокрема, необхідно було вивчати узбецьку мову, інакше зменшувалися шанси на отримання освіти, кваліфікації, влаштування на роботу тощо. Поряд з економічною кризою, що охопила, передусім, великі підприємства, на яких працювала більшість місцевих українців, це зумовило зростання еміграційних настроїв. Протягом 1992–1996 рр. з Узбекистану в Україну на постійне місце проживання прибуло 93,8 тис. осіб, у зворотному напрямі виїхало 13,2 тис. Позитивне для України сальдо за результатами міграційного обміну населенням з Узбекистаном сягнуло за ці роки 80,5 тис. чоловік. Абсолютну більшість їх становили українці.

Ситуація змінювалася поступово у контексті становлення між Україною та Узбекистаном відносин як між двома суверенними, незалежними державами. Початок цьому було покладено *Договором про основи міждержавних відносин, дружбу та співробітництво* від 28 жовтня 1991 р.

В основі українсько-узбецьких міждержавних відносин, крім дружніх і братерських стосунків двох народів, лежить взаємодоповнюваність економік країн і єдність їхніх поглядів із багатьох питань зовнішньої політики, зокрема щодо СНД.

У серпні 1992 р., під час першого візиту Президента Республіки Узбекистан І. Каримова в Україну, сторони підписали *«Договір про основи міждержавних відносин, дружбу та співробітництво між Україною та Узбекистаном»*.

Нині на основі традиційно дружніх і братерських зв'язків між українським і узбецьким народами розвиваються двосторонні міждержавні відносини в культурно-гуманітарній сфері, передусім, в галузі науки й освіти. Вони створили сприятливий ґрунт для створення й діяльності в Узбекистані українських національно-культурних центрів, а в Україні – узбецьких. Двостороння співпраця у сфері забезпечення потреб діаспор, що проживають на території України та Узбекистану, будується на паритетній основі, з урахуванням реалій, пов'язаних з подальшим становленням двох держав.

У 1993 р. в Ташкенті було засновано Український культурний центр "Батьківщина" (голова – С. Мансуров-Ковригенко), який прагне згуртувати українську діаспору Узбекистану на засадах збереження етнічної ідентичності, відродження української культури, традицій, зміцнення міжетнічного порозуміння та злагоди в узбецькому суспільстві. На початку 2000-х рр. Культурний центр включав колективних членів: Ташкентський тракторний завод (понад 200 членів), Ташкентський сільськогосподарський машинобудівний завод (Ташсільмаш) (150), Ташкентське авіаційне виробниче об'єднання (ТАВО) ім. Чкалова (516) і його ансамбль "Калинка", а також музей Грабовського (25). При центрі діє український фольклорний колектив

“Черемшина” (керівник Марія Гавриляк), ансамбль народних інструментів (Тетяна Денисенко). Центр співпрацює з Ташкентською народною філармонією, де успішно діє фольклорний ансамбль “Джерело” (керівник – Тамара Савенко).

Центр влаштовує відзначення національних свят, численні виставки, вечори, присвячені видатним постатям української історії та культури – Т. Шевченку, Л. Українці, Г. Сковороді, М. Гоголю; концерти майстрів мистецтв, фестивалі узбецької та української музики, надає благодійну допомогу дітям-сиротам та літнім людям українського походження. Культурним центром засновано спеціальні премії ім. Т. Шевченка та пам'ятний знак, яким нагороджуються особи і колективи, що зробили значний внесок у розвиток дружби та міжнаціональної злагоди між народами.

Виникненню та діяльності українських національно-культурних центрів в Узбекистані значною мірою сприяла *«Декларація про шляхи поглиблення українсько-узбецького співробітництва»*, підписана в червні 1995 р. в Ташкенті президентами обох країн. У Декларації, зокрема, закріплювалося зобов'язання сторін не допускати будь-якої дискримінації представників обох народів за національною ознакою. Були також підписані міжурядові угоди про співробітництво в сфері освіти, науки і технологій, а також в галузі охорони здоров'я, фізичної культури та спорту⁶.

Крім “Батьківщини”, нині в Узбекистані діє ще п'ять українських культурних центрів: Республіканський центр «Славутич» (м. Ташкент), «Надія» (м. Янгіюль), «Мрія» при заводі ТАВО ім. Чкалова (м. Ташкент), Український культурний центр Ташкентської області та Український культурний центр м. Алмазик.

Єдина українськомовна газета “Надія” випускається Янгіюльським українським культурним центром. На її сторінках публікуються матеріали, присвячені внутрішній та зовнішній політиці України, двостороннім відносинам, життю української громади в Узбекистані. Газета існує на громадських засадах і розповсюджується безкоштовно. Вона потребує постійної допомоги з боку Центру у вирішенні низки проблем, зокрема, пов'язаних з фінансуванням та матеріальним забезпеченням.

З 1996 р. Український культурний центр «Батьківщина» став випускати однойменний вісник «Батьківщина». Того ж року на узбецькому телебаченні почала виходити телепередача «Добра хата», яка значну частину ефірного часу присвячує популяризації української культури.

У листопаді 1997 р. з великим успіхом пройшли Дні української культури в Республіці Узбекистан, ініційовані президентами Л. Кучмою та І. Карімовим. Представники уряду і засобів масової інформації Узбекистану відзначали, що така широкомасштабна культурна акція відбулася в країні вперше за шість років незалежності.

У грудні 1997 р. засновано товариство дружби «Узбекистан – Україна» (голова – керівник Державної акціонерної корпорації «Уздонмахсулот» Алім Атаєв), покликане сприяти розвитку та поглибленню співпраці й взаєморозуміння між двома країнами, зміцненню дружби між двома народами.

Основою для подальшого розвитку українсько-узбецьких взаємовідносин, у тому числі, в галузі культури та мистецтва став *«Договір про дружбу і подальше поглиблення всебічного співробітництва між двома державами»* підписаний

Президентами Л.Д. Кучмою та І.А. Каримовим 19 лютого 1998 р. Згідно з Договором Республіка Узбекистан визначена стратегічним партнером України. Обидві держави зобов'язалися сприяти подальшому розвитку українсько-узбецького стратегічного партнерства в дусі рівноправності, взаєморозуміння, поваги та довіри, що існують між двома державами.

У березні 2001 р. в середній школі-лицей № 110 ім. Т.Г. Шевченка (м. Ташкента), збудованій після землетрусу 1966 р. українськими будівельниками, відкрито факультативний клас з вивчення української мови та літератури, там же працює українська недільна школа.

Українські гідробудівники допомагають узбецькому народу в розбудові їхньої столиці. Вони розробили проекти житлових мікрорайонів м. Ташкента – «Чіланзар» та «Український», здатні витримувати сильні землетруси.

У грудні 2002 р., під час дводенного візиту до Республіки Узбекистан, тодішній Президент України Л. Кучма брав участь у церемонії відкриття пам'ятника Т. Шевченку в Ташкенті. Виступаючи на церемонії, глава української держави сказав, що на цьому місці два роки тому він разом з Ісламом Абдуганієвичем заклали пам'ятний камінь, а сьогодні ми відкриваємо величний монумент – дар українського народу братському народу Узбекистану. Спільні зусилля представників української діаспори, міської влади Ташкента, Посольства України втілилися не просто в пам'ятник нашому Великому Кобзарю, а стали ще одним символом нашої вічної дружби. Символічним є те, що пам'ятник Великому Кобзарю споруджений перед прекрасним шкільним комплексом, який названо його іменем. Як зазначалося, школа була зведена українськими будівельниками після руйнівного землетрусу в 60-і роки ХХ ст. Символічно й те, що за роки діяльності школа-лицей дала путівку в життя понад шести тисячам молодих людей багатьох національностей.

Президент України від імені українського народу висловив глибоку вдячність скульптору Леоніду Рябцеву, керівництву Ташкента, особливо хокіму Рустаму Шоабдурахманову, представникам української діаспори. Завдяки їхнім зусиллям пам'ять про великого сина українського народу увічнена на землі Узбекистану.

Звертаючись до представників української діаспори, Президент підкреслив, що коли йому знов доведеться побувати в Ташкенті, то він знає: «... тут є Україна, тут є Кобзар, тут є наші надійні і віддані друзі». Л. Кучма впевнений, що цей день стане ще однією яскравою сторінкою в зміцненні українсько-узбецької дружби⁷.

З того часу щороку 9–11 березня в Ташкенті відбуваються урочисті церемонії, присвячені річницям Т. Шевченка. У них беруть участь не тільки співробітники дипломатичної установи України, представники Українських культурних центрів, керівництво, вчителі та учні школи-лицей № 110 ім. Т. Шевченка, а й представники узбецької творчої інтелігенції, держави, ЗМІ, громадськість Ташкента та звичайні громадяни республіки. Заходи по вшануванню пам'яті Великого Кобзаря проводяться в Республіканському інтернаціональному центрі та Республіканській дитячій бібліотеці Узбекистану, за участі їхнього керівництва. У школі-лицей проходять тематичні уроки, присвячені життю і творчості Великого Українця, відбувається покладання квітів до пам'ятника Т. Шевченка⁸.

На одному з таких свят відомий поет, колишній голова узбецького Союзу письменників Нормурат Нарзуллаєв прочитав «Заповіт» Т. Шевченка узбецькою мовою та ознайомив присутніх із власним примірником антології вірша «Заповіт», виданої мовами народів світу. Поет також прочитав вірша, присвяченого вулиці Тараса Шевченка в Ташкенті, написаного ним спеціально до урочистого заходу⁹.

Продовжуючи радянські традиції, активно розвивається українсько-узбецька співпраця в галузі освіти. У межах чинної Угоди між Україною та Узбекистаном про співробітництво в сфері освіти Україна у плановому порядку надає свої вищі навчальні заклади (ВНЗ) для молоді Узбекистану. У 2003–2004 навчальному році тридцять один студент партнерської сторони безкоштовно навчався у ВНЗ України. Замовлення на навчання формуються на основі бажань української діаспори і таких промислових велетнів як Навоїський і Алмаликський гірничо-металургійні комбінати, АТ «Вугілля» тощо. Професію вони здобувають в найкращих ВНЗ, таких як Національний авіаційний університет (м. Київ), Національна гірничо та Національна металургійна академії України (м. Дніпропетровськ), Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» (м. Харків) і Донецький національний технічний університет та багато інших. З 2004/2005 навчального року Україна виділяє гранти, у межах 35 місць, узбецькій молоді для навчання в своїх ВНЗ. Запроваджена програма обміну студентами національних університетів двох країн, що передбачає, зокрема, проходження ними навчальної практики в Україні та Узбекистані.

Українські студенти в Узбекистані вивчають економіку, дипломатію, лінгвістику. Студенти III курсу філологічного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка, які опановують узбецьку мову, проходили у II кварталі 2003 р. навчання у складі груп Ташкентського національного університету ім. Мірзо Улугбека¹⁰.

Восени 2004 р. Президенту України Л. Кучмі було вручено Диплом Почесного доктора, мантию і медаль Національного університету «Узбекистан» ім. М. Улугбека (м. Ташкент). Вручаючи нагороду, ректор Національного університету «Узбекистан» Турабек Далімов підкреслив, що цим відзначено заслуги Глави Української держави у розширенні українсько-узбецьких відносин та вагомий внесок у розвиток науки і освіти.

Зі свого боку Л. Кучма наголосив, що для нього ця нагорода – висока честь. Він привітав тісні зв'язки Національного університету «Узбекистан» з Київським Національним університетом ім. Т. Шевченка, відзначивши високу роль узбецького навчального закладу у розвитку співпраці між провідними університетами двох держав¹¹.

Л. Кучма зауважив, що був і завжди залишиться другом Узбекистану. Під час зустрічі зі своїм узбецьким колегою він обмінявся з ним думками щодо стану та перспектив взаємодії двох держав у галузі науки й освіти. Український Президент високо оцінив започаткування в Узбекистані програми підготовки наукової еліти, яка, за його словами, є потужним стимулом для розвитку та підтримки талановитої молоді країни.

У 2004 р. делегація Національного університету «Узбекистан» перебувала в Києві у рамках урочистостей з нагоди святкування 170-річчя Київського національного університету ім. Т. Шевченка¹². Вчена ради провідного українського вищого навчального закладу схвалила рішення про присвоєння Президенту Узбекистану – І. Каримову звання Почесного доктора Київського національного університету ім. Т. Шевченка. У червні 2004 р. під час поїздки до Республіки Узбекистан ректор Київського національного університету В. Скопенко вручив главі узбецької держави відповідний диплом¹³. В.Скопенко під час зустрічей з президентом, а також міністром середньої і вищої освіти Узбекистану та ректором Національного університету Узбекистану ім. М. Улугбека обговорив подальший розвиток співробітництва між вищими навчальними закладами двох держав. Українському ректору, академіку В.В. Скопенку було присвоєне звання Почесного доктора Національного університету Узбекистану¹⁴.

Навесні 2004 р. Запорізький національний технічний університет (ЗНТУ) відвідала делегація Узбекистану, до складу якої входили Посол Узбекистану в Україні Равшанбек Алімов та радник посла з торгово-економічних питань Салахїтдін Салїхов. Гостей прийняв ректор університету С.Б. Беліков. Під час зустрічі було обговорено питання про встановлення культурних, наукових та ділових зв'язків між ЗНТУ та університетом м. Навої¹⁵.

Українсько-узбецька співпраця в науково-технічній сфері нині стримується через обмеженість бюджетних коштів з обох сторін, хоча витримали конкурс і прийняті до реалізації дев'ять спільних наукових проєктів. Головними напрямками співробітництва, в яких зацікавленість проявляють обидві країни, є – охорона здоров'я, виробництво, переробка та зберігання сільськогосподарської продукції, а головне – нетрадиційні джерела енергії.

На жаль, сьогодні в рамках українсько-узбецької науково-технічної програми виконується тільки один проєкт, що одержав широкий міжнародний резонанс, – це «Розвиток спостережувальної бази наземної оптичної астрономії на горі Майданак». За цим проєктом у 1997–1998 рр. отримано інформацію, що викликала значний інтерес світової наукової громадськості. Як наслідок, на міжнародній нараді з гравітаційних лінз (10–12 червня 1998 р.) в м. Осло (Норвегія) було прийнято рішення сприяти (за умови державної підтримки програми) підвищенню рівня матеріального забезпечення програми у вигляді розробки та виготовлення у Франції приладів для дослідження гравітаційних лінз. Крім того, відкрито WEB-сторінку в Інтернеті та запропоновано створити Міжнародний фонд для підтримки системи моніторингу гравітаційних лінз, до якої увійде обсерваторія на горі Майданак¹⁶.

Отже, спільний проєкт дозволив українським й узбецьким науковцям високо піднести рейтинг національних наук у світі та сприяв виділенню міжнародними організаціями допомоги у вигляді сучасних приладів. Нині триває робота над проєктами зі створення спільної лабораторії у сфері використання нетрадиційних джерел енергії.

В Узбекистані з повагою ставляться до пам'яті визначних науковців, які жили і працювали в республіці. У 1975 р. в Ташкенті було відкрито музей відомого вче-

ного, педагога, українця за походженням, який прославив Узбекистан винаходом телефону (дослідження цього апарату проходили у Ташкенті в 1928 р.) – Бориса Павловича Грабовського, а у 2001 р. Сергелійський центр науково-технічної творчості учнів і молоді, що діє при музеї, та Український культурний центр «Батьківщина», за сприяння Посольства України в Узбекистані, відзначили 100-й ювілей від дня народження Б. Грабовського¹⁷.

Практично немає авторитетного конкурсу в образотворчому, літературному і театральному мистецтві в Україні або в Узбекистані, в якому б не брали участі видатні таланти з обох сторін.

Однією з визначних мистецьких постатей, що єднає два народи є заслужена артистка України та Узбекистану, провідна солістка Ташкентського державного театру музичної комедії (оперети), випускниця Київської консерваторії, кавалер ордена «Дустлик» (Дружба) – Зінаїда Соловей. «Наш Соловей» – так з любов'ю називають її узбецькі глядачі¹⁸.

Ще одне юне дарування – учасниця українського культурного центру «Батьківщина» (м. Ташкент) – художниця Оксана Бедрицька. Вона є гордістю як українського, так і узбецького народів. Оксанка має незвичайне вміння – вона малює пластиліном. Запроваджена нею нова техніка в образотворчому мистецтві дає їй можливість створювати унікальні картини. Дванадцятирічна дівчина вже є учасницею та призером багатьох національних та міжнародних виставок. У 2003 р. вона стала переможницею спочатку 7-го Фестивалю дитячої творчості «Світ без темних фарб» у номінації Інтернет-конкурсу, що проводився Харківською міською художньою галереєю, а потім – лауреатом Московського міжнародного конкурсу-фестивалю «Троянда вітрів». Її персональні виставки творів проходили у 2003 р. в Музеї сучасного мистецтва Узбекистану, а восени 2004 р. у Палаці мистецтв «Український дім» у Києві під назвою «Я малюю пластиліном». О. Бедрицька вже є досить відомою особистістю – про неї пишуть газети, за її участю знімають телепередачі¹⁹.

Талановиті представники Узбекистану є частими учасниками міжнародного конкурсу молодих виконавців сучасної естрадної пісні імені Володимира Івасюка та Міжнародного пісенного фестивалю «Пісня буде поміж нас», що проходить в українському місті Чернівці.

В українських містах вивчають і шанують творчість класика узбецької поезії – А. Навої. Зокрема, в 2006 р. в м. Кіровограді обласна наукова бібліотека ім. Д. Чижевського провела книжкову виставку, присвячену 565-й річниці від дня народження Алішера Навої²⁰.

Нині в Україні чималий інтерес до традицій побуту й культури народів Центральної Азії і, зокрема, Узбекистану. З'являються кафе та ресторани узбецької кухні, поширена гра в нарди.

Активно розвиваються українсько-узбецькі зв'язки у спорті. Яскравим прикладом є виступи кращого футболіста Узбекистану Максима Шацьких за провідний футбольний клуб України – київське «Динамо».

Отже, завдяки великій українській діаспорі в Узбекистані, становленню незалежності української й узбецької держав, нині з'явилася можливість для

збереження національної ідентичності українського населення Узбекистану, а узбецького в Україні, для повноцінної інтеграції української й узбецької національних меншин в громадянські суспільства Узбекистану й України.

Існування двох суверенних держав – Узбекистану й України створює сприятливі умови для розвитку й поглиблення дружніх і братерських українсько-узбецьких міжнаціональних зв'язків, для співпраці в науково-технічній сфері, освіті й культурі, що в умовах сучасних глобальних викликів і ризиків має стати одним з важливих чинників запобігання міжетнічних та міжцивілізаційних конфліктів, гарантування національної та міжнародної безпеки.

Разом з тим, на сучасному етапі, для розширення й поглиблення співробітництва між двома народами і державами необхідно більше уваги приділяти розвитку туризму, обміну делегаціями трудових колективів виробничих підприємств і науково-дослідних установ. Особливо важливо проводити спільні міжнародні конференції, семінари в різних галузях природничих і гуманітарних наук: хімія, біологія, математика, історія, міжнародні відносини, соціологія, політологія та інші.

-
- ¹ Українська всевітня координаційна рада (УВКР). Українці в Узбекистані. – http://uvkr.com.ua/ua/structure/ukr_gromady/Uzbekistan.html.
  - ² Золозов А. Українці Юлдаш Шахамудов, Худайберди Гадоєв та інші // Дзеркало тижня. – 2001. – № 51 (324). – С. 5–6.
  - ³ Українсько-узбецькі відносини. – <http://www.mfa.gov.ua/uae/ua/publication/content/965.htm>.
  - ⁴ Українська всевітня координаційна рада (УВКР). Українці в Узбекистані. – http://uvkr.com.ua/ua/structure/ukr_gromady/Uzbekistan.html.
  - ⁵ Там само.
  - ⁶ Інформаційно-довідковий матеріал до робочого візиту в Республіку Узбекистан Президента України Л.Д. Кучми. – <http://www.ukraine-embassy.co.il/ukraine/news/index.php?>
  - ⁷ Дар братському народу. – http://www.obriy.pib.com.ua/2002/52_02/index.shtml.
  - ⁸ Українські громади у країнах світу разом з дипмісіями України вшанували Великого Кобзаря. – <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/5537.htm>.
  - ⁹ Українські громади у країнах світу разом з дипмісіями України вшанували Великого Кобзаря. – <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/>
  - ¹⁰ Наука сьогодні. Щоденна інформація про новини у галузі науки і технологій. Освітня сфера. – http://www.mon.gov.ua/bulet/archive/31_07_2003_139_1671.doc.
  - ¹¹ Президент України – Почесний доктор університету імені Улугбека. – <http://www.utr.ukrintell.com.ua/news.20.09.2004;>
  - ¹² Кеуш Н. 170 років Київському національному університету імені Тараса Шевченка: здобутки та перспективи. Прес-центр КНУ. – <http://pressa.univ.kiev.ua/news>.
  - ¹³ Президент Республіки Узбекистан став Почётным доктором Киевского национального университета им. Т. Шевченко. – <http://russian.people.com.cn/31519/2593482.html>.
  - ¹⁴ Обумовлені питання подальшої співпраці в сфері освіти між Україною та Узбекистаном. <http://www.Прес-центр КНУ News.htm>; Ректор Киевского национального университета посетил Узбекистан. – http://ino.uzpak.uz/rus/news_rus/news_rus_2506.html.
  - ¹⁵ Посол Узбекистану побував у ЗНТУ // Інженер будівельник. – 2004. – 26 березня. – <http://zntu.edu.ua/base/gazeta/gazeta06-04/index.htm>.

- ¹⁶ Яцків Я.С., Богорш О.Т. Співпраця України з державами СНД у сфері науки і технологій. Прогноз експортоспроможності національного товару на ринку.
http://www.niurr.gov.ua/ukr/publishing/panorama1~2_2000/10_su.htm.
- ¹⁷ Українським громадам у країнах СНД та далекого зарубіжжя. –
<http://ukrsvit.kiev.ua/gazeta/arhiv/12>.
- ¹⁸ Взаємини вирізняються щирістю і конструктивністю // ДТРК "Всесвітня служба "Українське телебачення і радіомовлення" (УТР) (Аналітичний огляд). 03.08.2004.
- ¹⁹ Арська Ю. Дівчинка, яка малює пластиліном (укр.) // Прес-центр УВКР. –
<http://kobza.com.ua/content/view/14/09/04/>.
- ²⁰ Хроніка культурного життя Кіровоградщини (оглядова довідка за матеріалами преси та неопублікованими документами за лютий 2006 року. –
<http://www.library.kr.ua/bibliinf/hr200602.html>.

V. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО
ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 930.2:94(477.74)(=163.2)"18"

Марина Філіпова*

МАСОВО-ФОРМУЛЯРНІ МАТЕРІАЛИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ІСТОРИЧНО-АНТРОПОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ БОЛГАРСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ БУДЖАКУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті здійснюється огляд та характеристика масових джерел – «ревізьких казок», метричних книг, сповідальних відомостей «задунайських колоній» Буджаку першої половини ХІХ ст. Ці формулярні за структурою документи аналізуються з метою виявлення їхнього інформативного потенціалу для історично-антропологічних досліджень. Зокрема, предметом уваги виступив евристичний зміст даних про антропонімічну систему болгарського населення регіону, що відображала у вказані часи процеси: інкорпорації до офіційного ономастичону Російської імперії, збереження народних традицій, взаємодію з іншими іноетнічними системами. Демонструються можливі шляхи реконструкції цих тенденцій.

Ключові слова: масові джерела, ревізькі казки, метричні книги, сповідальні відомості, реконструкція, антропонімічна система, задунайські колонії.

В статье рассматриваются и характеризуются массовые источники – «ревизские сказки», метрические книги, исповедальные ведомости «задунайских колоний» Буджака первой половины ХІХ в. Эти формулярные за структурою документи анализируются с целью выявления их информационного потенциала для историко-антропологических исследований. В частности, предметом внимания выступило эвристическое содержание данных об антропонимической системе болгарского населения региона, которая отражала в указанное время процессы: инкорпорации до официального ономастичона Российской империи, сохранение народных традиций, взаимодействие с другими иноэтничными системами. Демонстрируются возможные пути реконструкций этих тенденций.

Ключевые слова: массовые источники, ревизские сказки, метрические книги, исповедные ведомости, реконструкция, антропонимическая система, задунайские колонии.

The article gives characteristics of mass sources – “additional fairy tales”, metrical books, confessional information of the Danube colonies of Budgak in the first half of ХІХ century. These formulae in their structure documents are analyzed with the aim to discover their informational potential for historic-anthropological researches. Speaking about this one of the main things was evristic data content about anthroponomical system of the regional Bulgarian population that showed processes in described time: incorporations for official onomasticon of Russian Empire, folk traditions preservation, interaction with other ethnical systems. Here are demonstrated possible

---

* **Філіпова Марина** – аспірант кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова.

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова Пригарін О. А.

reconstruction ways of these tendencies.

Key words: mass sources, additional fairy tales, metrical books, confessional information, reconstruction, anthroponomical system, danube colonies.

Останнім часом, зі зростанням ролі комплексних міждисциплінарних досліджень, підсилюється академічна зацікавленість до демографічної історії, особливо до питань інтеграції історичної демографії та соціальної історії, які надають широкі можливості для реконструкцій рухів народонаселення, внутрішньо-етнічних і міграційних процесів. При таких підходах методика різних напрямків взаємо-збагачує наукові корпорації й сприяє принципово новому розумінню феноменальності історичних процесів.

В ряді наукових центрів інтенсифікувалась робота, яка спрямована на виявлення, формалізацію та аналіз масових джерел з історичної демографії. З'явилась можливість проведення досліджень в регіонах з окреслення і визначення ступеня збереженості, особливостей внутрішньої структури та змісту документів такого роду. Вітчизняні дослідники, використовуючи досвід іноземних вчених, продовжують адаптацію вже існуючих прийомів і розробку нових методів аналізу масових джерел¹. Творче поєднання методів та їхня взаємна кореляція дозволить прагматично залучити джерелознавчі здобутки масового змісту. Мова йде про збалансоване поєднання методів бібліографічної та архівної евристики, історико-порівняльного, історико-генетичного, методу формулярного аналізу, генералізації, герменевтичного методу із математико-статистичними методами (методи дескриптивної статистики, вибіркового метод, методи кореляційного та регресійного аналізів, кластерний та факторний аналіз). Використовуючи методи математичної статистики дослідник отримує можливість будувати моделі тих явищ та процесів, що вивчаються.

У даній публікації в якості джерела використаний корпус масово-формулярних джерел першої половини XIX століття («ревізькі казки», метричні книги та сповідальні відомості)². Збереженість первинних документів церковного та фіскально-адміністративного обліку населення вивчалась на основі описів та інших видів науково-довідкового апарату Народного Архіву Республіки Молдова (далі – НАРМ) та Комунальної установи «Ізмаїльський Архів» (далі - ІА). Аналіз наявних масово-формулярних матеріалів здійснювався з метою вивчити їх інформативні можливості в якості джерел для історично-антропологічних досліджень. Якщо залучення подібного матеріалу до демографічних та соціальних реконструкцій широко вживається у сучасній історіографії³, то його значення для встановлення антропонімічних процесів може вважатися випадковим.

В історичному плані важливість цих завдань підсилюється тим фактом, що саме цей хронологічний зріз виступав етапом інтенсивного формування болгар регіону. Вихідці з Болгарії найбільше масово переселялися, як і в ході російсько-турецьких війн 1806–1812 і 1828–1829 рр. так і після них. Міграційні процеси привели до виникнення у Буджаку даної етнокультурної спільності, що входила з 1819 р. до складу соціальної верстви «задунайських переселенців».

Починаючи ще із середини XVIII ст. політика Російської імперії стимулювала подібні переселення. Тоді й була закладена законодавча основа колонізації⁴. Найбільш інформативним джерелом для аналізу впливу законодавчо-адміністративної основи на процеси адаптації болгар-переселенців до нових умов Південної Бессарабії в першій половині XIX століття є «Статут про колонії іноземців в Імперії»⁵.

Вочевидь, інтенсивне заселення регіону, питання соціально правового устрою, забезпечення землею і надання задунайським переселенцям статусу іноземних колоністів приводять до необхідності обліку народонаселення.

Першими масовими джерелами щодо задунайських колоністів Бессарабії є списки переселенців за існуючими там населеними пунктами⁶. Складання цих списків пов'язане було зі швидким заселенням регіону й тим, що у 1816–1817 р. царський уряд зайнявся вирішенням проблеми соціально-правового устрою вихідців із-за Дунаю на казенні землі Південної Бессарабії. Скоріш за все, ці списки відбивали реальну чисельність жителів болгарських сіл у регіоні⁷.

Особливість цих посімейних списків полягає у загальній нумерації родин. Назва кожного поселення вказувалася, але нумерація родин не починалася у кожному із них, а продовжувалася спільним списком. Наприклад, мешканці колонії Ташбунар записані під номерами 116-225, далі з 226 по 252 записані родини колонії Чійшія і т.д.

У таких списках зазвичай вказувалося ім'я голови родини та ім'я по батькові, яке, вочевидь, вважалося за прізвище. Для інших членів родини вказувалося лише ім'я. Антропонімічний аналіз перепису свідчить, що переважна більш прізвищ утворювалася від імені батька – голови родини – тобто є патронімом (Дончов, Петров, Стоянов, Маринов, Великов, Николов, Танасов). Також виявляються прізвища, що походили від національності (Сербінов, Болгарин, Гагауз) або від вуличних прізвищ (Узун - низький, Кара - чорний, Топал – кульгавий). Ці ж списки містять і відомості відносно соціально-сімейної стратифікації (холостий, вдова, вдовець, робітник).

Наступний перепис жителів колоній задунайських переселенців відбувся у 1821 р. і був пов'язаний із легалізацією земельних ділянок родин. Відомості про його збереженість і наявність в архівах Молдови й України відсутні. Їх узагальнений матеріал увійшов до «Статистичного опису Буджаку...»⁸, який охопив результати повного опису державного майна протягом 1822–1827 рр.

Перший подушний перепис населення в Бессарабії або так звана ревізія (VIII) була проведена на загальних підставах в 1835 р.⁹. Наступна IX ревізія – в 1850 р., і остання, X ревізія – у 1859 р. «Ревізькі казки» зберігаються в Національному Архіві Республіки Молдова¹⁰. Вони становлять великий інтерес для дослідників як генеалогічне, демографічне і антропологічне джерело щодо задунайських колоністів.

«Ревізькі казки» 1835 р. за «ранніми колоніями» та «новоутвореними»¹¹ відрізнялися за структурою. Оскільки ревізії «старих колоній» були пов'язані із переписом 1821 р., то спочатку вказувалися родини «старожилих колоністів», тобто тих, які були зазначені до перепису 1821 р. Потім вказувалися сім'ї, що переселилися з інших колоній. Окремо включалися родини «вибувші без остатку

цілими сімействами після перепису 1821 р.». До цього списку також входили родини, усі члени яких або померлі або переселились до інших колоній. Окремо зазначаються «Нові переселенці, що вийшли із-за Дунаю у 1830 р.» та «Бурлаки». Сім'ї священників і церковнослужителів включались окремою додатковою ревізією, яка йшла після основної: «ревізька казка про налічених чоловічої і жіночої статі душах священна церковнослужителів». Всі ревізії враховували саме ті родини, які були наділені землею та сплачували податки.

Звісно, що «ревізькі казки» 1835 р. «нових колоній» не мали такої складної структури. В них записувалися ревізькі сім'ї (тобто ті, які були наділені землею) на момент перепису. В деяких колоніях вже окремо виділялися бурлаки, а от сім'ї церковнослужителів та священників не фіксувалися, навіть незважаючи на те, що в колоніях проживали. Вочевидь, це пов'язано з тим, що колонії ще не були окремими приходами, а священники поки що не були враховані Кишинівською метрополією¹².

В ревізіях містяться відомості про народжених дітей чоловічої та жіночої статі та про померлих мешканців чоловічої статі. Обов'язково вказувався вік людей на момент попереднього (1821 р.) перепису та теперішнього (1835 р.). В джерелах також визначався характер захворювання тих людей, які «не здатні до робіт і відбування повинностей». Напроти їхніх імен зазначена причина, за якою вони кваліфікувалися як непрацездатні («за старістю років і старезністю здоров'я», «каліка на обидві ноги», «глухий на обидва вуха», «страждає божевіллям», «страждає невиліковною внутрішньою хворобою» і т.п.). Ці люди не входили в загальну кількість колоністів відповідно до ревізії 1835 р. тому що «не здатні до роботи, до виконання повинностей і знаходяться на піклуванні у родичів». Але усі вони входили до «додаткової ревізької казки колонії...про пропущених за загальною ревізькою казкою чоловічої й жіночої статі душ задунайських переселенців». Також ревізії надають дані щодо соціально-сімейної стратифікації (робітник, вихованець, холостий, вдова, вдовець).

Для визначення чоловіків використовувалася трьохчленна форма іменування – ім'я, по батькові та прізвище (Стоян Тодоров Буюклі). Ці антропонімічні дані дозволяють прослідкувати походження та формування прізвищ болгар, встановити, які імена використовувалися болгарами, кількість чоловічих та жіночих імен, скласти іменник болгарських колоній, прослідкувати вплив іноетнічний компонентів в іменах та прізвищах, взаємодію болгарської антропонімічної системи із аналогічними сусідніми (російською, українською, молдавською, гагаузькою). При визначенні етнічної приналежності за цими даними необхідно враховувати, що багато етнічних болгар мають прізвища тюркського походження. Цілком очевидно, що це пов'язано із процесами інкультурації та міжетнічної взаємодії ще у попередні часи – протягом перебування на османських теренах. Перш за все взаємодія відбувалася на побутовому рівні неодмінно торкаючись мовних та антропонімічних процесів.

Наступна ревізія 1850 р. суттєво не відрізнялась за структурою та формуляром, але деякі особливості мала. Вона була пов'язана із попередньою ревізією

1835 р. і зберігала існуючу нумерацію родин, щоправда, у випадку смерті чи переселення усіх членів родини нумерація зміщувалася. В переписі містяться відомості демографічного та міграційного характеру. Записувалися усі новонароджені (вказувався точний рік народження) та всі, хто дожили до нового перепису, також вказувалися померлі чи вибувши між двома переписами мешканці колоній чоловічої статі (зазначали рік смерті, чи рік вибування з даної колонії до іншої, назва якої також вказувалася).

Стосовно причин міграцій варто зазначити економічну, що пов'язана з відсутністю в багатьох колоніях вільної землі для забезпечення новоутворених родин та поганою якістю землі. Перепис вказує на переважну більшість внутрішніх міграцій, тобто в межах усього Управління задунайськими переселенцями. Були випадки, коли емігрували за Дунай («вибув за Дунай»), чи коли просто втікали («втекли у 1830 р.»).

В «ревізській казці» 1850 р. антропонімічні дані, у порівнянні із попередньою, доповнилися фіксацією жіночих імен по-батькові. Що в деяких випадках дозволяє встановити кровноспоріднені відносини в межах однієї колонії.

Остання X ревізія була прив'язана до попередньої 1850 року. Головна її особливість подвійна нумерація родин. Перша вказувала номер родини на 1850 р., а друга відображала кількість сімейних пар на 1859 р., але навряд чи усі ці родини можна вважати «ревізькими сім'ями». Також не можна стверджувати, що всі сімейні пари мешкали самотійно. Ця ревізія засвідчує розпад складних родин. Вочевидь, цей перепис був пов'язаний з майбутньою земельною реформою і ставив за мету відобразити реальну кількість родин. Саме в цей час в колоніях «задунайських переселенців» з'являється поділ колоністів на «наділених», тобто «ревізькі сім'ї» та «безнадільних», всі інші.¹³

Отже, аналіз документів ревізського обліку населення засвідчив їх антропонімічну та демографічну цінність для дослідників. Обробка джерел дозволяє виявити динаміку чисельності населення, статевовікову структуру, природний рух населення – народжуваність, смертність, тенденції в природному й механічному (міграційному) прирості. Також надає можливість реконструкції соціальних, генеалогічних та сімейних структур. Чи не найбільш значимою стає можливість відтворення інституту болгарської сім'ї з моменту переселення до періоду їх стабілізації (типологія, класифікація, склад та структура родин, населеність домогосподарств, розподіл родин за чисельністю, поколінна структура родин).

Антропонімічні данні дозволяють прослідкувати походження та формування прізвищ болгар, встановити походження імен, якими користувалися болгары, скласти іменник болгарських колоній, встановити кількість чоловічих та жіночих імен, прослідкувати іноетнічний вплив, взаємодію болгарської антропонімічної системи з іншими.

Аналіз посімейних списків і трьох ревізій (по колоніям Чійшия, Чешма-Варуїта, Імпущіта, Ташбунар) засвідчив, що найбільш яскраво простежується вплив російських принципів формоутворення прізвищ від особистих імен за допомогою суфіксів –о, -ев, -ский:

- імена з суфіксом -ов, напр., Георгій Янчов, Никола Курток, Димо Великов,
- імена з суфіксом -ев, напр., Ганчо Георгиев, Недо Златев, Тодор Русев,
- імена з суфіксом -ский, напр., Стамо Банжиларский, Стою Каназирский.

Крім цього, ще прізвища могли бути представлені особистим ім'ям, (напр., Іван Минко) та прізвищем (Стоян Топал, Георги Узун). Слід зазначити також проникнення в болгарський іменник на середину століття таких жіночих імен як Анна, Анастасія, Парасковія, Аксенія, Катерина та чоловічих – Олексій, Олександр, Тимофій, Гаврило, Павло, Леонтій та ін.

Наступний комплекс джерел – це документи церковного походження метричні книги та сповідальні відомості, які велися в церквах колоній бессарабських болгар з моменту їх відкриття та створення приходів в кожній з них. Зберігаються ці джерела в Ізмаїльському архіві¹⁴, але, нажаль, вони є не за всіма роками¹⁵.

Метричні книги були єдиними актами реєстрації стану для всього православного населення Російської імперії, у тому числі - півдня Бессарабії, який на той час входив до її складу. Складалися метричні книги з трьох частин. І частина «Про народжених» містила відомості про народження та хрещення у церкві. Вівся постатевий рахунок народжених, зазначалася дата народження та дата хрещення дитини, прізвище, ім'я та ім'я по батькові батьків. Також зазначалися прізвище та ім'я священника та головного воспреемця, які здійснювали хрещення. Окрім цього, вказувався хтось з родичів воспреемця (ім'я дочки, дружини чи сина), якій, вочевидь, також приймав участь в хрещенні.

У частині II «Про одруження» передбачалася фіксація усіх, хто укладав шлюб та вінчався в даній церкві. Тут зазначалися прізвище, ім'я та по батькові нареченого та нареченої, їхній вік, сімейний стан (холостий, дівиця, вдова, вдовець, вихованець) та колонії, в яких вони мешкали на момент укладання шлюбу. Також вказувалося прізвище та ім'я батька нареченого та нареченої. Зазначалися прізвище та ім'я поручителів, місце їх проживання, та прізвище священнослужителів, які здійснювали вінчання. Але оскільки остаточний формуляр метричних книг був утверджений лише у 1838 р., то до цього часу фіксація деяких даних залежала від самого священнослужителя. Перш за все це стосувалося фіксації віку нареченої та нареченого, що не була обов'язковою. Аналіз метричних книг засвідчив, що до 1830 р. священники вказували вік нареченої та нареченого, з 1831 по 1838 роки ця інформація відсутня. Те саме стосувалося і прізвища та ім'я батька нареченого, яке могло і не вказуватися. Для вдів, які вступали у другий шлюб, вказували рік смерті попереднього чоловіка та його ім'я й по батькові.

У частині III «Про померлих» фіксували прізвище, ім'я, по батькові померлого, його вік, дату поховання та причину смерті («від віспи», «природною», «від гарячки»). Дату смерті окремо від дати поховання почали зазначати лише після 1838 р. Фіксували також прізвище, ім'я, по батькові чоловіка померлої дружини, чи батька померлої дитини. Зазначалося місце поховання та священнослужителі, які його здійснювали.

Змістовий аналіз метрик дозволяє виявити їх цінність щодо антропонімічних досліджень. Оскільки формуляром було передбачено фіксацію таких даних: імені

народжуваного, по батькові, прізвища батьків, воспреемців, нареченого, нареченої, поручителів з обох боків, померлого. Слід зазначити, що для антропоніміки метричних книг характерне вживання аллонімів, різних варіантів написання форм одного імені. Також дослідження показали, що в метричних книгах фіксувалися поруч із прізвищем і так звані вуличні прізвиська, які могли записуватися в різних варіантах.

Інформація що міститься у метричних книгах надає можливість для реконструкції демографічних показників: вікової структури шлюбів і смертності; сезонність народжень, шлюбів та смертності; щомісячні коливання народжуваності, та дотримання релігійних заборон, також дозволяє визначити напрямки шлюбних міграцій мешканців колоній; встановити вік укладання першого шлюбу; за записами актів про народження та смерть встановити природний приріст населення, вирахувати коефіцієнт смертності немовлят у певний відрізок часу. За допомогою неформалізованих даних метрик можна відновити історію сімей, що проживали у межах колоній, встановити ступінь їх інтегрованості у спільноту через участь в обрядах інших мешканців села, а також запрошення їх у якості воспреемців та поручителів¹⁶.

«Сповідальні відомості» містили дані про колоністів болгарських сіл, які сповідувалися в місцевій церкві. Ці книги велися в алфавітному порядку залежно від прізвищ. Хоча, у першій пол. XIX ст. не в усіх церквах дотримувалися цього принципу. Фіксувалися усі члени родини, включаючи й дітей, вказувався їх вік на момент сповіді. В кінці кожної сповідальної відомості містилась таблиця що надавала інформацію про чисельність та соціальну структуру населення (духівництво, мішани, колоністи).

Не зважаючи на певні обмеження, сповідальні відомості дозволяють виявити статевовікову та сімейну структуру населення, особливості шлюбної поведінки. Поєднання даних метричних книг та сповідальних відомостей дозволить розрахувати демографічні коефіцієнти народжуваності, шлюбності та смертності. Антропонімічні можливості сповідальних книг полягають в тому, що вони надають відомості про особливість фіксації імен, популярність одного імені в рамках окремої родини, збереженість традиційних рис при іменуванні.

При комплексному аналізі інформаційний потенціал масово-формулярних джерел значно підвищується і надає можливість реконструювати ряд демографічних, генеалогічних, соціальних, шлюбних та сімейних характеристик. Зокрема, наступні характеристики: демографічні – динаміка чисельності населення, статевовіковий склад жителів болгарських колоній, природний рух населення – народжуваність (загальний та сумарний коефіцієнти народжуваності, динаміка народжуваності за віком матерів, репродуктивна поведінка жінок, інтервал між весіллям та народжуваністю першої дитини), смертність (смертність за віком й статтю, дитяча смертність, сезонна смертність, причини смертності, вплив смертності на структуру домогосподарств), тенденції в природному й механічному (міграційному) прирості, вплив міграційних процесів на демографічну ситуацію; шлюбні – шлюбний ринок, сезонні шлюбні моделі, середній

шлюбний вік, вікова різниця між чоловіком і жінкою, повторні шлюби, інтервал між смертю чоловіка / дружини та наступним шлюбом, розлучення, позашлюбні зв'язки, вдівство, усиновлення, збереженість шлюбної традиції «коритарства» серед болгар; сімейні – типологія, класифікація, склад та структура родин, населеність домогосподарств, розподіл родин за чисельністю, покоління структура родин, кореляція між життєвими подіями, моделями наслідування та чисельністю й структурою домогосподарств.

Антропонімічні данні надають цінні свідчення про іменну систему болгарського народу на даному етапі його історичного розвитку, про моделі, представлені в іменній системі (які імена використовувалися болгарами, кількість чоловічих та жіночих імен, іменник болгарських колоній), про традиції іменування, про походження та формування прізвищ болгар, про етимологічну картину антропонімів та їх семантику, про іноетнічний вплив та інкультурацію в антропонімічний простір інших систем регіону.

Таким чином, аналіз первинних документів ревізького та церковного обліку населення дозволив виявити їх надзвичайно інформативний потенціал для історично-антропологічних та антропонімічних досліджень болгарського населення Буджаку в пер. пол. XIX ст. Комплексне використання масово-формулярних джерел, міждисциплінарного підходу та кількісних методів дозволить створити фундаментальне дослідження історії болгар півдня України.

-
- ¹ Количественные методы в исторических исследованиях. / Под. Ред. И. Д. Ковальченко. – М.: высшая школа, 1984; *Миронов Б. Н.* История в цифрах: математика в исторических исследованиях. – Л., 1991; *Бородкин Л.И.* Историческая информатика: курс лекций. – М., 1996; *Шендерюк М.Г.* Количественные методы в источниковедении: Учеб.пособие / Калининград, 1996; *Пригарін О. А.* Етнографічна робота і комп'ютерні технології: удосконалення інструментарію або методи етнометрики // Етнічна історія Східної Європи. – Т. 21. – К., 2006; *Підгасцький В. В.* Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. / Навч. пос. – Дніпропетровськ, 2001.
  - ² Національний архів Республіки Молдова (далі – НАРМ) – Ф. 5, Ф.134; Комунальна установа «Ізмаїльський Архів» (далі ІА) – Ф. 631, Ф. 630.
  - ³ Яскравий приклад – *Волошин Ю.* «Государевы описные малороссийские раскольнические слободы» (XVIII в.): историко-демографический аспект. – М.: Археодоксия, 2005;
  - ⁴ *Червенков Н., Грек И.* Българите от Украйна и Молдова. Минало и настояще. – София, 1993. – С. 11.: Указ Императрицы Елизаветы Петровны от 29 декабря 1751 г., манифесты Екатерины II от 4 декабря 1762 г. и 22 июля 1763 г.
  - ⁵ Свод законов Российской империи. – СПб., 1857. – Т. 12. – ч. 2, тетрадь 4.; *Ганчев А.* Адаптация болгар-переселенцев к новым условиям Южной Бессарабии в первой половине XIX века: законодательно-административная основа. / Археология и этнология Восточной Европы. – Т.4. – Донецьк, 2004.
  - ⁶ НАРМ – Ф. 5. – Оп. 2 – Д. 442. – Ч. 1–6.
  - ⁷ *Грек И.* Население в болгарских и гагаузских поселениях Бессарабии в XIX – нач. XX в. по демографическим и антропонимическим данным. (На примере села Гюльмян/Дюльмен) // Одесская Болгаристика. – 2007–2008. – № 5–6. – С. 26.

- ⁸ Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака. Составлено из собранных сведений чиновниками производившими по Высочайшей Его Императорского Величества воле снятые на плане того края. Аккерман, 1899.
- ⁹ *Кабузан В. М.* Народнонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец XVIII – пер. пол. XIX в.) / Под ред. Зеленчука В. С. – Кишинёв: Штиинда, 1974 – С. 45
- ¹⁰ НАРМ – Ф. 134. Оп.2.
- ¹¹ Маються на увазі ті колонії, що були утворені вихідцями із-за Дунаю під час і після російсько-турецької війни 1828–1829 рр.
- ¹² *Грек И.* Население в болгарских и гагаузских поселениях Бессарабии в XIX – нач. XX в. по демографическим и антропонимическим данным. (На примере села Гюльмян/Дюльмен) – С. 28.
- ¹³ *Грек И.* Население в болгарских и гагаузских поселениях Бессарабии в XIX – нач. XX в. по демографическим и антропонимическим данным. (На примере села Гюльмян/Дюльмен) – С. 33.
- ¹⁴ 1А. – Ф. 627, Ф. 630, Ф. 631.
- ¹⁵ Задунайские колонисты и болгары в фондах Измаильского архива: аннотированный каталог. / Авторы-составители А. В. Галкина, А. И. Ганчев, А. И. Пригарин – Одесса: Удача, 2008. – С. 104–107.
- ¹⁶ *Гузенков С. Г.* Метричні книги як джерело з історичної демографії південної України другої половини XIX – початку XX століття: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06 / Гузенков Сергій Григорович. – Запоріжжя, 2003.

УДК 93/94:323.325(470+571)«18/19»

Вадим Бондар*

ІСТОРІЯ СЕЛЯНСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПОРЕФОРМЕНОГО ПЕРІОДУ: В ПОШУКАХ НОВИХ ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПАРАДИГМ

Проаналізовано тенденції, дослідницькі підходи, особливості сучасної української й зарубіжної історіографії селянства другої половини XIX – початку XX ст. Оцінюються досягнення науковців в інтерпретації окремих питань його історії.

Ключові слова: історіографія, парадигма, дослідницькі підходи, селянство.

Проанализированы тенденции, исследовательские подходы, особенности современной украинской и зарубежной историографии крестьянства второй половины XIX – начала XX в. Оцениваются достижения ученых в интерпретации отдельных вопросов его истории.

Ключевые слова: историография, парадигма, исследовательские подходы, крестьянство.

Tendencies, research approaches, features of modern Ukrainian and foreign historiography of peasantry of the second half XIX – beginning XX century were analysed. Achievements of scientists in interpretation of important questions of his history are estimated.

Key words: historiography, paradigm, research approaches, peasantry.

У сучасній історіографії селянознавча проблематика займає особливе місце, а наукова література з даної теми відзначається новими ідеями та уявленнями. Відбувається переоцінка змісту знань, розширення сфери досліджень, пошук нових теоретико-методологічних підходів для висвітлення соціально-політичного й культурно-духовного розвитку селянства другої половини XIX – початку XX ст.

В новітній науковій літературі представлено різні підходи та оцінки з найбільш складних аспектів проблеми. Зокрема вийшла низка праць, які протистоять пануючим у радянські часи поглядам і не лише збагачують, а й значною мірою змінюють попередні уявлення дослідників про селянство. Ці знання знаходяться у прямому зв'язку з розвитком історіографії теми останніх десятиріч, коли її вагомі здобутки, пов'язані з нагромадженням історичної інформації, документів, даних та фактів у науковому обороті, істотно модулювалися панівними теоріями і політичними доктринами. Метою даної статті є прослідкувати процес становлення й розвитку основних концепцій та уявлень із проблеми, теоретичні підходи українських і зарубіжних дослідників до питань реформ 1860-х рр. й їх наслідків, аграрної політики Російської імперії, різних аспектів соціальної історії селянства тощо.

---

* **Бондар Вадим** – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

Вивчення останньої на сучасному етапі відбувається у ракурсі розвитку методів культурної антропології, соціальної історії та етнології. Прихильники цього напрямку вважають, що центральне місце в дослідженнях має посісти людина як діяльна соціальна істота зі своїм суб'єктивним світом, ідеями й уявленнями, почуттями і ментальністю. Це цілком природна реакція науковців на той факт, що багато років селянство вивчалось через призму аграрних реформ, політики держави на селі, його виступів і революційної боротьби тощо. О. Удод слушно зауважив, що методи психоісторії особливо важливі для сучасної української історіографії, яка була довгий час ізольована від гуманістичної методології, а тому повинна швидко позбавлятися марксистської однозначності, категоричності й економічного детермінізму¹.

Важлива роль відводиться міждисциплінарності наук, а саме соціальній психології в плані виявлення настроїв, причин поведінки і дій різних груп селян, сприйняття ними навколишнього світу, їх реакцій на найважливіші суспільні процеси та явища. Роль соціології виявляється зокрема у вивченні таких аспектів проблеми як праця селян, їх побут, сім'я, особистість, якість життя, ціннісні орієнтації, потреби, інтереси, соціальні установки, місце в становій структурі суспільства тощо. Застосування методики історичної демографії сприяє вивченню буття селянства (динаміка чисельності останнього, змін у його складі, розселення, густоти, міграцій, народжуваності, смертності, стану здоров'я й т. д.).

Дисциплінарна історія все більше зосереджує увагу на регіональних мікросоціальних об'єктах та їх особливостях, висуває на перший план для вивчення не «героя», а просту людину, культивує інтерес до окремих груп, родин, до колективної й сімейної психології тощо. Оскільки постмодерна ситуація кинула виклик пануванню позитивістських, марксистських, а також кількісних підходів до соціальної історії, вчені почали досліджувати останню у річищі ментальностей, в індивідах і маленьких групах людей, локальних сільських соціумах².

Аналіз соціальних структур потрібно зіставляти з вивченням суспільної свідомості, й тут важливою є історія ментальностей, що може пов'язати в єдине ціле соціальне та політичне минуле через посередництво концепції «політичної культури». Тому важливо дослідити останню у селян, консерватизм їх менталітету, логіку колективних дій. Важливе місце займає вивчення взаємодії селянства із навколишнім середовищем у процесі господарських, політичних, соціальних, культурних взаємовідносин, повсякденному житті.

Значні гносеологічні можливості для вирішення поставлених питань має теорія модернізації, котра розуміється як комплексний процес, що зводиться не лише до економічних і соціальних змін, а охоплює всі сторони суспільної життєдіяльності. Головну причину краху імперського проекту модернізації (в тому числі села) А. Капеллер вбачає зокрема у появі модерних націй та масових національних рухів. Невміння центру вирішити національне питання було головною причиною внутрішньої слабкості й остаточного розпаду Російської імперії. Цікавою є теза вченого, що революція 1905–1907 рр. була в першу чергу

національною. Як і у випадку зі зміцненням імперії, західні окраїни відіграли провідну роль у її розвалі³.

В 2002 р. утворився науково-освітній центр «Нова локальна історія» (Ставрополь–Москва), одним із завдань якого було визначено дослідження селянської, сільської та аграрної історії. Він щорічно проводить міжрегіональні, міжнародні й Інтернет-конференції. Зокрема учасники форуму «Історія міста і села: теорія і дослідницькі практики» визначили, що вивчення їх минулого, з одного боку, стало наслідком спеціалізації наукових знань, а з другого, – практикою реалізації нових творчих принципів епохи постмодерну. Логіка ж розвитку науки на рубежі ХХ–ХХІ ст. змусила істориків звернутися до осмислення досягнень та інновацій у суміжних галузях гуманітарного знання (антропології, культурології, філології й етнографії)⁴. Оголошуючи міську і сільську історії перспективною галуззю нової локальної історії, науковці погодилися, що мікроаналіз не може порівнятися з поняттям «новий історизм», а мікроісторія – з єдиним шляхом до нового синтезу.

Вивчаючи минуле села, російські вчені С. Маловічко та Л. Зайцева підоресли роль історико-культурного підходу, який переносить акцент з аналізу процесів на аналіз структур, з лінійного історичного метанаративу на локальні соціокультурні простори⁵. Звернено увагу на фундаментальну різницю у дослідженні історичної свідомості, сформованої в місті й селі, як наявність у соціумі аграрної культури важливої складової – традиції. В її умовах свідомість людей здійснює постійні переходи з рівня малих локальних груп на великі соціальні простори (повіт, губернія, держава), з фундаментальних установок аграрної онтології на цінності міської субкультури⁶.

Отже, конкретне місто чи село в історичному дослідженні з позицій нової локальної історії вже є не адміністративним пунктом, як у краєзнавчих працях, а стає локальним соціокультурним простором. Нові підходи, безперечно, відрізняють сільську історію від інших напрямків, які вивчають відповідну проблематику. Аграрна історія і минуле селянства, як проблеми, генетично пов'язані із соціально-економічним дослідницьким простором, не виключаються з історіографічної практики сільської історії, але в рамках нової моделі отримують соціокультурний імпульс.

Відзначимо також діяльність російського Центру селянознавства й сільських реформ Московської вищої школи соціальних і економічних наук, проведення ним разом з Інститутом російської історії РАН теоретичного семінару «Сучасні концепції аграрного розвитку». Одним із напрямів роботи Центру стало видання щорічника «Селянознавство: Теорія. Історія. Сучасність», а також двох серій – «Селянська революція у Росії. 1902–1922». Різні аспекти досліджуваної проблематики стали предметом обговорення наукових конференцій «Менталітет і аграрний розвиток Росії (ХІХ–ХХ ст.)» (Москва, 1996), «Селяни й влада» (Москва; Тамбов, 1996) та ін.

З 1990 р. в Кембриджі видається журнал «Сільська історія: економіка, суспільство, культура», на сторінках якого вчені публікують матеріали з минув-

шини села різних країн. У ньому можна знайти статті, написані з позицій нової культурної й гендерної, мікроісторії, нової соціальної, інтелектуальної історії тощо.

Монографія відомого французького дослідника Д. Бовуа дозволила багатьом сучасним науковцям по-новому подивитися на українсько-російсько-польські відносини в ХІХ ст.⁷ Вчений показав увесь трагізм становища українського селянства, затиснутого між обома протиборствующими світами і ними ж визискуваного. Він довів, що, ведучи боротьбу між собою, поляки й росіяни однаково вважали українців людьми нижчого сорту, перешкодою на шляху задоволення власних земельних апетитів⁸. Науковець підкреслив прагнення радянських дослідників показати грандіозність та згуртованість «героїчної» хвилі селянських рухів, яка свідомо прямувала до утвердження більшовиків у 1917 р. За такого підходу жодні етнічні конфлікти не підкреслювалися і ніде не зазначалося про рівень національної свідомості українських селян⁹. Аналізуючи соціальні й міжетнічні відносини, вчений показав, наскільки громадське життя в Україні було складним та заплутаним, ніж просто протистояння експлуатованих мас й їх гнобителів. Він закликав переглянути всю тематику соціальної історії, переломити мовчання, нав'язане політикою, і намагатися виявити із сімдесятирічних шаблонів цілий ряд фактів із минулого, що змогли б пояснити різні аспекти проблеми.

Російський історик О. Міллер звернув увагу на застосуванні в історичних дослідженнях із даної тематики ситуаційного підходу (поєднання місця, часу, обставин та людей). У цьому разі в центрі уваги опиняється визначена структура етнокультурних, етноконфесійних і міжнаціональних відносин. Важливо виявити в цій взаємодії індивідів та зрозуміти логіку їх поведінки. Саме цей підхід дасть можливість історика легше звільнитись від усвідомленої чи неусвідомленої самоідентифікації зі своїм «актором», з його «правдою», з'явиться можливість побачити різні «правди» різних «акторів»¹⁰. Тобто потрібно врахувати те, що селянське населення було не лише об'єктом дії влади, але й самостійним діячем.

Відомий учений Ю. Афанасьєв у вступній статті до книги «Судьби російського крест'янства» окреслив головні перспективи подальшого розвитку відповідної історіографії. Серед них – методологічний плюралізм, посилення уваги до усної історії, структурний і немодельний підходи до минулого, а також усвідомлене подолання попередньої та нової міфології. Він запропонував зосередити увагу на подоланні «розриву мислення», коли все, що було до 1917 р. й відбувалося після нього, розглядається під принципово різними кутами зору, тобто більш уважно розібратися в сутності колишніх соціально-економічних процесів, культурних і ментальних зрушень у селянстві¹¹.

На сучасному рівні селянознавчих студій наукова термінологія потребує свого вдосконалення, оскільки радянський понятійний апарат є застарілим та сконцентрованим в основному навколо соціально-економічної тематики, а також питань, пов'язаних із класовою боротьбою. Насамперед осмислення й чіткому визначення потребують такі поняття: «селянство», «фермерство», реформи («селянські», «аграрні», «земельні»), питання («аграрне», «земельне», «селян-

ське»). Це викликане частим використанням дослідниками наведених термінів (що стосується і назв їх праць), де предмет вивчення нерідко є «розмитим» та розглядається сукупність (інколи різних) тих чи інших аспектів тематики. Як наслідок, необхідно чітко визначити критерії аграрної, селянської й сільської історії.

Для аналізу реальних аграрних відносин пореформеної доби, на думку П. Савельєва, необхідно розділити поняття «селянин» («селянське господарство») і «фермер» («фермерське господарство») та взяти за основу вивчення їх організаційно-господарську точку зору¹².

В українській історичній науці встановилося два розуміння слова «общинний»: 1) общинний уклад за російською моделлю; 2) загальний термін на позначення всіх громадських явищ. Різною у трактуванні понять «общинний» і «громадський» призвів до певного хаосу в історико-правових працях. Внаслідок цього змішували два кардинально відмінні типи землеволодіння: общинне та громадське¹³.

Сучасні дослідники не дають визначення самому поняттю «селянство». Воно вживається на рівні загальноописового побутового терміна. Користуючись відомою моделлю Б. Андерсона, який писав про нації як «уявлені спільноти», окремі історики пропонують застосовувати такий же підхід, під час вивчення селянства¹⁴.

Розглянемо висвітлення в історіографії окремих аспектів проблеми. Важливе значення для розуміння природи селян, їх менталітету, соціальної активності, правової, колективної й державної свідомості, політичної поведінки мають праці російських істориків В. Безгіна¹⁵, О. Буховця¹⁶, О. Вронського¹⁷, О. Гордона¹⁸, М. Громико¹⁹, П. Зирянова²⁰, Л. Мілова²¹, Б. Миронова²², В. Тюкавіна²³ та ін.

Зокрема, О. Гордон відзначив, що свідомість і поведінка селян замість того, щоб стати об'єктом багатостороннього аналізу, зводяться до переважно релігійних норм. Він закликав застосовувати цивілізаційний підхід для того, щоб виявити зрушення на особистісному рівні, розкрити динаміку селянської свідомості, відтворити становлення на селі нового типу господарюючого суб'єкта як рушійної сили змін у ньому²⁴.

О. Буховець вважає цю свідомість однією з головних іпостасей «загадковості» селянства. Вчений дослідив, що в політичній свідомості або ментальності селян знайшли відображення їх потреби, інтереси, ідеали, виявилися соціальні почуття й настрої, ставлення до інших верств населення, існуючого суспільного устрою та власності. Свідомість селянства імперії на рубежі століть розглядається автором через призму таких чинників, як незавершеність вирішення земельного питання, консервація державою патріархального укладу життя, збереження станового нерівноправ'я селян, пропаганда урядом на селі культу казенної релігійності й монархізму, зростання самодіяльності селян тощо.

Виділимо також теоретичні розробки проблем селянства, його господарства і фермерства Т. Шаніна²⁵, В. Данилова²⁶, О. Гордона²⁷, Л. Данилової²⁸, М. Левіна²⁹, Н. Макарова³⁰ та ін.

Б. Миронов доводив, що у селянському середовищі протягом декількох поколінь суспільна думка зберігала стійкість і стабільність та закріпилася в звичаях, нормах і традиціях. Негативна оцінка кріпосного права, поміщиків, місцевих

чиновників, іноземців, позитивна оцінка царя, православ'я, звичасвого права стали традицією й слабо піддавалися впливу часу, пропаганді та агітації. Саме наївні релігійність і монархізм, на думку дослідника, є суттю традиційної, патріархальної й духовної свідомості селянства³¹.

Оригінальністю виділяються погляди науковця щодо кризи господарства селян. Він кинув виклик традиційному уявленню про її наявність у XIX ст., тим самим підриваючи соціально-економічний аргумент на користь неминучості революції. Вчений вважав, що зростання індивідуалізму на селі проявлялося в поступовому переході під тиском природного приросту населення до більш інтенсивних форм сільськогосподарського господарства, диверсифікації джерел прибутку, де такі можливості існували. Хоча селянське господарство не було повністю інтегроване в капіталістичну економіку, ринок, проте все більше регулював економічні відносини на селі. Отже, воно, на думку дослідника, перебувало у стані природного (нормального) процесу розвитку, який дещо раніше спостерігався в інших європейських країнах³².

Один із висновків Б. Миронова полягає у тому, що відсталість сільського господарства і низьке товаровиробництво в ньому були результатом споживчої трудової етики селянства. Звертаючись до праць О. Чаянова, автор зауважив, що між чисельністю робочої сили, зокрема надлишкової, й кількістю святкових днів у різних регіонах існувала взаємозалежність. Чорноземні регіони поступались у виробництві нечорноземним, незважаючи на кращі кліматичні умови й якість ґрунту, внаслідок недостатніх затрат праці. Науковець довів, що за свободи, й за її відсутності селянське господарство функціонувало не дуже успішно: селяни працювали рівно стільки, скільки потрібно було для задоволення їх мінімальних потреб. Вони ще не були готові до підприємництва та ефективного ведення свого господарства самостійно в умовах свободи.

Цінними є праці англійського історика і соціолога, теоретика селянства Т. Шаніна. Він доводив, що сімейне господарювання було найбільш значною рисою селянства. Особливе місце займали фермери, які змінювали природу традиційного господарства на селі, використовуючи капіталоінтенсивне оснащення. Фермеризація мала місце тоді, коли воно продовжувало діяти як головна одиниця сільськогосподарського виробництва, але поступово змінювався її характер. Це було пов'язане з новою технологією й великими вкладами, а також кредитуванням, що вело до розвитку його капіталізації. Під впливом різних обставин сімейний фермер створював свої форми самозахисту та кооперації³³.

В зарубіжній історіографії існує положення, що реформи 1860-х рр. збіглися з періодом прискорення економічного зростання країни, а не поклали йому початок³⁴. У науковій літературі почали переглядатися фактори, які часто використовували дослідники для визначення рівня життя селян: недоїмки, реальний рівень оплати праці, землеволодіння і землекористування, кількість худоби тощо. Ставиться під сумнів теза, що високий рівень народжуваності в пореформений період викликав надлишковий тиск на обмежені ресурси й був негативним для економічного розвитку³⁵.

Показовою є праця американського вченого С. Хока, який зазначив про необхідність перегляду тези щодо непосильності викупних платежів за землю після реформи 1861 р., підкресливши, що селяни були в змозі виконувати свої зобов'язання та дійсно це робили³⁶. Але для більшості останніх викупні платежі, розорюючи їх господарства, стали важким економічним тягарем. Саме вони на тривалий час законсервували залежність селянства від землевласників.

З 1990-х рр. почався відхід від заданих ідеологією параметрів осмислення проблеми в українській історичній науці. Так, було взято під сумнів факт кризи системи господарства кріпосницької Росії, зникло перебільшення ролі селянських рухів у комплексі політичних причин реформи, посилилася увага до процесу усвідомлення правлячою елітою кризи всередині країни і прорахунків зовнішньополітичного курсу в другій половині XIX ст. та пошуків виходу з нього. Долається й уявлення про реформу як «побічний продукт революційної боротьби»³⁷.

О. Реєнт не заперечив цілої низки фундаментальних напрацювань з проблем історії України другої половини XIX – початку XX ст., створених у радянський період, але вказав на відсутність наскрізної, теоретично вивіреної, концепції їх належного висвітлення, неадекватність багатьох хрестоматійних фактів тогочасним реаліям. Серед головних завдань – кардинальне переосмислення методологічного і понятійного апарату, оволодіння новим науковим інструментарієм. Учений наголосив на тому, що, аналізуючи процеси в аграрній сфері, слід брати до уваги, що вони мали свої особливості у різних регіонах країни й висновки із конкретних аспектів теми слід робити на підставі вивчення ситуації в кожному з них³⁸.

Спробу по-новому подивитися на історію реформи 1861 р. зробив В. Шевченко³⁹. На його думку, вона проводилася не в інтересах селян чи поміщиків, а держави для відновлення її могутності після поразки у Кримській війні. Головні аргументи науковця: відсутність достатньої фінансової підтримки, необхідної для перебудови поміщицьких господарств на нових ринкових засадах; закриття кредитних установ і позбавлення можливості отримання поміщиками дешевих кредитів. Дослідник стверджує, що обезземелення селянства (принаймні в перші десятиліття після реформи) не було катастрофічним і компенсувалося за рахунок купівлі, а частіше – вигідної оренди землі. Наведена статистика селянських виступів свідчить, що безпосередня боротьба за неї була незначною. Доводиться, що проблема малоземелля, починаючи з 1880-х рр., породжувалася тими об'єктивними обставинами, які штовхали село у вир товарно-грошових відносин, а також активізацією діяльності різних посередників у сфері купівлі-продажу землі, природним приростом населення.

Українські історики змогли науково розглянути причини повільної еволюції селянського господарства в нових ринкових умовах. Серед них вони називають «моральну економіку» (натурально-споживацьку етику селян), історично сформовану обмеженість підприємницьких якостей останніх, їх традиціоналізм та консерватизм, ненормальний стан земельної розмежованості, низький рівень обробітку землі, відсталість агротехніки, сервітутні проблеми. У науковій літературі домінує теза про те, що високі викупні платежі підірвали фінансову базу

господарства селян, перешкоджаючи значній частині їх купити кращі сільсько-господарський реманент, робочу худобу чи нову ділянку землі. Вони не спромоглися належним чином використати можливості ринку, надані економічні й громадянські права. Вивчаючи общину, більшість українських дослідників погоджується, що, по-перше, вона в основному гальмувала розвиток селянського господарства, а по-друге, українським селянам традиційно притаманне прагнення до приватновласницької ініціативи.

Серед важливих досягнень вітчизняних науковців – вивчення української селянської кооперації (В. Марочко, В. Половець, І. Фареній та ін.⁴⁰). Їх праці дають підстави для неупередженого переосмислення першовитоків і розвитку кооперативів на селі, висвітлення особливостей еволюції форм господарювання останніх, ставлення до них різних політичних партій та рухів. В історіографії утверджується положення, що українська кооперація не мала б такого поширення, не користуючись підтримкою національно свідомої інтелігенції.

Дослідники в основному одноставні щодо заперечення наявності революційної ситуації напередодні реформи 1861 р. Переосмислюється теза «закономірного наростання класової боротьби в українському селі» у пореформений період, де частина заворушень відноситься до суто мирних вчинків, а виступи селян на початку ХХ ст. характеризуються як достатньо організовані й самоусвідомлені.

Сучасний період у вивченні історії селянства позначився застосуванням теоретичних установок і методів мікроісторії, соціальної психології, культурології та етнології. На основі методологічного синтезу науковці розкривають зв'язок між образом життя селян й їх менталітетом. Запропоновано перейти від опису побуту до аналітичного дослідження історичних, психологічних, демографічних і куль у різних сферах життя останнього, впливу на нього технічного перевороту та модернізаційних процесів з'ясується світобачення українського селянина.

Серед дослідницьких студій із соціальної історії селянства відзначимо праці Ю. Присяжнюка⁴¹ й О. Михайлюка⁴². Вони стверджують, що еволюція суспільства з її радикальними змінами не особливо позначилася на його соціально-психологічній самобутності. Вчені вивчили сприйняття селянами владних інститутів, церкви і релігії, підкреслили, що колективізм, демократизм, відповідні стереотипи поведінки та селянська культура породжувалися насамперед самим характером сільськогосподарського виробництва, його прив'язаністю до природного базису, домінуванням натуральної системи продуктивних сил, пануванням традиції, що була головним механізмом функціонування господарства й усіх соціальних процесів на селі.

Дослідження повсякденного життя селян передбачає дещо інший підхід до наукового пізнання, який ґрунтується на системному аналізі соціально-економічного укладу останніх, організаційних форм їх господарювання, побуту і ментальності. Повсякденність є лише одним із методів вивчення соціальної історії, хоча водночас постає у якості самих соціальних відносин. В зв'язку з цим селянство для вчених є також теоретичною, узагальнюючою категорією для з'ясування специфіки суспільного розвитку, а з іншого боку, – не просто

соціальною групою, а верствою із специфічним способом життя.

Доведено, що проведення законодавчих змін у життя мало на меті зберегти відмінності в юридичному стані різних груп селян та обмежити їх право як окрему систему, відмінну від інших верств суспільства. В історіографії утверджується думка про те, що суть новацій полягала у спробі царизму законодавчо врегулювати, уніфікувати сформоване впродовж століть громадське самоврядування селянства, одночасно поставивши його під контроль державного апарату. В науковій літературі зазначається, що у сфері сімейно-майнових відносин селяни здебільшого ігнорували офіційне право, керуючись звичаєвим; тобто виробився складний симбіоз традиційних форм господарського співробітництва з новими, ринковими.

Соціокультурне відчуження селян від панівних верств у конфліктних випадках призводило до появи в них дихотомічного образу світу, у якому поміщики, орендатори і чиновники сприймалися як чужі та ворожі. Постають питання, чи є це особливістю селян і які дійсні причини недовіри їх до владних установ? На думку німецького історика Д. Байрау, єдиною інстанцією для селянських скарг залишався цар, який був персоніфікованим символом патріархального устрою. Посилання на його (фіктивну) волю полегшувало дії проти місцевої влади. Міф про доброго царя, з одного боку, був спрямований проти місцевої влади, але з іншого, тримав селян у покорі, що відчули зокрема народники під час «ходіння в народ». Цей міф був значним елементом селянського світобачення⁴³.

Селяни сприймали також тільки ті урядові нововведення, які відповідали їх бажанням. Аналогічно вірили вони і будь-яким чуткам. Це створювало у селян враження, що вони діють у відповідності до царської волі. В їх свідомості це виправдовувало антидержавні та антипоміщицькі протести. Тому, ще одним з цікавих аспектів історії селянства є вивчення ролі чуток у період аграрних трансформацій другої половини XIX – початку XX ст.

Отже, в дослідженні історії селянства конституалізуються нові напрямки, які мають на меті знайти ті основи побудови історичної картини, які зуміли відобразити у собі всю складність повсякденних соціокультурних реалій. Особливо актуальною є полідисциплінарність, коли зіставляються демографічний, соціокультурний, економіко-статистичний, політико-правовий, історико-географічний й інші аспекти. Через історію окремих особистостей, аналіз усієї багатогранності внутрісімейних відносин, учені виходять на новий якісний рівень вивчення селянської громади. Вміщуючи сім'ю в мікроісторичну перспективу, важливо застосовувати нетрадиційні джерела, дослідити роль пам'яті, усні сільські та сімейні традиції. Тому є можливість із нових позицій підійти до історії селянства через раніше нагромаджені джерела, матеріальні й документальні свідчення минулого.

В 1990–2000-х рр. історія аграрного ладу Російської імперії, наукові оцінки земельного питання, реформ 1860-х рр. і 1906 р., розкриття їх ролі в економічному і суспільно-політичному розвитку країни зайняли помітне місце в історіографії. Знову з'явився інтерес до відродження так званої моделі «наздоганяючого

розвитку» Росії. Якщо раніше панували концепції феодально-кріпосницької системи господарства та революційної ситуації, то тепер підкреслюються суб'єктивні фактори в аграрних перетвореннях. Нинішня історіографія оцінює реформи 1860-х рр. як важливий етап на шляху трансформації традиційного суспільства в індустріальне.

Сучасне селянознавство формується шляхом подолання старих теоретичних підходів до проблеми й ідеологем, використання різноманітної джерельної бази, застосування модерних методів і принципів соціальної історії, антропології, мікроісторії, активного перегляду наукової спадщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У 1990–2000-х рр. в цій сфері відбулося формування нової якості історіописання (міждисциплінарність, методологічний плюралізм, використання здобутків західної історичної науки, соціології, кліометрії, теорій модернізації, повсякденності, цивілізаційного аналізу тощо). Багатшою стала теоретична основа досліджень. Сучасна історіографія проблеми перебуває у динамічному стані, відбувається пошук нових парадигм для реконструкції селянської минувшини, а діалог українських та зарубіжних істориків є особливо важливим для успішного вирішення цього завдання.

-
- ¹ Удод О. А. Історія: осягнення духовності. – К., 2001. – С. 23.
  - ² Маловичко С. И., Покотилов А. И. Синтез единичного и социального в новой локальной истории: история семьи в проблемном поле «сельской истории» // www.newlocalhistory.com/inetconf/2006/?tezis=ic06malovichko.
  - ³ Капеллер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Л., 2005. – С. Х.
  - ⁴ Маловичко С., Мохначева М. Тенденции и перспективы интеграции региональных исторических исследований // Регіональна історія України. Зб. наук. статей. – Вип. 1. – К., 2007. – С. 38–39.
  - ⁵ Маловичко С. И., Зайцева Н. Л. Сельская история в проблемном поле «новой локальной истории» // www.newlocalhistory.com/rural.
  - ⁶ Домников С. Д., Кругов А. И. Антропологический метод в изучении сельской истории: размышления историка и философа // www.newlocalhistory.com/bookshelf/?tezis=nlhvyp2=79=88.
  - ⁷ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр.: Поляки в соціетнічних конфліктах. – К., 1998. – 336 с.
  - ⁸ Там само. – С. 117.
  - ⁹ Там само. – С. 81.
  - ¹⁰ Миллер А. История Российской империи как полиэтнического государства: в поисках новых исследовательских парадигм // Україна–Росія: діалог історіографій: Матеріали міжнар. наук. конф. / Інститут історії України НАНУ, Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон), Сіверський інститут регіональних досліджень. – Чернівці, 2007. – С. 95.
  - ¹¹ Ушаков Н. М. Власть и крестьяне России на путях модернизации (XIX – начало XX века): проблемы историографии. – Астрахань, 2001. – С. 7–8.
  - ¹² Савельев П. И. Пути аграрного развития России в дискуссиях российских историков // Россия сельская. XIX – начало XX века: Сб. статей / РАН; Ин-т рос. истории. – Москва, 2004. – С. 25–53.

- ¹³ Гримич М. В. Институт власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст. – К., 2004. – С. 17.
- ¹⁴ Рецензія Морозова А. Г. на монографію Михайлюка О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 367.
- ¹⁵ Безгин В. Б. Традиции сельской повседневности конца XIX – начала XX веков (на материалах губерний Центрального Черноземья): Автореф. дисс. д. и. н. – Москва, 2006.
- ¹⁶ Буховец О. Г. Социальные конфликты и крестьянская ментальность в Российской империи начала XX века: новые материалы, методы, результаты. – Москва, 1996. – 398 с.
- ¹⁷ Вронский О. Г. Государственная власть в России и крестьянская община в годы «великих потрясений» (1905–1917) / Московский педагогический государственный ун-т. – Москва, 2000. – 417 с.
- ¹⁸ Гордон А. Пореформенная российская деревня в цивилизационном процессе // Рефлексивное крестьяноведение: Десятилетие исследование сельской России. – Москва, 2002. – С. 141–160.
- ¹⁹ Громыко М. М. Мир русской деревни. – Москва, 1991. – 445 с.; Громыко М. М., Буганов А. В. О воззрениях русского народа. – Москва, 2000. – 541 с.
- ²⁰ Зырянов П. Н. Крестьянская община Европейской России в 1907–1914 гг. – Москва, 1992. – 256 с.
- ²¹ Милов Л. В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. – Москва, 1998. – 573 с.
- ²² Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т. – Санкт-Петербург, 1999. – Т. 2. – 566 с.
- ²³ Токавкин В. Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – Москва, 2001. – 304 с.
- ²⁴ Гордон А. Указанное сочинение. – С. 157.
- ²⁵ Шанин Т. Крестьянский двор в России // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – Москва, 1992. – С. 29–38; *Его же*. Крестьянство как политический фактор // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – Москва, 1992. – С. 269–278; *Его же*. Понятие крестьянства // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире Москва, 1992. – С. 8–21.
- ²⁶ Данилов В. П. О характере аграрной эволюции России после 1861 г. // Крестьянское хозяйство: история и современность: Материалы к Всероссийской научной конференции. – Вологда, 1992. – Ч. 1. – С. 53–64.
- ²⁷ Гордон А. В. Типология семейного хозяйствования в крестьяноведении (90-е годы XIX в. – 90-е годы XX в.) // Крестьяноведение. Теория. История. Современность. Ежегодник. 1999. – Москва, 1999. – С. 5–26.
- ²⁸ Данилова Л. В. Природное и социальное в крестьянском хозяйстве // Крестьяноведение. Теория. История. Современность. Ежегодник. 1997. – Москва, 1997. – С. 21–52.
- ²⁹ Левин М. Деревенское бытие: нравы, верования, обычаи // Крестьяноведение. Теория. История. Современность. Ежегодник. 1997. – Москва, 1997. – С. 84–128.
- ³⁰ Макаров Н. П. Крестьянское хозяйство России начала века и его интересы // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – Москва, 1992. – С. 120–126.
- ³¹ Миронов Б. Н. Указанное сочинение. – С. 238.
- ³² Там же. – С. X–XI.
- ³³ Шанин Т. Понятие крестьянства. – С. 14–17.
- ³⁴ Великие реформы в России 1856–1874: Сборник. – Москва, 1992. – С. 124.
- ³⁵ Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.): Материалы международной конф., 14–15 июня 1994 г. / РАН; Ин-т рос. истории. – Москва, 1996. – С. 365.

- ³⁶ *Реснит О. П.* Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // УІЖ. – 2000. – № 2. – С. 17.
- ³⁷ *Мордвінцев В. М.* Реформи в Росії в XIX ст.: причини та їх наслідки. Сучасний погляд на події // Вісник Київського національного ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія історія. – 2002. – Вип. 63–64. – С. 117.
- ³⁸ *Реснит О. П.* Вказана праця. – С. 15.
- ³⁹ *Шевченко В.* Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. – К., 2008. – 96 с.
- ⁴⁰ *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929). – К., 1995; *Половець В. М.* Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.). – Чернігів, 2002. – 266 с.; *Фареній І. А.* Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX - на початку XX століття / НАН України; Інститут історії. – Черкаси, 2008. – 432 с.
- ⁴¹ *Присяжнюк Ю. П.* Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.: монографія. – Черкаси, 2007. – 640 с.
- ⁴² *Михайлюк О. В.* Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси: Монографія. – Дніпропетровськ, 2007. – 456 с.
- ⁴³ *Байрау Д.* Аграрная структура и крестьянский протест: к условиям освобождения русских крестьян в 1861 г. // Новейшие подходы к изучению истории в новейшей зарубежной историографии: Материалы международных семинаров историков в Ярославле. – Ярославль, 1997. – С. 42.

УДК (477) «В. Ю. Данилевич»

Андрій Гомоляко*

В. Ю. ДАНИЛЕВИЧ ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ СЛОБОЖАНЩИНИ

У статті піддано аналізу праці В. Ю. Данилевича (1872–1936 рр.), присвячені історії Слобідської України XVI–XVII ст. Висвітлено його діяльність по підготовці дисертації та корпусу писемних джерел з цієї проблематики. Реконструювання цієї маловідомої сторінки інтелектуальної біографії вченого подано на основі аналізу документів особового походження дослідника, які зберігаються в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського.

Ключові слова: В. Ю. Данилевич, Слобідська Україна, інтелектуальна біографія.

В статье подданный анализу труда В. Ю. Данилевича (1872–1936 гг.), посвященные истории Слободской Украины XVI–XVII ст. Отражена его деятельность по подготовке диссертации и корпуса письменных источников из этой проблематики. Реконструирование этой малоизвестной страницы интеллектуальной биографии ученого подано на основе анализа документов личного происхождения исследователя, которые хранятся в Институте рукописи НБУ им. В. Вернадского.

Ключевые слова: В. Ю. Данилевич, Слободская Украина, интеллектуальная биография.

In the article it was subject the analysis of labour of V. Yu. Danilevich (1872–1936), devoted histories of Slobidska Ukraine XVI–XVII century. His activity is reflected on preparation of dissertation and corps of writing sources from this problematiki. Reconstructing of this not popular page of intellectual biography of scientist is given on the basis of analysis of documents of the personal origin of researcher, which are kept in Institute of manuscript of NBU the name of V. Vernadskyi.

Key words: V. Yu. Danilevich, Slobidska Ukraine, intellectual biography.

Професор Василь Юхимович Данилевич (1872–1936 рр.) є знаковою постаттю вітчизняної історіографії. Він був одним із яскравих репрезентантів Київської історико-археологічної школи В. Б. Антоновича. Її ідейною основою був, мовлячи словами професора Петра Курінного (1894–1972 рр.) «постулат порайонового дослідження національної історії на ґрунті національної племінної спорідненості історичного процесу. Другою особливістю цієї школи є те, що археологія вважається одним з найважливіших джерел для пізнання культурного минулого країни. Тому всі історики цього напрямку свідомо використовують археологічне джерело для своїх побудов і майже всі проводять археологічні дослідження, як польового, так і лабораторного порядку»¹. Цим ідейним засадам В. Ю. Данилевич був вірний усе своє життя в науці.

---

* **Гомоляко Андрій** – аспірант Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Ричка В. М.

Між тим, сфера його наукових інтересів охоплювала не тільки широке коло питань історії та археології Київської Русі, нумізматики та української археографії. Маловідомою сторінкою його інтелектуальної біографії є студії вченого над проблемами історії Слобідської України XVI–XVII ст.

У 1896 р. В. Ю. Данилевич закінчив історико-філологічне відділення Київського імператорського університету ім. св. Володимира з диплом 1-го ступеня, з яким міг претендувати на здобуття першого вченого ступеня – магістра наук (золота медаль, якої він був удостоєний за працю «*Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV в.*» (1894 р.), давала право стати професорським стипендіатом). Однак, він не мав змоги скористатися цим правом й зосередитися на подальшій науковій розробці цієї проблематики. Згідно із університетським статутом Російської імперії Данилевич не мав підстав залишитися при університеті «для приготування до професорського звання», тобто бути зарахованим у магістерію², через те, що протягом двох років в Університеті отримувач вчительську стипендію розміром 600 карбованців, яку тепер мав відробити трьохрічною вчительською працею.

По закінченні університету він кілька років вчителював у реальних училищах Баку, Юр'іва та Ревеля. При цьому не полишав надії повернутися до великої науки.

Велика наука тоді зосереджувалася в університетських центрах. Одним із них був Харківський імператорський університет, відкритий 1805 р. Він став першим новітнім навчальним і науковим закладом на землях під російської України. Наявність університету, зауважував І. Лисяк-Рудницький, – «зробила з Харкова – на той час малого провінційного міста – важливий культурний центр, з якого власне й почалося українське національне відродження»³.

Влітку 1901 р. В. Ю. Данилевич подав у відставку і переїздить до Харкова з наміром здобути вчений ступінь магістра. У грудні – травні 1902 р., склав магістерські іспити з російської історії в Харківському університеті. На весні 1903 р. йому належало прочитати ще дві пробні лекції (*pro venia legendi*). Після довгих вагань у виборі теми прочитав лекцію «Значение нумизматики в изучении русской истории», яка була опублікована в одному із університетських видань⁴. Після чого йому було присвоєно вчене звання приват-доцента кафедри російської історії. Відтак, з осіннього півріччя 1903–1904 рр. В. Ю. Данилевич приступив до навчального процесу, яким передбачалося викладання курсу історії давньоруських земель. У 1904–1904 навчальному році викладав факультативний курс лекцій з історії давньоруських земель⁵.

У Харкові його поєднали теплі товариські відносини з професором Д. І. Багалієм (1857–1932), який також був вихованцем історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира трохи радніших часів (1876–1880 рр.). В одному із своїх листів від 14 грудня 1902 р. писав В. С. Іконнікову з Харкова: «я даже не надеялся и не мог себе представить таких сердечных и добрых отношений, какие я встретил среди здешнего историко-филологического факультета: я сразу почувствовал себя среди них как свой. Я не стану говорить о Д. И. Багалее, который относится ко мне радо сердечно, который постоянно выказывает мне доброе внимание и помогает во всех моих начинаниях»⁶.

На зламі XIX–XX ст. Д. І. Багалій набув великого авторитету не тільки у науковому середовищі, але й відігравав помітну роль в суспільно-політичному і культурному житті країни. Він був керівником крупних освітніх установ, ректором Харківського університету (1906–1911), одним із керівників Харківського історико-філологічного товариств, виборним членом Державної ради.

Восени 1904 р. за порадою і підтримкою Д. І. Багалія Данилевич зосереджується над вивченням історії Слобідської України. Сам Багалій розпочав свою наукову роботу в Харкові з 1884 р. саме зі студіювання проблем історії Слобідської України. Як згадував пізніше історик, «треба було раніш всього скласти міцний ґрунт джерел для розроблення на підставі їх історії країни: я почав робити й друкувати огляди друкованих джерел і розвідок для історії Слобожанщини; але основну увагу звернув на утворення наукової бази, і за таку став Харківський Центральний Історичний Архів, на чолі якого я стояв з доручення професорської ради протягом більше 30 років і в організації якого й збільшенні його матеріалами я брав найенергійнішу участь. Я прагнув до того, щоб зосередити в ньому всі важливіші матеріали з історії Слобідської України й Гетьманщини не лише за часи їхнього історичного існування, й в пізнішу добу, коли вони, наприклад, Слобідська Україна, перетворились на губернії царської Росії. Офіційні документи були поповнені фамільними, що їх я сам відшукував»⁷. Висвітленню історичного минулого краю Д. І. Багалій присвятив понад сотню наукових праць. З-поміж них особливий інтерес становлять нариси з історії колонізації Слобожанщини, організації урядування й побуту козацької старшини⁸.

У вересні 1904 р. В. Ю. Данилевич приступив до студіювання наявних матеріалів по новій для нього дослідницькій темі. Він опрацював близько 300 опублікованих праць, зробив з них виписки і склав план-проспект дисертації⁹. Між тим для вивчення поставлених проблем історії Слобідської України Данилевичу у Харкові таки джерел було замало. Либонь, з метою поповнення джерельної бази свого дослідження Данилевич домагається відраядження до Москви для роботи над цією темою в архівосховищах. У листі з Харкова від 30 березня 1905 р. писав В. С. Іконнікову: «предполагаю провести все лето в Москве поработать в архивах»¹⁰. Там переховувалося архівне діловодство органів центрального управління, зокрема, великоросійських і малоросійських приказів, що керували справами Слобідських полків й Гетьманщини. У своїх звітах Данилевич повідомляє про пошуки в Московському архіві Міністерства юстиції, Головному архіві Міністерства закордонних справ та у Московському відділенні Загального архіву Головного штабу. «Мне пришлось быть пионером в этой области русской истории, – згадував історик, Еше в 1839 г. появилось исследование И. И. Срезневского. Этого вопроса попутно касались Филарет, Д. И. Багалей, Е. А. Альбовский, Д. Я. Склобовский. Вместе с тем, теперь особенно выяснилось настоятельность нового пересмотра вопроса об управлении Слободской Украины в XVII и XVIII вв.»¹¹. Цікава своїм змістом розвідка І. І. Срезневського з історії Слобідської України¹², на той час ще не втратила свого значення, як перша спроба короткої історії Слобідської України. Так само певну наукову цінність зберігали праці

І. І. Квітки, П. Головинсько, архієпископа Філарета (Гумілевського), Є. О. Альбовського¹³, що їх мав до своєї диспозиції В. Ю. Данилевич.

Але дослідник прагнув піти далі своїх попередників. Він зосереджується на архівних пошуках в архівосховищах Москви. Він відвідував їх двічі (1905 і 1907 рр.) і подовгу займався копіюванням потрібних документів. Виявлений ним потужний корпус матеріалів було підготовлено до друку, але цим намірам не судилося збутися. Копії цих документів нині зберігаються в різних справах особового фонду Данилевича в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського¹⁴.

За оцінками фахівців, зокрема, такого авторитетного дослідника минулого Слобожанщини, як В. Л. Маслійчук, ця збірка копій документів з історії Слобожанщини XVII ст. є найповнішою з відомих нам зібрань. Завдяки стараннями останнього кілька документів із задуманого В. Ю. Данилевичем джерельного корпусу нині вже опубліковано¹⁵.

У 1906 р. В. Ю. Данилевич приступив до написання тексту дисертації «Нариси із історії Слобідської України XVII–XVIII ст.» Однак, через непомірне завантаження робота над нею просувалася повільно і складно. До того ж у 1907 р. у житті Данилевича наступили зміни. Як згадував історик, він був запрошений Київським університету замістити вільну кафедру давньої історії Росії покійного П. В. Голубовського (1857–1907)¹⁶. За свідченням декана історично-філологічного факультету імператорського Університету ім. Св. Володимира – М. М. Бубнова, В. Ю. Данилевич «был приглашен факультетом из Харькова в качестве приват-доцента. Факультет ценил обширные познания Данилевича и, если Данилевич не был тогда же избран профессором, то только потому, что у него не было магистерской диссертации, без которой, как известно, нельзя быть даже исправляющим должность экстраординарного профессора»¹⁷.

Від 1907 до 1915 р. він приват-доцент Київського університету. 29 вересня 1907 р. відбулася його вступна лекція «Разделение русской истории на периоды»¹⁸. Розробив лекційні курси з історичної географії «Русская историческая география» (1908–1909) та джерелознавства (1914). Водночас продовжував працювати над дисертацією. Близько 1913 р. він завершив написання першого розділу своєї праці «Приказ Великой России»¹⁹.

У цій роботі прослідкував історію створення та діяльності Великоросійського приказу (1687–1700 рр.), який відав управлінням прикордонними південно-західними територіями Московської держави. Йому була підпорядкована й Слобідська Україна, що свідчило про неабияке значення цього краю для центрального уряду. Складені вченим таблиці демонструють особовий склад службовців Приказу, його фінансові витрати і прибутки, а також динаміку коштів, що поступали від митних податків, які стягувалися в містах Слобідської України.

Одночасно вчений підготував низку публікацій, присвячених різноманітним аспектам історії Слобожанщини. Виявлені ним нові дозволили суттєво уточнити питання походження старшинської еліти Слобідської України XVII ст. Так, в одній із своїх робіт він розглянув питання про походження острогожського полковника Івана Семеновича Саса. На основі першоджерел, виявлених

дослідником у Головному Московському архіві Міністерства Закордонних Справ, В. Ю. Данилевич простежив перебіг життя та діяльності острогозького полковника і дійшов висновку про його чужоземне (англійське) походження²⁰. Цій же темі була присвячена його доповідь, виголошена 10 січня 1907 р. на засіданні Історичного Товариства Нестора-літописця (далі – ІТНЛ). В обговоренні доповіді взяли участь члени ІТНЛ А. В. Стороженко, В. З. Завитневич, А. І. Степович та М. П. Дашкевич, які підтримали основні положення виступу свого колеги²¹. На засіданні ІТНЛ було апробовано також й інші основні положення його дисертації.

В іншій публікації вчений оприлюднив виявлені ним нові дані щодо біографії такої знакової постаті доби Руїни, як Іван Сірко²². У тогочасній літературі не було однакостановленої думки про те, хто був першим харківським полковником І. І. Квітка і П. Головинський вважали першим харківським полковником був Григорій Донець²³. Інший дослідник Слобожанщини – Філарет вважав, що у 60-х рр. XVII ст. харківським полковником був Федір Ріпка, а Сірко був очільником тільки зміївських і печенізьких поселян²⁴. Д. І. Багалій висловив компромісну точку зору згідно якої Федір Ріпка керував північними слободами Харківського полку, а південними Іван Сірко²⁵. Натомість В. Ю. Данилевич на основі скрупульозного вивчення архівних матеріалів обґрунтував думку що Сірко був харківським полковником. Ще у вересні 1665 р. згадується як харківський полковник²⁶.

У сучасній науці ця точка зору вважається остаточно доведеним фактом. Так, В. Л. Маслійчук стверджує: «Остаточне доведення факту, що Сірко був саме полковником Харківського полку, належить відомому історичному й археологу В. Данилевичу, який зумів на основі архівних документів (згадка про розгром татар 1665 р., перепис міст Білгородського полку 1667 р., лист білгородського воєводи Ю. Баратинського про зраду Сірка 17 березня 1668 р., лист харківського полковника І. Сірка до гетьмана І. Брюховецького 25 лютого 1668 р. тощо) з'ясувати, що Сірко був дійсно харківським полковником, бо в усіх документах він згадується як харківський полковник. Стосовно ж Ріпки, то відповідь надто проста. 17 березня 1668 р. Ю. М. Баратинський, уже після початку повстання, очолюваного Сірком, писав царським чиновникам, що харківці його царську величність не зрадили разом із Сірком, а обрали нового полковника, ім'я якого не сповіщає. Ф. Ріпка, саме як полковник, уперше згадується 2 червня 1668 р. Отже, напевно, харківці обрали полковником саме Ріпку. Ріпка згадується полковником саме тоді, коли Сірко перестав ним бути. Вказівки істориків, що Сірко наприкінці 1665–1667 рр. постійно перебував на Січі, є безпідставними»²⁷

Вчений зачіпав не тільки дискусійні питання генеалогії полкової старшини, але вивчав і різноманітні аспекти організації полкового управління, матеріального забезпечення урядовців. Таким є здійснений ним опис майна слобідського старшини – острогозького полковника Івана Дзика (Дзинковського)²⁸. На основі зібраних архівних матеріалів простежив хронологію формування полкового управління на Слобожанщині. Вчений аргументував думку про те, що виникнення Слобідських черкаських полків було не одномоментним явищем. Він спростував поширену думку про те, що Охтирський, Сумський і Харківський полки сфор-

мувалися одночасно з Острогжським. Вони формувалися протягом другої половини XVII ст.²⁹

У 1910 р. Данилевич уклав угоду з видавництвом у Харкові про публікацію свого дисертаційного дослідження з історії Слобідської України³⁰, та справа не рушила далі. Професор М. М. Бубнов, який впродовж 1905–1919 рр. був деканом історично-філологічного факультету у 1917 р. згадував: «Факультет долго ожидал этой диссертации. Я несколько раз справлялся у Данилевича о ее судьбе, но нездоровье, преподавание и разные неблагоприятные обстоятельства мешали ее написанию»³¹. В цілому ж, робота над дисертацією була завершена. Лист В. Ю. Данилевича до Д. І. Багалія від 9.03.1913 р. засвідчує, що на той час Данилевич вже підготував докторську дисертацію й вирішив друкувати її власним коштом у Харкові і просив Багалія виступити по ній офіційним опонентом³².

Тим часом, становище Данилевича на факультеті ставало дедалі хистким. Серйозну конкуренцію для заміщення вакантної посади професора кафедри російської історії становило стрімке вивищення улюбленця професора М. Довнар-Запольського – приват-доцента Є. Д. Сташевського. У 1913 р. він опублікував промовне дослідження «Очерки по истории царствования Михаила Федоровича», представлене на здобуття ступеня магістра. Незважаючи на виявлені факти плагіату й інші серйозні недоліки цієї праці, М. Довнар-Запольський все ж допустив роботу до захисту за умови, що той напише якісне дисертаційне дослідження й не претендуватиме на кафедру в Університеті св. Володимира. 17 листопада 1913 р. відбувся публічний захист дисертації Є. Д. Сташевського. Неофіційні опоненти М. Довнар-Запольський та В. Іконніков хоч і виступили з гострою критикою, все ж дали позитивний відгук. Але Данилевич та приват-доцент П. П. Смірнов дали негативні висновки. Попри все рада факультету 24 січня 1914 р. затвердила Сташевського у ступені магістра. Останній, всупереч своїй обіцянці подав документи на конкурс по заміщенню кафедри російської історії Університету св. Володимира. Щоб перешкодити його обранню Данилевич домігся публікації свого негативного відгуку на дисертацію Сташевського Писав: «должен признать книгу г. Сташевского очень слабой в научном отношении. Написана она спешно и небрежно. Материал и научная литература изучены автором поверхностно и плохо придуманы. Приемы автора не всегда отличаются научностью и в некоторых случаях должны быть признаны прямо недопустимыми. Положения автора часто грешат необоснованностью, во многих случаях мало согласованы друг с другом, а иногда прямо противречат друг другу. При этом положения автора часто формулированы неясно, а примененные в них термины использованы неправильно. Основные выводы автора не доказаны и искусственно прилажены им к его материалам. На основании всего вышеизложенного, считаю книгу г. Сташевского решительно неприемлимой в качестве диссертации»³³. У лютому 1915 р. незначною більшістю голосів Сташевський був обраний екстраординарним професором Університету³⁴. В. Ю. Данилевич, який був старшим на дванадцять років від Сташевського змушений був залишити Київський університет.

Повернутися до питання про завершення дисертації й публікацію корпусу документів прийшов час після революції. Під час засідання Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук у Києві від 13 грудня 1918 р., академік Д. І. Багалій, рекомендуючи Данилевича на посаду Керівничого Постійної Комісії для видавання пам'яток мови, письменства й історії, висловив побажання, аби, підготовлена ним «ця збірка матеріялів і зроблена на підставі їх наукова розвідка були видані Археографічною Комісією Української Академії Наук»³⁵. Однак Данилевич, з незалежних від нього причин, тоді не скористався такою нагодою.

У квітні 1924 р. В. Ю. Данилевич став дійсним членом науково-дослідчої кафедри історії України М. С. Грушевського, створеної на підставі постанови Наукового Комітету Народного Комісаріату Освіти від 30 березня 1924 р.³⁶. У складі кафедри він очолив підсекцію історії матеріальної культури. Напрямом наукової роботи Данилевича стали студії над археологією України та історією врядування в Слобідській Україні XVII–XVIII ст. Науково-операційний план на 1925/6 р. затверджений 6 червня 1925 р.: «Основна науково-дослідча робота в наступному академічному році матиме своїм змістом дослідження соціально-економічних і зв'язаних з ними культурних і політичних процесів на Україні на протязі останніх трьох століть (1925–1926). Данилевичу з-поміж іншого заплановано «Історія врядування на Слобідській Україні XVII–XVIII вв.»³⁷. У своєму індивідуальному плані зазначав «Теоретична науково-дослідча праця складається з розробки низки питань, що я їх досліджую почасті багато років, почасті-ж з цього академічного року. Більш од 20 років я працюю над історією врядування на Слобідській Україні XVII–XVIII ст. Перший том цієї величезної праці сподіваюся закінчити в прийдучому році»³⁸. Однак обіцянки своєї не виконав. Згідно плану науково-дослідчої праці Науково-дослідчої Катедри історії України в Києві на роки 1927/8 і 1928/9 рр. індивідуальним заняттями Данилевича знову визначено поряд з археологічною проблематикою («Рання металічна техніка на Україні») й завершення теми з історії Слобідської України («Організація Слобідської України в XVII–XVIII ст.»). Як повідомлялося в офіційному повідомленні про діяльність науково-дослідничої кафедри в 1927/28 академічному році, кафедра з-поміж іншого ставила своїм завданням на найближчі роки «розроблення актового історичного матеріалу для пізнання соціально-економічної історії Лівобережної України XVIII ст.» та «заняття над вибіркою і обробленням невиданого матеріялу для другої половини XVII в., над статистикою й економікою Лівобережжя в середини і другій половині XVIII в.»³⁹. Ця робота безпосередньо стосувалася і Данилевича, який, однак, за станом здоров'я вже не мав змоги завершити докторську дисертацію.

Між тим, положення і висновки, яких дійшов учений щодо історії врядування на Слобідській Україні, генеалогії козацької старшини зберегли свою наукову цінність. Неопубліковані праці вченого з цієї проблематики, а також корпус підготовлених ним документів з історії регіону потребують археографічного опрацювання, систематизації й підготовки до видання.

-
- ¹ Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. – Мюнхен, 1970 [Видання 2-е, репринтне. Передмова Супруненко О. – Полтава, 1994]. – С. 43.
- ² Полное собрание законов Российской империи. Издание 3-е. – СПб., 1887. – Т. IV. – С. 468–469.
- ³ Лисяк-Рудницький І. Кармазин і початки українського національного відродження // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том. I. – К., 1994. – С. 203.
- ⁴ Данилевич В. Е. Значение нумизматики в изучении русской истории // Записки Императорского Харьковского Университета. 1903 г. – Харьков, 1904. – Кн. 4. – С. 165 – 197.
- ⁵ ¹ ІР НБУ ім. Вернадського. – Ф. XXIX, Справа №88. Данилевич В.Е. История древне-русских земель. Курс, читанный в Харьковском Университете в 1903/1904 акад. году. – 283 арк.
- ⁶ ІР НБУ ім. Вернадського. – Ф. XXII, Справа № 48697-48712. Данилевич В. Е. Иконникову В. С. Письма. – Арк. 12.
- ⁷ Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Том перший: історіографічний вступ і доба натурального господарства. – К., 1928. – С. 57.
- ⁸ Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – М., 1871. – Т. 1. История колонизации. – 246 с. Багалей Д.И. Очерки из русской истории. Т. 2: Монографии и статьи по истории Слободской Украины. – Харьков, 1913.
- ⁹ ІР НБУ ім. Вернадського. – Ф. XXIX, Справа №5. Источники и пособия для диссертации по истории Слободской Украины. Начато 17 сентября 1904 г., Харьков. – 232 арк.
- ¹⁰ ІР НБУ ім. Вернадського. – Ф. XXIX, Справа №48697-48712. Данилевич В.Е. Иконникову В.С. Письма. – Арк. 8.
- ¹¹ ¹ Отчет В.Е. Данилевича о командировке в Москву летом 1905 г. для занятий в архивах // Записки Императорского Харьковского университета. – Харьков 1906. – Кн. I. – С. 115– 119.
- ¹² Срезневский И.И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию. – Харьков, 1839.
- ¹³ Квитка И.И. Записки о Слободских полках с начала их поселения до 1766 г. – Харьков, 1812 (передруковано 1883); Головинский П. Слободские казацкие полки. – СПб., 1864; Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857 – 1859. – Отд. I–V; Альбовский Е. История харьковского слободского казачьего полка. – Харьков, 1895.
- ¹⁴ ІР НБУ ім. Вернадського. – Ф. XXIX, Справа №8–10. Данилевич В.Е. История Слободской Украины (Копии документов московского отделения архива Главного Штаба). – 192 арк.; Справа №152. Данилевич В.Ю. Матеріали до історії класових відносин на Слобідській Україні в XVII–XVIII ст. (Рукопис початку XX ст.) – 146 арк.
- ¹⁵ ¹ Маслійчук В. В.Ю. Данилевич та історія Слобідської України // Київська Старовина, 2004. – № 4. – С. 164–166.
- ¹⁶ ІР НБУ ім. Вернадського. – Ф. XXIX. – Спр. №382–383.
- ¹⁷ Бубнов Н.М. Сага о правой профессуре Университета св. Владимира // Alma Mater: Университет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упоряд. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. – Кн. 1: Университет св. Володимира між двома революціями. – К., 2000. – С. 165.
- ¹⁸ ІР НБУ ім. Вернадського. – Ф. XXIX. – Спр. 218.
- ¹⁹ ІР НБУ ім. Вернадського. – Ф. XXIX, Справа №149. Данилевич В.Е. Очерки по истории управления Слободской Украины в XVII–XVIII вв. Часть 1. Машинопис. – 201 арк.; Справа №150. Данилевич В.Е. Приказ Великия России. – 281 арк.

- ²⁰ Данилевич В.Е. Из истории управления Слободской Украиной в XVII столетии (К биографии острогожского черкасского полковника И.С. Саса). – Харьков, 1906.
- ²¹ Сведения о заседаниях Исторического Общества Нестора-летописца //Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – К., 1908. – Кн. 20. – Вып. 2. отд. 1. С. 39–40.
- ²² Данилевич В. Нові дані для біографії Івана Сірка // Записки Українського Наукового товариства в Києві, 1908. – Кн. 3. С. 140–148.
- ²³ Квитка И.И. Записки о Слободских полках с начала их поселения до 1766 г. – Харьков, 1883; Головинский П. Слободские казачьи полки. – СПб., 1864.
- ²⁴ Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. 2. – С. 51.
- ²⁵ Багалея Д.И., Миллер Д.П. История города Харкова за 250 лет его существования (1655–1905). – Харьков, 1905. – Т. 1. – С. 80.
- ²⁶ Данилевич В. Нові дані для біографії Івана Сірка // Записки Українського Наукового товариства в Києві, 1908. – Кн. 3. – С. 142.
- ²⁷ Маслійчук В.Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Харків, 2007. – С. 210.
- ²⁸ Данилевич В.Е. Роспись борошню детей И.Н. Дзиковского // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества, изданный в честь Н.Ф. Сумцова. – Харьков, 1909. – Т. XVIII.
- ²⁹ Данилевич В.Е. Время образования Слободских черкасских полков // Сборник статей посвященный В.О. Ключевскому. – М., 1909. – С. 639.
- ³⁰ ІР НБУ ім. Вернадського. – Ф. XXIX. Справа №1065.
- ³¹ Бубнов Н.М. Сага о правой профессуре Университета св. Владимира. – С. 165.
- ³² Відділ рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка. – Ф. 37. Справа № 167. – Арк. 2.
- ³³ Данилевич В. Отзыв о диссертации Е. Сташевского «Очерки по истории царствования Михаила Федоровича. Часть первая. Московское общество и государство от начала царствования Михаила Федоровича до эпохи Смоленской войны». Киев, 1913. // Университетские известия, 1914. – №10. – С. 30–31.
- ³⁴ Дело Е.Д. Сташевского в документах // Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упоряд. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. – Кн. 1: Університет св. Володимира між двома революціями. – К., 2000. – С. 141–156; Бубнов Н.М. Сага о правой профессуре Университета св. Владимира. – С. 163 – 167; Рубльов О.С. Сташевський Є.Д. // Вчені Інститу історії: Біобібліографічний довідник. – К., 1998. – Вип.1. – С. 308–309.
- ³⁵ Багалій Д.І. Оцінка наукових праць професора В.Е. Данилевича // Записки Историко-Філологічного Відділу Української Академії Наук. – К., 1919. – Т. 1. – С. LXXXIX.
- ³⁶ Науково-дослідча кафедра історії України в Києві, в академічному році 1924/5. //Україна: науковий двохмісячник українознавства. – К., 1925. – Кн. 5. – С. 172.
- ³⁷ Науковий архів Інституту історії України НАНУ. – Опис 3. Справа 170, № 7. – Арк.3.
- ³⁸ Там само. – Арк. 22.
- ³⁹ Науково-дослідча кафедра історії України в Києві в 1927/28 році // Україна: науковий двохмісячник українознавства. – К., 1928, Кн. 4. – С. 156.

УДК 930.1 [Правда Руська]

Світлана Блащук*

ДОКУМЕНТАЛЬНА СПАДЩИНА С. Н. ВАЛКА ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИОГРАФІЇ «ПРАВДИ РУСЬКОЇ»

На основі наукового доробку і архівних матеріалів з особового фонду С. Н. Валка автором показано підхід вченого до проблем дослідження історіографії «Правди Руської», який домінував в радянській історичній науці протягом тривалого часу.

Ключові слова: історіографія, «Правда Руська», наукова дискусія.

На основании научного наследия и архивных материалов с личного фонда С. Н. Валка автором статьи показан подход ученого к проблеме исследования историографии «Правды Русской», который доминировал в советской исторической науке продолжительное время.

Ключевые слова: историография, «Правда Русская», научная дискуссия.

On the basis of the S.N.Valk's scientific contribution and the archival materials from his personal fund the author shows the researcher's approach to the problems of studies in the historiography of the «Pravda Ruskaya» that was dominant in Soviet historical science for a long time.

Key words: historiography, «Pravda Ruskaya», scientific discussion.

Сьогодні стає дедалі важче уявити радянську історичну науку без імені С. Н. Валка (1887–1975 рр.). Його назвали «гордістю вітчизняної науки»¹. Формальне визнання його великого внеску в науку відбулося ще в 1936 р., коли він отримав диплом доктора історичних наук без захисту дисертації. Дослідник залишив такий науковий спадок, який не піддається жодному бібліографічному переліку – це велика кількість вдячних колег і учнів. «Для них та ще багатьох поколінь істориків життя та праці С. Н. Валка завжди будуть прикладом справжнього служіння науці»². Він автор багатьох різнопланових наукових праць, які залишаються актуальними і сьогодні. Про нього можна писати окремо як про історика (в традиційному значенні цього слова, тобто, як історика конкретних історичних періодів і явищ історії), як про джерелознавця, археографа, текстолога, історіографа, бібліографа, книгознавця. Феномен С. Н. Валка в тому, що його творчість відзначалася органічним синтезом всіх цих галузей знання³.

Відомий радянський історик Л. В. Черепнін зазначав, що «Сигізмунд Натанович прожив велике життя, залишив помітний слід. Про нього будуть ще писати, його творчість будуть вивчати, розкриють його чесноти та недоліки, притаманні кожному

---

* *Блащук Світлана* – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

з нас. Проте і зараз ми можемо сказати, що без постаті С. Н. Валка неможливо уявити становлення і розвиток радянської історичної науки»⁴.

Звернемося до історіографічних праць С. Н. Валка, зокрема, розглянемо працю з підготовки «Історіографії Руської Правди». Задля цього вдамося до репрезентації документів і рукописів особового фонду петербурзького вченого, і, в першу чергу, документів, що мають пряме відношення до вказаного наукового твору.

Звертаючись до фонду С. Н. Валка, Л. В. Черепнін написав: «ще не розібрана та не вивчена вся його архівна спадщина»⁵. Варто відмітити, що на сьогоднішній день ситуація змінилася на краще, оскільки вчені Санкт-Петербурзького Інституту історії Російської академії наук (далі – СПбІ РАН) опрацювали та оприлюднили для дослідників ряд матеріалів з особового фонду С. Н. Валка. У 1991 та 2000 рр. вийшло два томи «Вибраних праць»⁶ вченого. Вони відбивають широкий тематичний та хронологічний діапазон наукових зацікавлень дослідника: від «Правди Руської» до джерелознавчого аналізу документів, що відображають події 1917 р., та праць з археографії. До збірок увійшли класичні праці вченого з «Правди Руської», які доповнені неопублікованими раніше частинами, оскільки при підготовці до видання врахована правка автора на рукописах, що знаходяться в фонді С. Н. Валка; наводяться варіанти текстів, що раніше вилучались із цензурних міркувань. Всі праці, що увійшли до збірок, опрацьовані та прокоментовані.

Говорячи власне про проблеми історіографії та археографії «Правди Руської», зауважимо, що вони входили до сфери наукових зацікавлень С. Н. Валка з середини 1930-х і до останніх років життя. Його діяльності з вказаної проблематики можна умовно поділити на два періоди: 1) друга половина 1930-х – перша половина 1950-х рр.; 2) друга половина 1950-х – перша половина 1970-х рр.

У 1930-ті рр. С. Н. Валка як визначного вітчизняного археографа запрошували на обговорення правил видання згаданої юридичної пам'ятки за всіма відомими списками. На цих диспутах незабаром з'ясувалося, що археографічні проблеми «Правди Руської» нерозривно пов'язані з її історіографією, зокрема, з визначенням наукового значення так званих Татищевських списків. Історіографія «Правди Руської» поряд з іншими проблемами при дослідженні давньоруського джерела виявлялася також самостійною проблемою, оскільки дозволяла розкрити процес розвитку наукових поглядів на структуру документу, походження та історію тексту. Вивчення історіографії та археографії давньоруських пам'яток ставало ще актуальнішим, оскільки в ці роки активізувалися дослідження соціальних відносин давньоруського періоду, а також і «Правди Руської» як основного історичного джерела при аналізі даної наукової проблематики⁷.

Отже, варто наголосити на тому, що дослідження С. Н. Валка, так би мовити, йшли у ногу з часом, оскільки саме у той період розгорнувся широкомасштабний проект з підготовки академічного видання «Правди Руської». Наприкінці 1920-х – 1930-х рр., під впливом марксистських ідей актуальність вивчення історіографії і археографії «Правди Руської» зростала, оскільки намітилася тенденція до встановлення прямих зв'язків між рівнем писаного права і ступенем розвитку суспільних відносин.

Після напруженої підготовчої роботи колективу лєнінградських і москєвських фахівців (особливе значення мали наради 19–21 червня 1937 р., в яких брав участь і С. Н. Валк⁸) у січні 1938 р. до видавництва АН СРСР був переданий перший том академічного видання «Правди Руської» за редакцією академіка Б. Д. Грекова⁹. Тоді ж поставлено питання про написання для цього видання історіографічного нарису, який планувалося розмістити поряд з коментарями¹⁰. Узагальнити багаторічний та різноплановий історіографічний досвід архєографії та вивчення такого складного джерела міг лише всебічно підготовлений спеціаліст, яким і був С. Н. Валк. Його план містив грандіозний задум. Для початку він виявив всіх дослідників, які брали участь у дослідженні «Правди Руської». У вересні 1937 р. він зробив доповідь про історіографію «Правди Руської» початку ХІХ ст. в групі історії раннього феодалізму Лєнінградського відділення Інституту історії АН СРСР¹¹ (далі – ЛВІІ АН СРСР), а також відзначив, у зв'язку з підготовкою академічного видання, основні проблеми її архєографії, класифікації списків і поділу тексту на статті – від видання М. В. Калачова до С. В. Юшкова.

Активно працюючи над написанням нарису з історіографії «Руської Правди» для академічного видання, С. Н. Валку стало зрозуміло, що нарис розростеться в монографічне дослідження. У плані наукової роботи ЛВІІ АН СРСР на 1946 р. з'явилась його студія «Історіографія Руської Правди» обсягом 20 авторських аркушів. «Праця має містити історію вивчення Правди Руської за 200 років, починаючи В. М. Татищєвим і закінчуючи нашими днями (приблизно 1940-ми рр., а точніше академічним виданням – С. Б.)»¹², – так пояснював свій задум вчений. Дана робота передбачалась у планах вченого та ЛВІІ и в 1947 р.¹³. Утім тут же вказувалося наступне: «зважаючи на те, що ряд дослідників протягом 1947 р. були зайняті виконанням інших робіт, які передбаченні планом ЛВІІ на 1947 р., до плану внесено зміни»¹⁴ зокрема, «робота С. Н. Валка «Історіографія Руської Правди» переноситься на 1948 р.»¹⁵. Однак ця праця так і не була завершена, а точніше не побачила світ у тому вигляді, що був окреслений науковим планом вченого.

Отож, ще з середини 1930-х рр. дослідник активно займався збором та аналізом історіографічного матеріалу з «Правди Руської», але цей процес був перерваний Великою Вітчизняною війною. Певна частина матеріалів загинула в Лєнінграді під час блокади¹⁶, але більша – збереглась, і наприкінці 1944 р. С. Н. Валк писав О. І. Андрєєву про закінчення роботи над «Історіографією Руської Правди»¹⁷. На думку сучасних істориків, саме цей текст зберігся в особовому фонді історика, – справа № 175¹⁸. Текст машинописний, обсягом 191 арк., де послідовно розглянуто дослідження і видання «Правди Руської» від Ф. П. Штрубе де Пірмонта до Ф. Ф. Дєппа, тобто до середини ХІХ ст. Це був попередній аналіз основних фактів з наміченими, але на той час ще не опрацьованими темами суспільно-політичної і філософської думки, як складової частини історіографічного процесу. Даний текст не задовольняв С. Н. Валка.

Б. Д. Греков, підтримуючи дослідження вченого, писав йому: «Звичайно, коли вийде загальна праця з історіографії, Ви зможете впевненіше писати свою книгу. Але все ж таки Правду Руську зовсім забувати не можна»¹⁹. Проте С. Н. Валк аж

ніяк не полишав розпочату справу – «Правда Руська» залишалася в колі його наукових зацікавлень. На сторінках праці «Радянська археографія» він опублікував нарис, присвячений класифікації списків «Правди Руської»²⁰. Порівнюючи її найбільш значущі видання – М. В. Калачова (друга половина XIX ст.), С. В. Юшкова (1935 р.) і академічне (Т. I. – 1940 р., Т. II. – 1947 р.) – він виявив особливості класифікації В. П. Любимова, наукову та організаційну роботу М. Ф. Лаврова, внесок Г. Л. Гейерманса в дослідження Татищевських списків. С. Н. Валк відзначив необхідність включення списків Короткої Правди в єдину історію тексту «Правди Руської» і генеалогічну схему її списків поряд із Скороченою Правдою²¹.

Вчений виробив власний підхід до вивчення історіографії та археографії «Правди Руської», який відрізнявся від підходів М. М. Тихомирова та С. В. Юшкова, котрі одночасно працювали над тією ж проблематикою.²²

Далі С. Н. Валк розвинув спостереження Г. Л. Гейерманса над Татищевськими списками «Правди Руської»²³. Він відкрив у цій науковій проблематиці два складних пласта – джерелознавчий (визначення редакцій, їх датування співвідношення текстів давньоруських і Татищевських списків) та історіографічний (робота В. М. Татищева за писарськими копіями XVIII ст. і раціональний характер його правок)²⁴. Вчений показав принципи, якими керувався В. М. Татищев при підготовці тексту «Правди Руської»: прагнення не до точної його передачі, а до якомога більшої зрозумілості тексту, шляхом вставок, пояснень, пропусків в оригінальному тексті. Такий науковий аналіз підтверджував обґрунтованість думки групи дослідників «Правди Руської» на чолі з Б. Д. Грековим щодо виключення різночитань Татищевських списків при її виданні. Однак публікація цих спостережень С. Н. Валка стала можливою в умовах хрущовської «відлиги», коли об'єктивне вивчення проблеми не ототожнювалося, виходячи з ідеологізованих і псевдопатріотичних міркувань, з «буржуазними збоченнями»²⁵.

Другий період у дослідженнях С. Н. Валка історіографії і археографії «Правди Руської» характеризується створенням узагальнюючих праць, які відкривають нові можливості при аналізі наукової проблематики. На цьому етапі він працював над Болтінським виданням «Правди Руської»²⁶. Дослідивши та проаналізувавши погляди вчених від М. М. Карамзина до М. М. Тихомирова, історик встановив факти редагування І. М. Болтіним тексту «Правди Руської», з чого випливали найважливіші висновки: археографічний – усунення різночитань Болтінського видання при публікації «Правди Руської» на основі списків XIII–XVI ст. та історіографічний – визначення політичних і «соціологічних» поглядів І. М. Болтіна²⁷. Проблему автентичності підготовленого до видання І. М. Болтіним тексту «Правди Руської» поставив ще М. М. Карамзін, відзначивши, що в ньому «присутні несправності, переважно навмисні, тобто уявні поправки»²⁸. Повернення до даної теоретичної і практичної проблеми при підготовці «Правди Руської» до видання – наукова заслуга М. М. Тихомирова²⁹.

Зміна науково-політичної ситуації в країні, очевидні конструктивні результати вивчення археографії та історіографії сприяли поверненню С. Н. Валка до

історіографії «Правди Руської» задля продовження роботи й доопрацювання вже написаного тексту. Його наміри підтримав М. М. Тихомиров, який, будучи відповідальним редактором «Археографічного щорічника», опублікував дві великі статті історика з історіографії та археографії «Правди Руської», де викладено матеріал з XVIII до початку XX ст.³⁰

У статті «Руська Правда у виданнях і дослідженнях XVIII – початку XIX століття»³¹ С. Н. Валк послідовно витримав принцип аналізу історіографічного процесу в поєднанні з історією історичних й археографічних ідей, суспільно-політичних чинників, впливу на історичний аналіз суспільно-політичної і філософської думки. Зрозуміло, він враховував досвід, накопичений в першому томі «Нарисів історії історичної науки в СРСР»³². Проте всі історіографічні сюжети в застосуванні до вивчення археографії «Правди Руської» С. Н. Валк розробив самостійно. Його історіографічний аналіз характеризувався тенденцією до повноти виявлених фактів і процесів на основі опублікованих і архівних матеріалів. Тому вчений постійно відзначав чинниками, що впливали на вивчення і видання «Правди Руської» в XVIII – початку XIX ст., абсолютизм політичної влади, ідеологію самодержавства і дворянства, раціоналізм філософських теорій, просвітницькі концепції. С. Н. Валк розкрив вплив цих чинників на конкретне вирішення дослідниками основних питань історії давньоруського права в дописемний і писемний періоди, на історію тексту Короткої і Поширеної Правд, окремих їх частин, на співвідношення норм звичаєвого права і княжого законодавства, східнослов'янських і скандинавських елементів.

Аналіз дослідницьких ідей в статті органічно поєднаний з вивченням археографічних принципів у публікаціях XVIII ст. С. Н. Валк текстологічно показував довільне втручання дослідників в опублікований текст, виправлення тексту, його редагування, синтез правових норм і текстів різних редакцій або списків без урахування походження кожного окремого рукопису, яке властиве видавцям того часу внаслідок раціоналістичного підходу, що було закономірним наслідком принципів історичної науки XVIII ст. Таким чином, С. Н. Валк системно вивчив історіографію та археографію «Правди Руської» в XVIII ст., розвинувши спостереження над нею у вітчизняній науці XIX–XX ст. При такому підході об'єктивно виявлялась єдність дослідницьких принципів провідних російських і зарубіжних вчених XVIII ст. у виданнях і вивченні «Правди Руської».

Ті ж принципи системного історіографічного аналізу С. Н. Валк реалізував при написанні статті «Руська Правда у виданнях і вивченнях 20–40-х рр. XIX ст.»³³. У його праці дослідження історіографії і археографії «Правди Руської» було ним поєднано з вивченням дії суспільно-політичної і філософської думки на науковий процес. Такий підхід дозволив розробити нові історіографічні проблеми: 1) дерптська школа витоків держави і права, її суспільно-політичні основи і внесок в російську науку; 2) вплив історичної школи права, теорії органічного розвитку на встановлення слов'янських витоків «Правди Руської», на зміни форм суспільних організацій з їх внутрішньою структурою; 3) конкретний аналіз творчості дослідників, які маловивчені у вітчизняній історіографії.

Особливе місце в статті С. Н. Валка займає вивчення спадщини «скептичної школи», і перш за все М. Т. Каченовського. Він обґрунтував її роль у становленні критики історичного джерела як критерію об'єктивності дослідження на противагу його ілюстративному використанню. У цій особливій увазі до «скептичної школи» та її значення в становленні наукового джерелознавства можна побачити наслідок не лише системного історіографічного дослідження, але й постійну боротьбу С. Н. Валка за критичний аналіз історичного джерела, на противагу споживчому підходу до нього. У статті прослідковано процес становлення сучасних методів наукового вивчення історії тексту «Правди Руської» в редакціях або «фаміліях», в поділі тексту на статті, у виявленні значення різних списків і початку їх групування.

Дослідження С. Н. Валком історіографії і археографії «Правди Руської» було ще успадковано від науки 1930–1950-х рр. стосовно виокремлення історіографічних напрямів на дворянську, буржуазну і революційну, в характеристиці просвітницької і російської дворянської історіографії як «антиісторичної»³⁴. Проте його системне дослідження показало реальне розмаїття внутрішньо станових і політичних напрямів в суспільній і політичній думці. Воно розкрило об'єктивний зміст дослідницького процесу в накопиченні наукових фактів і аналізі «Правди Руської» для вдосконалення її видання³⁵.

Отож, С. Н. Валк в своїх дослідженнях історіографії та археографії «Правди Руської» довів виклад матеріалу фактично до початку ХХ ст. Проте плани і масштаби роботи дослідника виходили далеко за такі хронологічні межі. Про це красномовно свідчать його нотатки та робочі матеріали. Планова тема вченого в ЛВІІ «Історіографія Руської Правди» була не просто черговим завданням «зверху», а входила до його власних наукових зацікавлень. Джерелознавець планував довести виклад до сучасного йому часу, показати роль та значення праці, проробленої вже і його сучасниками³⁶. С. Н. Валк активно продовжував збирати матеріал для своєї «Історіографії Руської Правди» і упродовж 1950–1960-х рр.

До вказаної серії статей можна віднести ще публікації вченого «Б. Д. Греков як діяч археографії»³⁷ та «Археографічна діяльність академіка М. М. Тихомирова»³⁸, де С. Н. Валком висвітлено питання вивчення та видання «Правди Руської» в радянський час. Тут вчений мимохідь приділив увагу подіям, пов'язаним з підготовкою академічного видання давньоруської пам'ятки, підготовленого колективом ленінградських та московських дослідників на чолі з Б. Д. Грековим. Також С. Н. Валк розкрив внесок академіка М. М. Тихомирова у розробку цієї проблематики, що стало своєрідним продовженням його попередніх статей з історіографії «Правди Руської». В цих розвідках історик приділив увагу лише окремим сюжетам та окремим вченим. Це говорить на користь того, що С. Н. Валк планував продовжити своє дослідження. Варто вказати, що названі історіографічні публікації складаються з серії нарисів про вклад істориків в розробку даної проблематики. Можна припустити, що статті про Б. Д. Грекова та М. М. Тихомирова, а точніше, та їх частина, де міститься інформація про дослідження «Правди Руської», могли в майбутньому стати частиною його наступних

історіографічних нарисів, а в подальшому і окремими розділами монографічного дослідження.

Надалі, варто звернутися до особового фонду вченого, зокрема, до тієї частини документів, які зберігаються в розділі «Правда Руська». Адже аналіз саме цих документів чітко ілюструє роботу С. Н. Валка в галузі дослідження «Правди Руської». До цієї групи документів в особовому фонді вченого відносяться всього 10 одиниць зберігання (Спр. 173–182). На перший погляд може здатися, що нічого нового та цікавого тут віднайти неможливо лише з тієї простої причини, що основні матеріали, які були дослідником вже завершені, опубліковані ще за його життя, а те, що з певних причин не потрапило до видань радянського періоду, було допрацьовано сучасними петербурзькими істориками та увійшло до одного з двох видань вибраних праць С. Н. Валка 1991 та 2000 рр. Зокрема, в першу чергу слід назвати його незавершену працю з історіографії «Правди Руської» XIX – першої половини XX ст.³⁹ Вона опрацьована та опублікована сучасними істориками⁴⁰ у вигляді нарисів, присвячених історії вивчення «Правди Руської» в працях російських та українських істориків XIX – початку XX ст., очевидно, написаних ще в середині 1940-х рр. Нариси були хронологічним та тематичним продовженням праць, опублікованих в «Археографічному щорічнику»⁴¹. При певній фрагментарності, вони мають велике наукове значення, оскільки розглядають вивчення «Правди Руської» тими фахівцями, внесок яких в дослідження даної проблематики не став предметом окремої історичної праці і згадується лише побіжно в контексті непрямих досліджень.

Для обґрунтування наших висновків, варто також вказати на інші справи з цього архівного розділу, які на сьогодні ще не опрацьовані належним чином і не введені до наукового обігу, проте уявляються цінними. Зокрема, звернемося до справи 173⁴². Архівна тека містить листи С. В. Юшкова, В. П. Любимова, доповідь Г. Є. Кочина про правила передачі тексту в академічному виданні «Правди Руської». Вказані листи ілюструють ситуацію, яка склалася навкруги видання «Правди Руської» з початку 1920-х рр. С. В. Юшков, у притаманній йому формі, показує значимість проробленої саме ним роботи та підкреслює виняткову цінність власних досліджень⁴³. Проте навіть у такому вигляді, він спромігся чітко вибудувати картину подій. І якщо об'єктивно підходити до вивчення документу, абстрагуючись від особистих зауважень та інтонацій С. В. Юшкова, то стає очевидна велика інформативність цього листа.

Наступною частиною цієї справи є значний масив документів, що належав В. П. Любимову. Без перебільшення можна сказати, що саме цей вчений зробив найбільше при підготовці до академічного видання «Правди Руської», проте особисто про нього відомостей у дослідників дуже мало, інформацію про нього не внесено до жодного з довідкових видань. Невідомо, що трапилося з його особистим архівом, оскільки слідів його не віднайдено, мало того – невідома навіть дата його смерті. Л. В. Черепнін зазначав, що «велику монографію про походження пам'ятки («Правди Руської» – С. Б.) готував В. П. Любимов»⁴⁴. І хоч місце її знаходження не з'ясовано, «ним було написано дуже багато і Архео-

графічній комісії належало би зацікавитись його архівом»⁴⁵. Проте ми більш ніж упевнені у тому, що справжнє зацікавлення його архівом так і не виникло, або ж цей архів просто був знищений чи ж його взагалі не існувало (однак і це найменш вірогідно, враховуючи обсяг робіт). У фонді С. Н. Валка міститься епістолярій В. П. Любимова до С. Н. Валка⁴⁶; копія листа АК В. П. Любимову з пропозицією приєднатися до роботи Підкомісії з підготовки до видання «Руської Правди»⁴⁷; копія листа М. Ф. Лаврова до В. П. Любимова⁴⁸; замітка В. П. Любимова «З історії академічного видання «Руської Правди»», що була написана ним, очевидно, на прохання С. Н. Валка⁴⁹; лист В. П. Любимова С. Н. Валку з відповіддю дослідника на рецензію С. В. Юшкова на другий том академічного видання⁵⁰; бібліографічні матеріали, зібрані В. П. Любимовим про академічне видання «Правди Руської» (його роботи, рецензії, відзиви, повідомлення)⁵¹. Як бачимо, по-перше, завдяки С. Н. Валку сьогодні дослідникам доступні окремі документи, що вийшли з рук В. П. Любимова. І хоча їх дуже мало, вони є цінними та значущими для історіографії «Правди Руської». По-друге, вочевидь, сам С. Н. Валк збирав ці документи не просто так, а як джерело для своїх власних розвідок, присвячених історіографії «Правди Руської» ХХ ст.

На користь цього висновку говорять документи і наступних одиниць зберігання, зокрема – 174⁵². Відмітимо, що для багатьох архівних працівників і на сьогодні залишається незрозумілим вміст цієї папки, оскільки там містяться фотокопії архівних документів, проте без вказівки на архівну установу в якій вони зберігаються, фонди, справи – відсутні. Проте нічого незрозумілого та невідомого там немає. З листа, який міститься у справі, стає відомо, що на прохання С. Н. Валка в 1962 р. було скопійовано документи з київських архівосховищ, які містили інформацію про діяльність С. В. Юшкова та ВУАН відносно видання «Правди Руської», починаючи з 1928 р. Такі документи зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Дійсно, майже всі документи з фонду Х. ВУАН, що було скопійовано та надіслано С. Н. Валку. Отже, вчений збирав всі документи та матеріали, що ілюструють історію дослідження та опрацювання «Правди Руської» з 1921 р. і закінчуючи академічним виданням. Звісно, всі ці матеріали він мав використати при підготовці «Історіографії Руської Правди».

Підсумовуючи сказане, наголосимо на тому, що С. Н. Валк мав схильність до написання статей, які хронологічно та логічно продовжували одна одну⁵³. Тому не дивно, що вчений залишив лише одну велику книгу⁵⁴. Основу його наукового спадку складають статті, рецензії, огляди, нариси. Історик постійно був зайнятий одночасно роботою над кількома дослідницькими сюжетами, які були близькі його науковим зацікавленням (не беручи до уваги вже різноманітність тематики щоденної редакторської та викладацької діяльності)⁵⁵. С. Н. Валк напевно не мав не лише можливості, але й схильності надовго обмежуватися якимось одним заняттям. Варто відзначити й те, що його єдина книга має вигляд завершених нарисів.

Названі праці С. Н. Валка, присвячені питанням історіографії «Правди Руської», в своїй сукупності можуть утворити солідне монографічне дослідження.

Сюди ж можна віднести і нариси, присвячені окремим історикам, які були спеціалістами з даної проблематики. Статтям дослідника притаманна свого роду академічна монографічність і в постановці питання, і у виборі фактів, і в направленості суджень. Хронологічно ця праця буде охоплювати період з XVIII ст. – початок 1940-х рр. Проте не варто забувати, що все ж у такому вигляді, в якому вона була внесена до наукового плану дослідника, вона світ не побачила та не була завершена, тобто не була доведена до сучасності.

Значення С. Н. Валка як вченого вже достатньо усвідомлено в наші дні, оскільки його праці дедалі більше привертають увагу як досвідчених так і молодих дослідників своєю науковістю, аналітичністю, вичерпністю та, поряд з тим, простотою викладу. Науковий спадок вченого величезний та різноплановий. Його особовий фонд тільки починають серйозно та вичерпно досліджувати та вводити до наукового обігу. В майбутньому саме ці матеріали стануть серйозним підґрунтям та поштовхом для новітніх історичних, історіографічних та археографічних досліджень.

-
- ¹ Шмидт С. О. С. Н. Валк и развитие археографической культуры // Валк С. Н. Избранные труды по археографии: Научное наследие / АН СССР, Отделение истории, АК и др. [Предисл. М. П. Ирошников]. – СПб.: Наука. С.-Петербург. отделение, 1991. – С. 336.
  - ² Ирошников М. П. Сигизмунд Натанович Валк // Валк С. Н. Избранные труды по археографии. – СПб., 1991. – С. 16.
  - ³ Шмидт С. О. С. Н. Валк и развитие археографической культуры. – С. 336.
  - ⁴ Черепнин Л. В. Памяти С. Н. Валка // Черепнин Л. В. Отечественные историки XVIII–XX вв.: Сборник статей. – М.: Издательство «Наука», 1984. – С. 247.
  - ⁵ Черепнин Л. В. Памяти С. Н. Валка. – С. 243.
  - ⁶ Валк С. Н. Избранные труды по археографии: Научное наследие / АН СССР, Отделение истории, АК и др. [Предисл. М. П. Ирошников]. – СПб.: Наука. С.-Петербург. отделение, 1991. – 365 с.; *Его же*. Избранные труды по историографии и источниковедению: Научное наследие / РАН, Отделение истории, АК и др. [Отв. ред. В. Н. Гинев]. – СПб.: Наука. С.-Петербург. отделение, 2000. – 664 с.
  - ⁷ Валк С. Н. Избранные труды по историографии и источниковедению. – С. 240.
  - ⁸ Санкт-Петербургский филиал архива Российской Академии наук (СПбФА РАН). – Ф. 133. Археографическая Комиссия АН СССР. – Оп. 1. – Ед. хр. 1492. Протоколы июльского совещания по «Русской Правде». – 1.01.1937 г. – 31.12. 1937 г. – Л. 25.
  - ⁹ *Правда Русская* / Под общей редакцией Б. Д. Грекова. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1940. – Т. I. Тексты. – 506 с.
  - ¹⁰ СПбФА РАН. – Ф. 133. – Оп. 1 (1945). – Ед. хр. 5. Переписка по научным вопросам. 2 января – 11 декабря 1945 г. – Л. 29.
  - ¹¹ СПбФА РАН. – Ф.133. – Оп. 1. – Ед. хр. 1493. Отчеты о выполнении плана за 1937 г. – Л. 8; СПбФА РАН. – Ф.133. – Оп. 1. – Ед. хр. 1494. Материалы к отчету о выполнении плана за 1937 г. – Л. 27.
  - ¹² СПбФА РАН. – Ф.133. – Оп. 1 (1946). – Ед. хр. 4. Протоколы и отчеты ЛОИИ (Отчет за полугодие, отчет за 1946 г). – Л. 5.
  - ¹³ СПбФА РАН. – Ф.133. – Оп. 1 (1947). – Ед. хр. 3. Переписка по планам, отчетам и темам ЛОИИ. 1947 г. – Л. 9.

- ¹⁴ Там же. – Л. 23.
- ¹⁵ Там же. – Л. 23.
- ¹⁶ СПбФА РАН. – Ф. 934. Андреев Александр Игнатъевич (1887–1959 гг.), историк, археограф, д. и. н. – Оп. 5. – Ед. хр. 89. Валк Сигизмунд Натанович, ст.н.сорт. Института истории. Письма Андрееву А. И. 18 января 1939 – 18 февраля 1955 гг. – Л. 17.
- ¹⁷ СПбФА РАН. – Ф. 934. – Оп. 5. – Ед. хр. 89. – Л. 9 об. Приписано «Получил 13. 12. 44.».
- ¹⁸ Научно-исследовательский архив Санкт-Петербургского Института истории Российской Академии наук. – Ф. 297. Валк С. Н. – Оп. 1. – Д. 175. С. Н. Валк. История изучения Русской Правды (Первоначальный текст статей об изданиях и изучениях Русской Правды в XVIII – пер. пол. XIX вв.). – 191 арк.
- ¹⁹ Валк С. Н. Избранные труды по историографии и источниковедению. – С. 243.
- ²⁰ Валк С. Н. Советская археография. – М.; Л.: Изд. и 1-я тип. Издательства Академии наук СССР в Лгр., 1948. – С. 120–132.
- ²¹ Там же. – С. 127–128.
- ²² Тихомиров М. Н. Исследование о Русской Правде. Происхождение текстов. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1941; Юшков С. В. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение. – М.: Гос. изд. юрид. литературы, Образцовая типография им. Жданова, 1950. – 380 с. (Переиздание: Юшков С. В. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение / Под ред. О. И. Чистякова. – М.: ИДК “Зерцало-М”, 2002).
- ²³ Гейерманс Г. Л. Татищевские списки Русской Правды // Проблемы источниковедения. – М.; Л., 1940. – Труды Института истории Академии наук СССР. Сб. III. – С. 163–174.
- ²⁴ Валк С. Н. Татищевские списки Русской Правды // Материалы по истории СССР. – М.: Издательство АН СССР, 1957. – Вып. V. Документы по истории XVIII в. – С. 607–657; *Его же*. Татищевские списки Русской Правды // Валк С. Н. Избранные труды по археографии. – С. 197–211.
- ²⁵ Валк С. Н. Избранные труды по историографии и источниковедению. – С. 244.
- ²⁶ Валк С. Н. И. Н. Болтин и его работа над Русской Правдой // ТОДРЛ. – М.-Л., 1958. – Т. 14. – С. 650–654.
- ²⁷ НИА СПбИИ РАН. – Ф. 297. – Оп. 1. – Д. 182. Статья А. Л. Никитина «Болтинское издание Правды Русской». – 76 л.
- ²⁸ Карамзин Н. М. История государства Российского: В 12 т. / [Отв. ред. и авт. предисловия А. Н. Сахаров: АН СССР]. – М.: Наука, 1989. – Т. 2. – С. 287.
- ²⁹ Валк С. Н. Избранные труды по историографии и источниковедению. – С. 243.
- ³⁰ Там же. – С. 245.
- ³¹ Валк С. Н. Русская Правда в изданиях и изучениях XVIII – начала XIX века // Археографический ежегодник за 1958 год. – М., 1960. – С. 124–160; *Его же*. Русская Правда в изданиях и изучениях XVIII – начала XIX века // Валк С. Н. Избранные труды по историографии и источниковедению. – С. 189–250; НИА СПбИИ РАН. – Ф. 297. – Оп. 1. – Д. 176. Подготовительный материал к статьям С. Н. Валк «Русская Правда в изданиях и изучениях XVIII – начала XIX века» и «Русская Правда в изданиях и изучениях 20-х – 40-х годов XIX в.». Выписки С. Н. Валка; НИА СПбИИ РАН. – Ф. 297. – Оп. 1. – Д. 179. С. Н. Валк. Мемуары Пьера Шарля Левека о Русской Правде (1804 г.). Черновой вариант; НИА СПбИИ РАН. – Ф. 297. – Оп. 1. – Д. 180. «Русская Правда» Ф. Т. Штрубе де Пирморт – Русская Правда (законы великого князя Ярослава). Перевод и комментарии. Франц. яз. Фотокопия (Архив АН СССР, пленка № 14.).
- ³² Очерки истории исторической науки в СССР. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1955. – Т. 1. / Под ред. М. Н. Тихомирова. – 692 с.
- ³³ Валк С. Н. Русская Правда в изданиях и изучениях 20–40-х годов XIX в. // Археографический ежегодник за 1959 год. – М., 1960. – С. 194–255; *Его же*. Русская Правда в изданиях и

- изучениях 20–40-х годов XIX в. // *Валк С. Н. Избранные труды по историографии и источниковедению.* – С. 251–338; НИА СПбИИ РАН. – Ф. 297. – Оп. 1. – Д. 176. Подготовительный материал к статьям С. Н. Валк «Русская Правда в изданиях и изучениях XVIII – начала XIX века» и «Русская Правда в изданиях и изучениях 20-х – 40-х годов XIX в.». Выписки С. Н. Валка.
- ³⁴ *Валк С. Н. Избранные труды по историографии и источниковедению.* – С. 247.
- ³⁵ Там же. – С. 247.
- ³⁶ СПбФА РАН. – Ф.133. – Оп. 1 (1946). – Ед. хр. 4. – Л. 5.
- ³⁷ *Валк С. Н. Б. Д. Греков как деятель археографии // Археографический ежегодник за 1958 год.* – М., 1960. – С. 223–232; *Его же. Б. Д. Греков как деятель археографии // Валк С. Н. Избранные труды по археографии.* – СПб., 1991. – С. 212–224.
- ³⁸ *Валк С. Н. Археографическая деятельность академика М. Н. Тихомирова // Археографический ежегодник за 1962 год.* – М., 1963. – С. 5–20; *Его же. Археографическая деятельность академика М. Н. Тихомирова // Валк С. Н. Избранные труды по археографии.* – С. 241–262.
- ³⁹ НИА СПбИИ РАН. – Ф. 297. – Оп. 1. – Д. 178. С. Н. Валк. Текст (рукописный, машинописный с пометками С. Н. Валка) к статье об изданиях и изучениях Русской Правды в XIX–XX вв. в том числе в советский период (Б. Д. Греков, А. Е. Приселков, Н. А. Максимейко, Н. Л. Рубинштейн). Подготовительные фрагменты. Не завершена.
- ⁴⁰ *Валк С. Н. Русская Правда в отечественных исследованиях середины XIX– первой половины XX века. Подготовительные фрагменты // Валк С. Н. Избранные труды по историографии и источниковедению.* – С. 339–411.
- ⁴¹ *Валк С. Н. Избранные труды по историографии и источниковедению.* – С. 400.
- ⁴² НИА СПбИИ РАН. – Ф. 297. – Оп. 1. – Д. 173. Письма С. Н. Валку. – 71 л.
- ⁴³ Там же. – Л. 1–5.
- ⁴⁴ *Черепнин Л. В. Памяти С. Н. Валка.* – С. 245.
- ⁴⁵ Там же. – С. 245.
- ⁴⁶ НИА СПбИИ РАН. – Ф. 297. – Оп. 1. – Д. 173. – Л. 6–7, 23–28.
- ⁴⁷ Там же. – Л. 10.
- ⁴⁸ Там же. – Л. 11.
- ⁴⁹ Там же. – Л. 12–14 об.
- ⁵⁰ Там же. – Л. 15–19 об.
- ⁵¹ Там же. – Л. 20–22 об.
- ⁵² НИА СПбИИ РАН. – Ф. 297. – Оп. 1. – Д. 174. Письмо Н. Ткаченко С. Н. Валку. 17 февраля 1962 г. – 76 л.
- ⁵³ *Шмидт С. О. С. Н. Валк и развитие археографической культуры.* – С. 336.
- ⁵⁴ *С. Н. Валк. Советская археография.* – М.-Л., 1948. – 291 с.
- ⁵⁵ *Шмидт С. О. С. Н. Валк и развитие археографической культуры.* – С. 339.

УДК «К.Г.Гуслистий»(477)

Галина Гончар*

РОЛЬ К. Г. ГУСЛИСТОГО У ПІДГОТОВЦІ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ МОНОГРАФІЇ «УКРАЇНЦІ»

В статті на основі архівних документів розглядається діяльність К. Г. Гуслистого як редактора та одного з авторів історико-етнографічної монографії «Українці». Основна увага приділяється висвітленню ролі К. Г. Гуслистого як керівника проекту, умілого адміністратора і талановитого науковця, який в умовах тоталітаризму намагався довести справу до логічного завершення. Історико-етнографічна монографія «Українці» була унікальним дослідженням узагальнюючого характеру в галузі української етнографії.

Ключові слова: історико-етнографічна монографія «Українці», К. Г. Гуслистий, українська етнографія, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнографії.

В статье на основе архивных документов рассматривается деятельность К. Г. Гуслистого как редактора и одного из авторов историко-этнографической монографии «Украинцы». Основное внимание уделяется освещению роли К. Г. Гуслистого как руководителя проекта, умелого администратора и талантливого ученого, который в условиях тоталитаризма пытался довести дело до логического конца. Историко-этнографическая монография «Украинцы» была уникальным исследованием обобщающего характера в области украинской этнографии.

Ключевые слова: историко-этнографическая монография «Украинцы», К. Г. Гуслистий, украинская этнография, Институт искусствоведения, фольклористики и этнографии.

Кость Григорович Гуслистий (1902–1973) – відомий вітчизняний історик, етнограф та організатор наукової роботи, член-кореспондент АН УРСР, доктор історичних наук, професор. Його діяльність припадає на нелегкі часи радянської влади та тотального контролю з боку партійних органів за науковою продукцією. В тих складних умовах в працях вченого за лєнінськими та сталінськими висновками були старанно завуальовані національні та патріотичні переконання, а студії базувалися на численних документальних матеріалах, при чому це стосувалося як історичних, так і етнографічних робіт К.Г. Гуслистого. Постать вченого не є однозначною і абсолютно зрозумілою, проте безумовно заслуговує на неупереджене дослідження в сучасних умовах. Його біографія та історичний доробок висвітлений у монографії О.А. Удода, а етнографічна діяльність досі

---

* *Гончар Галина* – студентка 2 курсу магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Т. Шевченка.

Науковий керівник – доктор історичних наук, завідувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Т. Шевченка Капелюшний В. П

залишається за межами цілісного наукового аналізу. Тому наша студія має на меті розкрити основні риси такої діяльності К. Г. Гуслистого на прикладі його участі у підготовці масштабної колективної історико-етнографічної монографії «Українці».

10 липня 1954 р. Президія АН УРСР з метою своєчасної підготовки теми «Українці» з серії «Народи світу»¹ постановила:

1) утворити для виготовлення плану-проспекту та підготовки самого тому «Українці» з серії «Народи світу» (розділ «Слов'янські народи СРСР») групу наукових співробітників;

2) керівником цього проекту призначити кандидата історичних наук К.Г. Гуслистого, зобов'язавши його підготувати план-проспект тому «Українці» і подати його на затвердження до Бюро відділу суспільних наук АН УРСР;

3) зважаючи на це, тимчасово призначити з 10 липня 1954 р. К.Г. Гуслистого виконуючим обов'язки заступника директора Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії (далі – ІМФЕ – Г. Г.) АН УРСР по науковій частині з питань фольклору та етнографії та виконуючим обов'язки завідуючого відділом етнографії цього Інституту, тимчасово звільнивши його з цього ж числа від роботи в Інституті історії АН УРСР і залишивши в складі Ученої ради цього інституту;

4) підготовку тому «Українці» з серії «Народи світу» з 1 вересня 1954 р. вважати плановою роботою».²

У кінці липня того ж року у Києві пройшла Республіканська нарада з питань радянської етнографії, в ході якої були визначені завдання щодо розвитку етнографічної думки на Україні. Зокрема констатувалося, що українських етнографів «вже не цікавлять окремі дрібні теми, вони підходять до більш широких узагальнень». Тут йшлося й про підготовку великих узагальнюючих праць, які б відобразили різноманітність культури радянського народу, але разом з тим боролись «з буржуазним націоналізмом в науці»³.

Згодом у звіті про роботу відділу етнографії за 1954 р. відзначено, що «мета монографії – висвітлити побут і культуру українського народу періоду капіталізму та епохи соціалізму, питання історико-культурної спільності російського, українського та білоруського народів. Основна увага буде приділена дослідженню соціалістичного побуту і культури трудящих України, взаємному збагаченню культур народів СРСР. Буде розглянуто розвиток соціалістичної культури і побуту українського народу в умовах дальшого руху нашої країни по шляху від соціалізму до комунізму». До авторського колективу монографії, крім співробітників відділу етнографії, включено працівників інших відділів ІМФЕ АН УРСР, а також Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР в м. Львові, Інститутів історії та літератури АН УРСР⁴.

Отже, з вересня 1954 р. підготовка монографії «Українці» стала не тільки плановою темою відділу етнографії, а й ключовою темою всього ІМФЕ АН УРСР, якою керував К. Г. Гуслистий. Він одразу розпочав роботу по написанню проекту проспекту монографії, в основу якого покладено проект, розроблений К. Г. Гуслистим, Г. Ю. Стельмахом та О. С. Куницьким. У кінці 1954 р. проект був обговорений на засіданнях слов'яно-російського сектора Інституту етнографії

АН СРСР (керівник сектора – доктор історичних наук, професор І. П. Кушнер). В результаті обговорення було винесено наступне рішення: схему проекту проспекту «Українці» в цілому вважати прийнятною, але просити авторів врахувати висловлені зауваження і представити дороблений проект проспекту монографії в грудні 1954 р. з тим, щоб на початку січня 1955 р. зустрітися і обговорити остаточний варіант проспекту⁵. Рецензував проспект також доктор історичних наук М. Й. Воробйов (заступник директора по науковій частині Інституту мови, літератури та історії Казанського філіалу АН СРСР)⁶.

З вересня 1954 р. почався збір польового матеріалу для монографії. Відбувся ряд комплексних експедицій, зорема в Волинську обл. (27.01–25.02.1955 р., начальник Г. Ю. Стельмах)⁷; Полтавську обл. (26.04–24.05.1955 р., начальник О. М. Кравець)⁸; Одеську обл. (7.07–5.08.1955 р., начальник О. М. Кравець)⁹. Крім того були здійснені маршрутні експедиції до Черкаської, Полтавської, Запорізької, Дніпропетровської та Кіровоградської областей (8.07–13.08.1955 р., начальник Г. Ю. Стельмах)¹⁰ та в район будівництва Кременчуцької ГЕС (травень 1956 р., начальник Д. М. Косарик)¹¹. Ряд експедицій під керівництвом О. С. Куницького були присвячені вивченню побуту робітничого класу: лютий 1955 р. – в район м. Сталіно, серпень-вересень 1956 р. – Донбас (м. Красний Луч, Сталіно, Лисичанськ, Ворошиловград, Новий Донбас, Макіївка)¹². Загалом, етнографічні експедиції охопили своїм вивченням ряд районів інших областей, зокрема Київської, Хмельницької, Сумської, Чернігівської, Львівської та Закарпатської¹³.

До збору матеріалів залучалися наукові працівники історичних та краєзнавчих музеїв УРСР. Для підвищення ефективності їх роботи К. Г. Гуслитий і очолюваний ним відділ етнографії готувалися до спільної наради працівників відділу та представників музеїв¹⁴. Одна з нарад відбулася 15 червня 1958 р. З доповіддю про стан і завдання розвитку етнографічної науки в УРСР виступив заступник директора ІМФЕ АН УРСР К. Г. Гуслитий, який звернув увагу на незадовільний стан етнографічної роботи в багатьох краєзнавчих та історичних музеях України. Він закликав усіх присутніх вжити дієвих заходів для відновлення етнографічної роботи, приділивши особливу увагу висвітленню соціалістичних перетворень в культурі та побуті українського народу¹⁵.

Для дослідження етногенезу та етнічної історії українців у 1956 р. в ІМФЕ АН УРСР при відділі етнографії було створено групу антропологів. У тому році під керівництвом В. Д. Дяченка проведена перша тривала українська антропологічна експедиція, в якій взяв участь доктор біологічних наук, професор Г. Ф. Дебец (Москва)¹⁶.

У чорновиках звіту по роботі відділу за 1957 р. зазначено, що у січні 1955 р. відбулося заплановане засідання Інституту етнографії АН СРСР щодо затвердження проекту проспекту першого тому монографії «Українці»¹⁷. Він був виданий у 1956 р.¹⁸

З метою конкретизації ряду важливих питань було проведено всесоюзні методично-координаційні етнографічні наради, присвячені проблемі висвітлення сучасного життя та побуту колгоспників (листопад 1954 р., грудень 1955 р.,

Москва), в яких взяли участь співробітники – автори монографії «Українці» ІМФЕ АН УРСР (К. Г. Гуслистий, Г. Ю. Стельмах, О. М. Кравець)¹⁹.

З 20 по 23 лютого 1956 р. відбулася нарада відділу етнографії з питань етнографічних груп та локальних особливостей в культурі і побуті українського народу кінця ХІХ – початку ХХ ст. На нараді були присутні представники Державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові, Інституту економіки, Інституту літератури АН УРСР, Українського науково-дослідного інституту педагогіки. К. Г. Гуслистий в заключному слові на нараді відзначив важливість і актуальність обговорення проблем, висвітлених представниками різних галузей суспільних наук – етнографів, істориків, мовознавців, економістів, мистецтвознавців, яке допоможе у роботі над історико-етнографічною монографією «Українці»²⁰.

Головним завданням, над яким працював К. Г. Гуслистий і його підлеглі у 1957–1959 рр., була робота над монографією «Українці»²¹. На його плечі лягла відповідальність за ефективну співпрацю між авторами, які були співробітниками не тільки відділу етнографії, а й інших підрозділів ІМФЕ. У доповідній записці він зазначав: «Зараз автори і редколегія працюють над розділами до І частини. Я сподіваюсь, що в установлений час, тобто в серпні місяці (1958 р. – Г. Г.), ми зможемо подати дирекції текст першої частини монографії. Я прошу авторів-неспівробітників Відділу етнографії подати виправлені розділи до 15–20 липня»²².

У травні 1958 р. відбулася республіканська Наукова сесія з питань розвитку гуманітарних наук на Україні. На ній українські етнографи та фольклористи, в т.ч. й К. Г. Гуслистий, склали та обговорили «Основні проблеми розвитку фольклористики та етнографії в Українській РСР»²³. У цьому документі, зокрема, зазначалося, що експедиції, проведені у 1955–1957 рр., зібрали великий матеріал для дослідження цілого ряду питань, які будуть висвітлені у історико-етнографічній монографії «Українці» (про нові сільські поселення, житло колгоспників, одяг, харчування, громадський, виробничий, сімейний побут). Застосування в експедиціях методу заповнення посімейної картки допомогло конкретизувати та систематизувати ці дані²⁴.

З метою злагодженої праці для подальшого збору польового матеріалу була проведена Республіканська нарада збирачів народноетнографічної творчості. На ній було прийнято рішення про активізацію роботи в регіонах, зокрема про створення кабінетів народної творчості за сприяння Міністерства освіти. Головним завданням цих інституцій був збір етнографічного матеріалу, який врешті-решт підсилив би монографію, а також був виданий у вигляді окремих збірок²⁵.

Ефективність таких заходів була безперечною, і К. Г. Гуслистий доповідав про стан підготовки монографії наступним чином: «Рукопис... здано до друку на початку 1958 року... таким чином, авторський колектив працював над монографією близько трьох років, отже, не так багато часу, якщо порівняти з термінами написання аналогічних узагальнюючих праць іншими інститутами

(наприклад, літератури або історії)»²⁶. Далі у записці йшлося про те, що робота над монографією розпочиналася в складних умовах. Труднощі, з якими зустрілися автори у своїй роботі, зумовлені відсутністю досліджень з окремих важливих питань етнографії України та недостатнім обсягом експедиційних робіт. К. Г. Гуслистий вказує й на те, що в системі Академії наук УРСР з 1934 р. по 1945 р. взагалі не проводилися етнографічні дослідження, не було установи, яка могла б займатися цими дослідженнями на належному рівні. Тільки після Великої Вітчизняної війни було відкрито відділ етнографії при ІМФЕ АН УРСР та відділ етнографії при Українському державному музеї етнографії та художнього промислу у Львові²⁷.

Макет монографії «Українці» з серії «Народи світу» побачив світ у 1959 р. (редакційна колегія: К. Г. Гуслистий, Ф. Є. Лось, М. Т. Рильський, Г. Ю. Стельмах, С. П. Толстов та ін.)²⁸. На сигнальному примірнику, який зберігається у Рукописному архіві ІМФЕ НАН України, рукою М. Т. Рильського написано: «На випуск. Директор ІМФЕ АН УРСР М. Рильський. 12. III. 1959»²⁹.

Готовий макет першого тому пройшов апробацію в різних інституціях АН УРСР, а також АН СРСР, зокрема в Інститутах археології та історії³⁰. Коли надійшла перша хвиля рецензій, було скликано дві Вчених ради ІМФЕ, на якій головували М. Т. Рильський (17 квітня 1959 р.)³¹ та К. Г. Гуслистий (20 квітня ц.р.)³².

На першій Вченій раді виступив К. Г. Гуслистий. У своєму слові він доповів про загальний стан підготовки «Українців», а також дав характеристику монографії. Зокрема він констатував, що монографія скомпонована за Постановою Президії АН УРСР і з ініціативи Інституту етнографії, оскільки ІМФЕ накреслив цілу серію робіт, присвячених окремим народам світу. Робота носить історико-етнографічний характер. Основне завдання – показати всю культуру українського народу, мистецтво, особливості етнічного характеру українців. У 1954 р. складено проект, який був надрукований накладом 1500 примірників, двічі обговорювався в ІМФЕ і був в основному схвалений³³. Монографія складається з двох томів. Перший – культура і побут українського народу наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., тобто період капіталізму. Другий – соціалістичні перетворення після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Труднощі виникли щодо архітектоники першого тому роботи. Завданням його було охарактеризувати український народ та історію його етнічного розвитку; подати загальні відомості про український народ: локальні групи, мову, її діалекти, вперше дати антропологічну характеристику. Основні проблеми виникли з другим розділом першої частини «Історія етнографічного вивчення українського народу». Подібного нариса досі не існувало. Тому роботу виконали вперше. «Цей розділ писали молоді товариші (Д. М. Косарик, В. Ф. Горленко, В. Д. Дяченко – Г. Г.), – наголошував К. Г. Гуслистий. – Довелося їздити у Москву і у Львів, бо на цю тему матеріалів занадто мало, а матеріал дуже складний»³⁴.

Цікавими є висновки К. Г. Гуслистого щодо класовості українського народу. На противагу «теорії» про безкласовість, він говорить про національні особливості культури робітничого класу, зазначаючи, що для України це має особливе

значення. Проте основна увага в монографії приділяється культурі і побуту українського селянства³⁵.

Підсумовуючи свою доповідь, К. Г. Гуслистий зауважує: «В нашій роботі, ми знаємо, чимало недоліків, і ми хочемо, щоб це обговорення допомогло нам виявити ці недоліки, усунути їх, з тим, щоб поліпшити текст цієї монографії. Я мушу сказати, що я керував цією роботою, але велику частину керівної редакційної роботи виконав Г. Ю. Стельмах. Ця робота виконувалася під постійним наглядом Максима Тадейовича (Рильського. – Г. Г.). Він в цілому прочитав нашу роботу і порецензував її»³⁶.

На другій Вченій раді 20 квітня 1959 р. головував К. Г. Гуслистий. Тоді виступило вісім доповідачів, які висловили різні думки з приводу монографії. Зокрема, Сухобруз позитивно охарактеризував роботу: «Ми є живими свідками цієї величезної, я би сказав колосальної, польової роботи, яку проводили автори книги «Українці», причому польової роботи в різних місцевостях України, часто навіть в таких областях, де такі об'єктивні умови, що було важко збирати матеріали. Була проведена велика збиральницька робота, архівна, товаришам довелося перегорнути багато архівних матеріалів, провести велику науково-синтезуючу роботу, опрацювання зібраного матеріалу, усвідомлення прочитаного і величезної літератури»³⁷.

Були й критичні думки. Наприклад, академік О. І. Білецький вважав, що у монографії не відображена епоха феодалізму. На що К. Г. Гуслистий відповів: «Щоб дати епоху феодалізму, треба було б ще 15–20 років працювати. Ми не могли підняти цього. Історія України, побут українського народу зовсім не вивчена і ми цей період вилучили. Ми поставили завдання яка була культура і побут напередодні соціалістичної революції»³⁸. Професор П. О. Козицький цікавився, чи вважають автори монографії церковну архітектуру продукцією народу. К. Г. Гуслистий відповідав, що авторський колектив вивчав явища з етнографічного, а не архітектурного боків.

Прослухавши всіх доповідачів, із заключним словом виступив К. Г. Гуслистий. Він підсумував всі зауваження, висловлені колегами, розподіливши їх на три групи. Перша група – це зауваження, які треба прийняти безпосередньо, що допоможуть поліпшити текст монографії; друга група – це спірні зауваження; третя група – зауваження, які треба відкинути. «Всі зауваження ми вивчимо. Ви уявляєте собі, яка колосальна перед нами робота. Ми з усієї України одержимо ще зауваження, треба їх вивчити, довести до певного ладу, обговорити на редакційній колегії...»³⁹

Вже у першому півріччі 1959 р. К. Г. Гуслистий подав до Бюро відділу суспільних наук АН УРСР звіт про хід роботи над монографією «Українці», який містив назви частин монографії, прізвища їх авторів і групи рецензентів. Дирекція ІМФЕ АН УРСР просила затвердити групи рецензентів в такому складі:

А. Частина перша. Український народ та його історико-культурний розвиток. Бригадир групи – М. І. Супруненко або Є. П. Кирилюк.

Б. Частина друга. Культура і побут українського селянства в дожовтневий період. Бригадир групи рецензентів – А. Я. Гадченко (прізвища попередніх

претендентів закреслені кілька разів – Г. Г.).

В. Частина третя. Культура і побут українських робітників в період капіталізму. Бригадир групи рецензентів – О. О. Нестеренко або П. А. Лавров.

Г. Частина четверта. Народна творчість українців в дожовтневий період. Бригадир групи рецензентів – Є. П. Кирилюк або Я. П. Білоштан⁴⁰.

«З метою завершення роботи і видання I тому монографії «Українці» в найближчий час, бажано щоб кожна група рецензентів дала зведений відзив-висновок про частину, яку вона рецензувала, протягом місяця. Для написання загального відзиву-висновку про I том монографії «Українці» в цілому вважаю за доцільне створити комісію в такому складі: М. І. Супруненко, Є. П. Кирилюк, Н. Я. Радченко, О. О. Нестеренко, П. А. Лавров, Я. П. Білоштан, О. С. Коройд (голова комісії). Бажано, щоб комісія закінчила свою роботу до 1 липня 1960 р.»⁴¹

Вже до кінця квітня 1959 р. було отримано 100 колективних й індивідуальних відзивів та зауважень від багатьох наукових установ, відомих вчених і діячів культури РР СРСР (з Москви та Ленінграда), УРСР (Київ, відділів обласних значень) та Білоруської РСР. К. Г. Гуслистий пише: «Треба відзначити, що обговорення і рецензування було дуже корисним (далі текст закреслено рукою автора – Г. Г.), воно виявило чимало історичних і часткових недоліків і безумовно допомогло авторському колективу і редколегії підняти роботу на значно вищий теоретичний рівень»⁴².

Через ряд зауважень, які зробила комісія при Президії АН УРСР, К. Г. Гуслистий просить авторський колектив звернути особливу увагу при доробці монографії на такий момент – більш повно розкрити класову суть явищ культури, а також вплив народних знань і культури на формування науки, літератури й мистецтва (мова йшла про взаємовплив народної і професійної культур – Г. Г.). Але К. Г. Гуслистий у записці зазначає, що ряд розділів книги вже ґрунтовно дороблені й перероблені (про етнічний культурний розквіт УРСР, антропологічну характеристику українського народу, релігійні вірування, народний театр та ін.). Переробка деяких розділів була пов'язана з написанням цілком нових текстів (с/г культура, транспорт, рибальство, мистецтво) та розділів монографії про природу і населення УРСР, народні знання (астрологію, математичну метеорологію, медицину, ботаніку, зоологію), народні танці, початки етнічних знань на Україні⁴³. До написання цих розділів були залучені нові автори (доктор географічних наук О. Т. Діброва, доктор біологічних наук І. Г. Підоплічка та ін.). Таким чином, авторський колектив монографії «Українці» збільшився з 21 чоловіка до 30, з яких 28 чоловік є співробітниками АН УРСР⁴⁴.

Разом з доробкою та написанням нових розділів, велася робота по підготовці карт, зокрема кольорових (монографія має близько 10 кольорових карт. – Г. Г.); підбиралися і виготовлялися ілюстративні матеріали. К. Г. Гуслистий планував, що їх буде до 500 од., з яких 70–80 од. повносторонні вклейки, в тому числі кольорові⁴⁵.

Багато сторінок з цієї записки було покреслено рукою самого К. Г. Гуслистого, але нам не вдалося їх прочитати. Зокрема, цікавими видаються його думки щодо причин, які затримують закінчення роботи над монографією «Українці».

Доробка була запланована на літні місяці, коли більша частина співробітників АН УРСР пішли у відпустку, крім того чимало питань були дуже складними для авторського колективу через свою нерозробленість, дискусійність (питання про релігійні вірування, звичаєве право, громадський та сімейний побут та ін.). Та попри все, К. Г. Гуслистий сподівався, що авторському колективу вдасться закінчити роботу над монографією. В установленій Президією АН УРСР термін (грудень 1960 р.)⁴⁶.

Для успішного завершення роботи над монографією К. Г. Гуслистий вважав за необхідне здійснити такі заходи:

- 1) створити комісію стилістів та доручити їм уважно проглянути текст монографії й провести уніфікацію мови і стилю:
  - а) для збирання сучасного етнографічного і фольклорного матеріалів, потрібних для написання II тому монографії «Українці», присвяченого розвитку культури й побуту українського народу в період розгорнутого будівництва комунізму, надати автобус;
  - б) з метою забезпечення збирання матеріалів про соціалістичні перетворення в культурі і побуті українського народу з різних областей УРСР, треба створити широку мережу (близько 100 чоловік) позаштатних наукових працівників – кореспондентів, а також організувати нараду позаштатних наукових працівників-кореспондентів з етнографії, асигнувати на це відповідні кошти;
- 2) при аналізі етнографічних явищ глибше показувати роль економічних, а також природно-географічних факторів;
- 3) характеризуючи розвиток с/г виробництва, необхідно глибше зупинитися на досягненні українців у цій галузі;
- 4) більше приділяти уваги висвітленню матеріальної й духовної культури українського народу періоду феодалізму;
- 5) глибше показати етнічний розвиток українського народу, пов'язавши його тісно з суспільно-економічним та загально-історичним розвитком України;
- 6) розділи про народний театр та народний фольклор пов'язати з характером книги;
- 7) підняти науковий рівень вступного розділу про економічний і культурний розвиток УРСР;
- 8) посилити критику расизму;
- 9) поліпшити мову книги та художнє оформлення, її ілюстративний матеріал⁴⁷.

Авторитетність К. Г. Гуслистого як науковця та керівника проекту сприяла вирішенню окреслених ним проблем. Так, за постановою Президії АН УРСР від 3 липня 1959 р., видавництву АН УРСР було доручено створити комісію стилістів та зобов'язати її уважно проглянути остаточний варіант макета I тому монографії «Українці»; з вересня 1959 р. відділу етнографії ІМФЕ АН УРСР дозволити відкрити 2 штатні посади художників-графіків для виготовлення високоякісних ілюстративних матеріалів, а також 2 штатні посади референтів або лаборантів; дозволити створення штатних груп працівників ІМФЕ АН УРСР по 5 чоловік кожна в містах Харкові, Одесі, Ужгороді, Запоріжжі; дозволити ІМФЕ АН УРСР створити у всіх областях мережу позаштатних наукових працівників-

кореспондентів; виділити ІМФЕ АН УРСР автобус для систематичного збирання сучасних етнографічних і фольклорних матеріалів; розглянути заявку ІМФЕ АН УРСР на новіше науково-технічне устаткування та експедиційне спорядження; дозволити ІМФЕ АН УРСР щороку (починаючи з 1960 р.) витратити 15000–20000 крб. на придбання у приватних осіб етнографічних та фольклорних матеріалів⁴⁸.

Дещо пізніше до К. Г. Гуслистого надійшов додаток до постанови АН СРСР від 12 червня 1959 р., де містився графік виходу в світ томів серії «Народи світу». Усі монографії, присвячені народам Європейської частини СРСР (росіянам, білорусам, українцям), частини І мали здаватися у видавництво до 1962 р., а виходити в світ у 1963 р.⁴⁹

Після широкого обговорення і рецензування макету монографії «Українці» (1959) К. Г. Гуслистий видав розпорядження, згідно якого автори перед остаточною здачею текстів мали звірити і уточнити посилання на літературу; звірити й уточнити цитати, фактичні дані, цифри, прізвища й ініціали; перевірити співвідношення матеріалів про радянський і дорадянський періоди, а також центральноукраїнські та західноукраїнські землі; висвітлити взаємозв'язки з російським, білоруським, молдавським, болгарським, польським, чеським, словацьким, угорським та ін. народами; критикувати буржуазно-націоналістичні концепції; перевірити основні наукові і теоретичні положення⁵⁰.

Науково-дослідницька робота відділу етнографії ІМФЕ в 1960 р., як і в попередні роки, була спрямована на виконання головної планової теми – підготовки до друку першого тому і написання другого тому історико-етнографічної монографії «Українці». Під час доробки першого тому авторський колектив (він складався з 32 наукових співробітників ІМФЕ, Музею етнографії та художнього промислу у Львові та інших установ АН УРСР) врахував значну частину зауважень і побажань, які були висловлені під час обговорення макету в установах АН УРСР, Інституті етнографії АН СРСР, ІМФЕ Білоруської РСР, багатьох вузах, музеях та інших установах республіки⁵¹. У 1960 р. перший том видали у вигляді другого макета⁵².

Другий том «Українців», над яким колектив відділу етнографії працював протягом 1960 р., присвячений радянському періоду, соціалістичним перетворенням в культурі й побуті українського народу. На початку року було доповнено і обговорено проспект цього тому, після чого авторський колектив приступив до збирання матеріалів для окремих розділів, серед яких культура і побут робітничого класу і колгоспного селянства УРСР⁵³.

У зв'язку з цим були організовані три наукові етнографічні експедиції в Київську (березень-квітень, начальник Г. Ю. Стельмах), Полтавську, Кіровоградську, Черкаську області (червень), м. Кривий Ріг і Нова Каховка (липень, начальник Д. М. Косарик)⁵⁴.

Ключовим завданням перед колективом етнографів ІМФЕ АН УРСР, як і всіма українськими етнографами, залишався випуск у світ двотомної монографії «Українці», у зв'язку з підготовкою до VII Міжнародного конгресу антропологів і етнографів, який мав відбутися у Москві у 1964 р.⁵⁵

Після 1960 р. зі шпальт часопису «Народна творчість та етнографія»

зникають будь-які згадки про долю «Українців». Навіть в опублікованих звітах про вищезгаданий конгрес не знайти хоча б одного слова про цю величезну і багаторічну працю ІМФЕ АН УРСР і К. Г. Гуслистого, який був учасником заходу і висвітлював підготовку «Українського історико-етнографічного атласу»⁵⁶.

На жаль, монографія не стала відомою широкому колу читачів. Однак роль К. Г. Гуслистого у підготовці цієї праці залишається винятковою і як керівника авторського колективу, і як автора багатьох розділів. За весь час, коли готувалася ця монографія, він тримав руку на її пульсі, ніс відповідальність перед контролюючими органами та, найголовніше, зумів організувати ефективну співпрацю різних наукових установ, які об'єдналися у єдиний авторський колектив. Тут яскраво проявилися його адміністративний та творчий таланти, а також вміння спілкуватися з людьми, а це інколи важче, ніж все інше. Копітка і практично безперервна праця К. Г. Гуслистого стала запорукою успіху і була б завершена публікацією, але на заваді стали ідеологічні чинники тогочасного партійного контролю за науковою продукцією. Обсяг нашої студії не дає можливості заглибитися у цю проблему. Наголосимо лише, що очевидно, попри всі перестороги, історико-етнографічна монографія несла ідею історичності її народу та неперевершеності й самобутності її культури, а це заперечувало існування «єдиного радянського народу».

---

¹ «Народы мира» / Под общей ред. С. П. Толстова, 1954–1966 гг. В 13 т., 18 кн. Це був масштабний проект Академії наук СРСР в галузі етнографії. В книгах серії дається етнографічна характеристика народів світу, наводяться дані про походження народів, їх етнографічну історію, традиційну культуру, побут і соціальні інститути.

² Інститут архівознавства Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського (далі – ІА НБУВ). – Ф. 32. К. Г. Гуслистий. – Оп. 2. – Спр. 8. Постановление Президиума АН УРСР «О подготовке тома «Украинцы» из серии «Народы мира» и назначение К. Г. Гуслистого руководителем группы по подготовке этого тома». – Арк. 1.

³ Рукописний архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії (далі – Рукописний архів ІМФЕ). – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 335. Стенограма республіканської наради з питань радянської етнографії 23–26 липня 1954 р. – Арк. 381–382.

⁴ Куницький О. С. Робота відділу етнографії в 1954–1956 рр. // Наукові записки Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії Академії наук УРСР (далі – Наукові записки ІМФЕ). – Т. IV. Українська етнографія. – К., 1958. – С. 160.

⁵ ІА НБУВ. – Ф. 32. К. Г. Гуслистий. – Оп. 2. – Спр. 52. Работа отдела Института искусствоведения, фольклора и этнографии АН УССР над координационной темой «Украинцы» в 1954 г. – Арк. 59.

⁶ Куницький О. С. Робота відділу етнографії в 1954–1956 рр. // Наукові записки ІМФЕ. – Т. I. – С. 160.

⁷ Стельмах Г. Ю. Етнографічна експедиція до Волинської обл. в 1955 р. // Там само. – С. 125–131.

⁸ Кравець О. М. Комплексні експедиції 1955 р. // Там само. – С. 132–134.

⁹ Там само. – С. 134–138.

- ¹⁰ *Стельмах Г. Ю.* Маршрутна експедиція до Черкаської, Полтавської, Запорізької, Дніпропетровської та Кіровоградської областей в 1955 р. // Там само. – С. 139–143.
- ¹¹ *Косарик Д. М.* Етнографічно-фольклористична експедиція в район будівництва Кременчуцької ГЕС // Там само. – С. 144–153.
- ¹² *Куницький О. С.* Експедиції по вивченню робітничого класу // Там само. – С. 154–157.
- ¹³ *Стельмах Г. Ю.* Етнографічні дослідження в Українській РСР за 40 років // Народна творчість та етнографія. – 1959. – № 4. – С. 14–23.
- ¹⁴ ІА НБУВ. – Ф.32. К. Г. Гуслистий. – Оп. 2. – Спр. 52. Работа отдела Института искусствоведения, фольклора и этнографии АН УССР над координационной темой «Украинцы» в 1954 г. – Арк. 60.
- ¹⁵ *К. Г. (Гуслистий).* Народа з питань етнографічної роботи в краєзнавчих та історичних музеях Української РСР // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 4. – С. 157–158.
- ¹⁶ *Куницький О. С.* Робота відділу етнографії в 1954–1956 рр. // Наукові записки ІМФЕ АН УРСР. – Т.IV (Українська етнографія.). – К., 1958. – С. 161; *Стельмах Г. Ю.* Етнографічні дослідження в Українській РСР за 40 років // Народна творчість та етнографія. – 1959. – № 4. – С. 22.
- ¹⁷ ІА НБУВ. – Ф. 32. К. Г. Гуслистий. – Оп. 2. – Спр. 51. Документи о работе в качестве заместителя директора ИМФЭ АН УССР и зав.отделом этого института. – Арк. 1.
- ¹⁸ Українці: Історико-етнографічна монографія. Проспект. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – 20 с.
- ¹⁹ *Куницький О. С.* Робота відділу... – С. 161.
- ²⁰ *Стельмах Г. Ю.* Народа з питань про етнографічні групи та локальні особливості в культурі і побуті українського народу кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Там само. – С.162-171.
- ²¹ Робота відділу етнографії ІМФЕ АН УРСР у 1957–1959 рр. // Народна творчість та етнографія. – 1960. – № 1. – С. 144–145.
- ²² ІА НБУВ. – Ф.32. К. Г. Гуслистий. – Оп. 2. – Спр. 51. Документи о работе в качестве заместителя директора ИМФЭ АН УССР и зав.отделом этого института. – Арк. 2.
- ²³ Гідно зустрінемо ХХІ з'їзд КПРС і ХХ з'їзд КПУ // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 4. – С. 7; Історичні рішення ХХІ з'їзду КПРС і завдання фольклористики і етнографії. – Там само. – 1959. – № 2. – С. 9.
- ²⁴ Основні проблеми розвитку фольклористики та етнографії в Українській РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 25.
- ²⁵ Рукописний архів ІМФЕ. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 341. Стенограмма республиканского совещания собирателей народноэтнического творчества. 101–11. I. 1957 г. – Арк. 209, 239
- ²⁶ ІА НБУВ. – Ф. 32. К. Г. Гуслистий. – Оп. 2. – Спр.51. Документи о работе в качестве заместителя директора ИМФЭ АН УССР и зав.отделом этого института. – Арк. 87. Додаткова записка.
- ²⁷ Там само. – Арк. 88; Гуслистий К. Г. Стан і завдання розвитку етнографічної науки в Українській РСР // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 4. – С. 9–20.
- ²⁸ Українці: Історико-етнографічна монографія. Макет. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 20 с.
- ²⁹ Рукописний архів ІМФЕ. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 337. Українці: Історико-етнографічна монографія. Макет. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – Арк. 3.
- ³⁰ Там само. – Спр.336. Стенограма засідання Вченої Ради Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. 20 квітня 1959 р.– Арк. 46.
- ³¹ Там само. – Спр. 335. Стенограма засідання Вченої Ради Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. 17 квітня 1959 р.– Арк. 1.
- ³² Там само. – Спр. 336. – Арк. 1.
- ³³ Там само. – Спр. 335. – Арк. 3.
- ³⁴ Там само. – Арк.5.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само. – Арк. 6.

- ³⁷ Там само. – Спр. 336. – Арк. 2.
- ³⁸ Там само. – Арк. 7.
- ³⁹ Там само. – Арк. 46–47.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 80. До Бюро суспільних наук АН УРСР.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само. – Арк. 88–89. Доповідна записка.
- ⁴³ Там само. – Арк. 90.
- ⁴⁴ Там само. – Арк. 91.
- ⁴⁵ Там само. – Арк. 92.
- ⁴⁶ Там само. – Арк. 93.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 94–95.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 100–101. Додаток до постанови Президії АН УРСР від 3 липня 1959 р.
- ⁴⁹ Приложение к постановлению Бюро Президиума АН СССР от 12 июля 1959 р. № 398. – Там само. – Арк. 112.
- ⁵⁰ Для авторів монографії «Українці». – Там само. – Арк. 146.
- ⁵¹ А. П. Робота відділу етнографії Інституту МФЕ АН УРСР у 1960 р. – Народна творчість та етнографія. – 1964. – №6. – С. 155–156.
- ⁵² Москва, Кремль Президиуму XXII съезда Коммунистической партии Советского Союза. – Там само. – Арк. 151–159; Українці: Історико-етнографічна монографія (макет, ротاپронт). У 2-х т. – Т. I. – Ч. I. –К., 1960. – С. 79–87, 126–155, 240–354 (у співавт.); Т. I. – Ч. 2. – К., 1960. – С. 7–14, 236–277, 657–704 (у співавт.).
- ⁵³ А. П. Робота відділу... – С. 155.
- ⁵⁴ Там само; Кувеньова О. Етнографічно-фольклористичні експедиції ІМФЕ АН УРСР // Народна творчість та етнографія. – 1960. – № 3. – С. 152–153.
- ⁵⁵ А. П. Робота відділу... – С.156.
- ⁵⁶ Гуслистий К. Г., Зінич В. Т. З блокнота учасника VII МКАЕН // Народна творчість та етнографія. – 1964. – С. 16–23.

УДК 930.1 [323.29] (477) "1945/1953"

Віктор Крупина*

НОМЕНКЛАТУРА ПОВОЄННОЇ УКРАЇНИ В СУЧАСНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті розглядаються окремі аспекти історіографії номенклатури як кадрової політики та соціо професійного прошарку України післявоєнного періоду.

Ключові слова: номенклатура, сталінізм, повсенна Україна

В статье рассматриваются отдельные аспекты современной историографии номенклатуры как кадровой политики и социопрофессиональной прослойки Украины послевоенного периода.

Ключевые слова: номенклатура, сталинизм, послевоенная Украина

The article deals with some sides of contemporary historiography of nomenclatura as staff policy also as social and professional class of post-war Ukraine.

Key words: nomenclatura, stalinism, post-war Ukraine

Історія повоєнної України сьогодні набуває нової актуальності. Кінець 1940-х – середина 1950-х років став періодом закладення основ нового СРСР – держави світового рівня. Відкриття спецхранів, введення до наукового обігу величезної кількості нових документів і матеріалів підштовхує до переосмислення цієї сторінки нашого минулого. Застосування методології історії повсякденності та соціальної історії до періоду пізнього сталінізму робить ці спроби надзвичайно продуктивним. Соціальна палітра збагачується маргінальними групами, а громадська думка поповнюється багатоголоссям поглядів. Корисним у цьому плані є також застосування напрацьовань суміжних гуманітарних наук.

Однією з малорозроблених тем періоду пізнього сталінізму є історія партійної верхівки Радянської України, яку прийнято називати номенклатурою. У радянському офіційному дискурсі власне суспільство було поділене на три класи – робітників, селян і трудову інтелігенцію. Остання включала усіх, хто не належав до перших двох – службовців, правоохоронців, лікарів, учителів. До категорії «трудова інтелігенція» включався і керівний прошарок – партійно-державна номенклатура. Така примітивна схема і невідповідність назви її змістові дала підстави відомому радянологу Моше Левіну назвати радянську інтелігенцію «лукавою» категорією державної статистики і пропаганди¹. Жодна держава не

---

* **Крупина Віктор** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України II пол. XX століття Інституту історії України НАН України.

може існувати без еліти, керівництва, і навіть в Радянському Союзі, попри гучні декларації про побудову безкласового суспільства, рівності не існувало.

Така збіднена стратифікація залишала поза увагою суспільствознавців чимало професійних і соціальних груп, однією з яких була керівна ланка КП(б)У – КПУ. З огляду на сучасні тенденції розвитку історичної науки її історія належить до недостатньо розроблених тем. Як зазначає російський дослідник Рудольф Піхоя, у повоєнний період реально складався статус номенклатури як управлінсько-бюрократичного прошарку, який до кінця 1940-х – середини 1950-х років володів спеціальною кваліфікацією, досвідом організаційно-управлінської діяльності в умовах ускладнення самої системи управління промисловістю, сільським господарством, багатьма сферами економічного, соціального і культурного життя суспільства². Спробуємо окреслити окремі напрацювання з історії повоєнної номенклатури УРСР у руслі загальносоюзних тенденцій в сучасній історіографії, що дозволить рухатися уперед.

Одразу зазначимо, що термін «номенклатура» застосовують як для позначення *кадрової політики*, тобто призначення чиновника згори до низу, що відкидав принцип обрання чи відбору кандидатів на конкурсних засадах, так і для позначення самих *кадрів*, тобто чиновників, які обіймали номенклатурні посади.

Говорячи про керівний прошарок КП(б)У необхідно зазначити, що Комуністична партія, її діяльність, ідеологія, члени партії мають свою доволі чисельну радянську історіографію. Однак ця література доволі специфічна і має усі ознаки політико-пропагандистського характеру: апологетика ролі КПРС, однобічний аналіз її діяльності, програмних положень тощо. Номенклатура як категорія управлінців та кадрова політика позначалися, але не розкривалися³.

Загальновідомо, що найважливішим елементом для історичного дослідження є наявність джерельної бази. У випадку з номенклатурою це показово, адже фактична відсутність номенклатури як окремого соціально-професійного прошарку в радянській історіографії була спричинена закритістю інформації про неї. Як зазначають російські дослідники Татьяна Коржихіна і Юрій Фігатнер, «секретність, таїнство, дезінформація» були стрижневими принципами існування номенклатури: «З 1932 р. списки номенклатури стають гранично секретними і переводяться на зберігання у «свята святих» – поточний архів ЦК». На всіх етапах входження в номенклатуру секретність посилювалась⁴. Ця обставина й обумовила на довгий час «табу» на наукове дослідження номенклатури.

Розмірковуючи про причини відсутності досліджень соціо професійного статусу номенклатури слід наголосити на природі тоталітарного режиму, що функціонував у СРСР. Суворо контрольована інформаційна сфера та потужний ідеологічно-пропагандистський апарат міцно вкарбував у масову свідомість стереотип про суспільство загального благодіяння, де існує соціальна справедливість і всі мають рівні можливості. Попри деякі винятки та спрощення, громадяни не надто цікавилися владною верхівкою. Відтак, мовчав і офіційний дискурс про особливе становище партійно-державної номенклатури. Праці іншомовних дослідників, що викривали «буржуазні наклепи» про керівні кадри

Радянського Союзу, суттєвого впливу на громадську думку не справляли, залишаючись малодоступним науковим баластом. Усе це призвело до суворого фільтрування інформації про владу в СРСР і номенклатуру зокрема. Як зазначає українська дослідниця Наталія Лаас, не маючи достатньо емпіричних даних для вироблення оригінальних концепцій соціальної стратифікації, англломовна радянологія аж до початку 1990-х років мусила покладатися на офіційну радянську систему з її поділом на робітничий клас, селянство та інтелігенцію⁵.

Проаналізувавши регіональну номенклатуру СРСР другої половини ХХ ст. на прикладі Пермського краю, російський дослідник Віктор Мохов стверджує, що чутки про особливу секретність номенклатури досить перебільшені. «Питання про переліки посад номенклатури, про їх зміни, про звітність по кадрам номенклатури були стандартними питаннями у порядках денних для засідань бюро райкомів, міськкомів, обкомів КПРС і т.д.»⁶. Дійсно, обговорення питань про включення / виключення тих чи інших посад у номенклатуру відповідного органу в документах 1950-х років трапляється доволі часто, хоча й містить гриф «таємно».

Безумовно, інформація про номенклатуру як таку не прирівнювалась до державної таємниці, розголошення якої каралося б втратою партквитка. Тим не менше, гриф таємності на документах суттєво обмежував доступ до них як тогочасників, так довгий час і дослідників. Згадуваний В. Мохов також визнає наявність дослідницьких проблем у вивченні номенклатури, пов'язаних з відсутністю даних про чисельність та склад номенклатури⁷. Фактична відсутність опублікованих джерел з історії владної верхівки і без заповнення цієї лакуни історіографія не зможе просунути далі пізнавальних конструкцій і критики ідеологізованої радянської партійної літератури. Це позбавляє істориків можливості скласти чітку піраміду партійної і радянської влади. Номенклатура залишається «річчю в собі».

Історія Радянського Союзу пізньосталінського періоду характеризується відновленням довоєнних стратегій суспільно-політичного розвитку та консервацією тоталітарних тенденцій. Екстенсивний характер відбудови, форсоване відновлення індустрії за рахунок сільського господарства, фактичне закріпачення селян – все це було механічно екстрапольовано з 1930-х років. Новим імпульсом ідеологічного тиску стала «ждановщина», суди честі, які профілактично дисциплінували інтелігенцію та службовців. Відбулося посилення цензури, особливо спрямованої проти закордонних впливів. Як підмічено в історіографії, попри деякі винятки, Й.Сталін не пішов на відновлення щодо номенклатури репресій довоєнного рівня⁸. Серед причин називається зміна ставлення вищого кремлівського керівництва до проявів регіоналізації, неефективності і зловживань місцевих чиновників. Сталін не сприймав це як загрозу режиму, адже більшість повоєнної номенклатури зробили кар'єру саме при ньому і були лояльними виконавцями. Водночас перманентні перестановки тривали, і цьому були певні пояснення⁹.

Російські автори звертають увагу на нові тенденції у кадровій політиці Сталіна після Другої світової війни. По-перше, значна частина керівників переміщалися з регіону в регіон, з регіону в Москву і навпаки. По-друге, стала широко

застосовуватись відправка номенклатури на навчання та підвищення кваліфікації у спеціалізовані партійні навчальні заклади. По-третє, навіть звільнення номенклатури з посади за неефективну роботу і зловживання не ліквідували кар'єрних перспектив¹⁰. Отже для виховання і перевиховання керівного чиновництва було обрано доволі м'які способи, якщо порівнювати їх з масштабними репресіями 1930-х років. Усі вони були пов'язані з посадовою вертикальною і географічною мобільністю.

На думку запорізького дослідника Олексія Штейнле, превентивні перекидання з посади на посаду, з регіону в регіон не давали складатися міцним угрупованням на місцях, були способом утримання під контролем регіональних еліт¹¹. На користь твердження про загрозу місництва може також свідчити «ленінградська справа» 1949 року, щоправда для відновлення лояльності решти ленінградців та в якості профілактичних заходів Й. Сталін обрав репресії проти вихідців з Ленінграду М. Вознесенського, О. Кузнецова та інших, а не перекиданство з пониженням соціального статусу.

На нашу думку, треба глибше підходити до явища перекиданства, виявлення причин, що спричиняли переміщення конкретного управлінця високого рангу. Перекиданство було доволі поширеним явищем у пізньосталінську добу, проте навряд чи загроза місництва була основною і єдиною причиною частих звільнень. Якщо звернутися до причин ротаций, то виявиться, що чимало осіб номенклатури ЦК і обласного рівня елементарно дискредитували себе, порушували директиви вищих органів тощо, що змушувало центральне керівництво змінювати такого управлінця заради порятунку іміджу влади. Мобілізація більшості управлінців до лав збройних сил на початку війни мала наслідком заповнення відповідальних посад комісованими. Депрофесіоналізація управлінської сфери стала очевидною після визволення України: наявні кадри були не спроможні забезпечити відбудову і повернення до нормального ритму життя в умовах розгортання «холодної війни». За офіційними даними близько третини функціонерів щороку змінювали посаду, причому ротация з негативним формулюванням («звільнені як такі, що не справилися з роботою»; «відсторонені від роботи за порушення директив вищих органів» або «відсторонені від роботи як такі, що скомпрометували себе») переважали позитивні причини («висунуті на більшу роботу»; «направлені для укріплення відстаючих ділянок роботи»; «направлені на навчання»)¹². Проте звільнення з посади навіть з негативним формулюванням не означало випадання з номенклатури – таку особу могли перемістити горизонтально або (і) вертикально, даючи їй змогу реабілітуватися. Та і сам О.Штейнле зазначає, що перший секретар Запорізького обкому КП(б)У Ілля Іванов позбувся посади через те, що не справився. Йому закидалося «безвідповідальне відношення до завершення прибирання та зачистки площ, допущення великих втрат бавовни та неправдиву інформацію ЦК КП(б)У про закінчення прибирання бавовни урожаю 1951 р. в колгоспах області»¹³. Звільнення за господарську неспроможність для керівника була надто суворим формулюванням для партноменклатури, адже погіршувала його кар'єрні перспективи.

Чільну увагу перестановкам у середовищі номенклатури в їх географічному аспекті присвятив Джон Міллер. Розглянувши кількість та напрями перестановок у другій половині ХХ ст., учений дійшов висновку про домінацію перестановок українських кадрів у межах сусідніх областей. Дослідник підмітив відокремленість західноукраїнського регіону в тасуванні номенклатурних кадрів, а також значну кількість призначень у Дніпро-Донецький економічний регіон з інших індустріалізованих районів Радянського Союзу¹⁴. Це свідчить про зміну тактики радянської влади щодо західноукраїнського регіону, коли на зміну масовому напливу кадрів зі сходу у повоєнний час влада робила ставку на виховання місцевих лояльних функціонерів.

Повоєнна відбудова в Радянському Союзі проходила у складних умовах. Її ефективність залежала від людського фактору – управлінських кадрів, становище з якими було досить напруженим. В радянській історіографії історія ВКП(б) в її кадровому аспекті зображувалась як постійна турбота партії і уряду про членів партії та неухильне зростання кількісного і покращення якісного складу¹⁵. Наявність окремих проблем у повоєнний період пояснювалося об'єктивними і суб'єктивними причинами¹⁶.

У міру вигнання нацистів і відновлення партійних органів останні заповнювалися наспіх, без належної перевірки людьми без досвіду та освіти. Доволі часто на відповідальних посадах опинялися випадкові люди, які не мали відповідної кваліфікації та моральних якостей керівника. Останні взагалі поступалися іншим критеріям, їх ігнорування серйозно відображалось на сприйнятті керівника, а відповідно, і на самовіддачі трудящих. Загальним принципом кадрової політики в сталінському СРСР був примат політичних якостей над діловими. Таку алогічність російський дослідник Борис Дементьєв пояснює тим, що це підкреслювало залежність чиновника від керівництва, адже управлінець розумів, що перебуває на посаді не за правом, а з милості керівництва¹⁷. Тож не дивно, що на кінець війни партійний апарат змінив свій статус у державі. Як зазначають Р.Піхоя та М.Левін, партійний апарат втратив домінуючу роль у системі влади і став залежним від економічних міністерств¹⁸.

Чи існували критерії відбору до номенклатури, привілейованого прошарку? Зазвичай у Радянському Союзі до кадрової політики підходили також із класових позицій. Насадження номенклатурної системи в СРСР на поч. 1920-х р. супроводжувалося витісненням чужих «експлуаторських» класів з управлінської сфери і надалі кадрові служби суворо фільтрували доступ до керівних посад вихідців з ворожих класових елементів. Окрім соціального походження інші якісні параметри не були сталими. Якщо кількісні показники не несли такого ідеологічного навантаження, то якісні параметри, дані про які черпалися з анкетних даних та автобіографії, грали суттєву роль. Існували негласні кон'юнктурні пріоритети. Як указує російський дослідник Віктор Нефьодов, у 1920-х роках при включенні в номенклатуру перевага віддавалась «підпільникам», тобто більшовикам з дореволюційним партстажем, вихідцям з робітників і селян; у діяльності – революційному розмаху і «американській діловитості». В 1930-х роках пріори-

тетними критеріями стали особиста відданість вождю і системі, відсутність компромату, «хороший» родовід і безумовна виконавча дисциплінованість¹⁹. За нашими спостереженнями у пізньосталінський період актуальними критеріями для кооптації в номенклатуру та успішної службової мобільності стали місцеперебування та рід занять кандидата у роки війни, а також його найближчих родичів; у діловому відношенні – здатність виконувати і перевиконувати плани. Чинник соціального походження свою актуальність втратив. Штучність соціальних критеріїв селекції, обмеження та нерівні можливості доступу до вертикальної соціальної мобільності у сукупності з недосконалою радянською політичною системою обумовили наростання кризових, застійних явищ у владному середовищі.

Згідно з нашим дослідженням, кількісний склад номенклатури ЦК і обласних комітетів КП(б)У залишався приблизно стабільним – бл. 15 і 48 тисяч осіб відповідно. Якісні зміни мали позитивну спрямованість на рівні ЦК – збільшення числа тих, хто отримав вищу та партійно-політичну освіту, збільшення строків перебування на посаді тощо. Водночас номенклатура обласного списку, яка виступала донором для попередньої категорії, погіршила якісні параметри – рівень осіб з вищою освітою не зростав, було складніше підібрати заміну: призначенці мали здебільшого середню або незакінчену середню освіту²⁰. Якісний склад номенклатури дійсно покращувався, проте значно повільніше і нерівномірно по різних списках.

Говорячи про номенклатурну природу влади в СРСР, важливо розуміти її складний ієрархічний характер. Найважливіші посади регіонального та місцевого рівня входили до номенклатури ЦК КПРС, ЦК КПУ або ж обласного комітету Комуністичної партії. Саме належність до певного списку і визначала політичну вагу, статус того чи іншого управлінця. Як справедливо зазначає пермський дослідник Віктор Мохов, «чим нижче був рівень регіонального парткому, в чію номенклатуру за посадою входив працівник номенклатури ЦК, тим вищою ставала вага працівника в середині відповідної номенклатури». Вища кількість таких співробітників збільшувала політичну вагу даного парткому²¹.

Цікавою і перспективною темою дослідження є образ влади у сприйнятті населення. Населення оперувало іншими категоріями, в яких не знаходимо поділу на номенклатуру та інше начальство. Український дослідник Валентин Іваненко слушно звертає увагу на сприйняття влади в СРСР у двох площинах – верховна і місцева, остання з яких була головним об'єктом критики з боку населення²². Причому, самі керівники давали об'єктивні підстави для таких міфів. Спираючись на листи та звернення громадян до партійних і радянських органів можемо стверджувати, що після війни міф «про доброго царя і поганих бояр» продовжував побутувати як у СРСР, так і УРСР, тобто директори підприємств, очільники радянських і партійних органів були винними в усіх негараздах, що їх зазнавало населення, тоді як центральна влада залишалася сакралізованою²³.

Таким чином, сучасна історіографія динамічно освоює повоєнну історію радянської номенклатури як кадрової політики, так і корпусу управлінців. Серед досліджуваних проблем виділимо секретність та закритість номенклатури, ротації

в її середовищі, якісний склад кадрів, аналіз яких можливий завдяки наявності джерел. Перед дослідниками стоїть проблема наявності та доступу до архівних матеріалів. Напівсекретний характер номенклатури як окремої верстви, тричленна суспільна стратифікація обумовили мовчання громадської думки про керівництво, відсутність дискусії суспільствознавців про стан і перспективи власної еліти. Сучасні наукові розвідки є, по-суті, лише початковим етапом вивчення державно-партійної номенклатури в руслі новітньої соціальної історії.

-
- ¹ *Моше Левин. Советский век / Пер. с англ. В. Новикова, С. Копелянской. – М.: Издательство «Европа», 2008. – С. 107.*
  - ² *Пихоя Р. Г. Эволюция номенклатуры. Как власть обменяли на собственность // Российская государственность: история и современность. – М.: РАЕН, 2007. – С. 570.*
  - ³ *Слепов Л. О стиле в партийной работе. – М.: Госполитиздат, 1953. – С. 67; Пронин И. И. Руководящие кадры: подбор, расстановка и воспитание. – 2-е изд., перераб и доп. – М.: Мысль, 1981. – С. 71–72; Партийное строительство. Учебное пособие. – Изд. 6-е. – М., 1981. – С. 300.*
  - ⁴ *Коржихина Т. П., Фигатнер Ю. Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С. 30, 31.*
  - ⁵ *Лаас Н. О. Проблеми соціальної історії України другої половини 40-х – середини 60-х рр. ХХ ст. в англомовній історіографії. Автореферат. дис. ... к.і.н.. Спеціальність: 07.00.06. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 11.*
  - ⁶ *Мохов В. П. Эволюция региональной политической элиты России (1950–1990 гг.) / Пермский государственный технический университет. – Пермь, 1998. – С. 19.*
  - ⁷ Там же.
  - ⁸ *Хлевнюк О. В. Советские региональные руководители: политизация номенклатуры // Куда идет Россия?.. Кризис институциональных систем: Век, десятилетие, год. 1999 / Под общ. ред. Т. И. Заславской. – М.: Логос, 1999. – С.98; ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты. 1945–1953 / Составители В. В. Денисов, А. В. Квашонкин, Л. Н. Малашенко, А. И. Минюк, М. Ю. Прокуменщиков, О. В. Хлевнюк. – М.: «Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С. 8, 10.*
  - ⁹ ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты. 1945–1953. – С. 8.
  - ¹⁰ ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты. 1945–1953. – С. 10.
  - ¹¹ *Штейнле О. Ф. Керівники Запорізької області в номенклатурній еліті УРСР (1943–1953 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXV. – С.108.*
  - ¹² *Детальніше див.: Крушина В. Номенклатура повоєнної України: кількісна та якісна характеристика // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Данишенка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці / Гол. ред. В. А. Смолій: У 2-х ч. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Ч. I. – С. 273.*
  - ¹³ *Штейнле О. Ф. Вказ. праця – С. 107.*
  - ¹⁴ *Miller J. Nomenklatura: Check on Lokalizm ? // Leadership Selection and Patron-Client Relations in the USSR and Yugoslavia / Ed. by T. H. Rigby and Bogdan Harasymiw. – London, 1983. – P. 85–86.*
  - ¹⁵ *Партийное строительство. Учебное пособие. – М.: Политиздат, 1970. – С. 54, 189, 270.*

- ¹⁶ Горбул А. Д. Научные основы кадровой политики КПСС. – К.: Выща шк., 1989. – С. 74.
- ¹⁷ Дементьев Б. П. Номенклатура советского общества: история и современность // Номенклатура и номенклатурная организация власти в России XX века. Материалы интернет-конференции «Номенклатура в истории советского общества» (ноябрь 2003 – март 2004 гг.). – Пермь, 2004. – С. 53.
- ¹⁸ Пихоя Р. Г. Указ. соч. – С.568; Левин М. Номенклатура – *arsanum imperii* // Свободная мысль. – 1997. – №4. – С. 77.
- ¹⁹ Нефедов В. Н. Номенклатура империи: исследование кризиса. – Нижний Новгород: издательство Волго-Вятского кадрового центра, 1994. – С. 50.
- ²⁰ Детальніше див.: Крупина В. Номенклатура повоєнної України: кількісна та якісна характеристика. – С. 274–275.
- ²¹ Мохов В. П. Номенклатура как политический институт в истории советского общества второй половины XX века // Номенклатура и номенклатурная организация власти в России XX века. Материалы интернет-конференции «Номенклатура в истории советского общества» (ноябрь 2003 – март 2004 гг.). – Пермь, 2004. – С. 47.
- ²² Іваненко В. В. Політико-адміністративна система управління у повоєнний час (1946–1955 рр.) // Нариси історії державної служби в Україні / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін.; редкол. С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ служби України, Інститут історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 438.
- ²³ Детальніше див.: Крупина В. Політичні міфи доби пізнього сталінізму (друга половина 40-х – початок 50-х рр. XX ст.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 14. – С. 18–30.

УДК [94:321.011.3](477)

Геннадій Корольов*

УКРАЇНСЬКИЙ ФЕДЕРАЛІЗМ В ДИСКУРСІ ІСТОРИЧНОЇ СИСТЕМИ

Розглядається теоретичний аспект вивчення феномену українського федералізму в площині історичної системи. Аналізується вплив концепції модернізації на розвитку нових інтерпретацій генезису федералізму.

Ключові слова: український федералізм, історична система, модернізація, дослідницька програма, «розділення».

Рассматривается теоретический аспект изучения феномена украинского федерализма в плоскости исторической системы. Анализируется влияние концепции модернизации на развития новых интерпретаций генезиса федерализма.

Ключевые слова: украинский федерализм, историческая система, модернизация, исследовательская программа, «разделение».

The theoretical aspect of study of the phenomenon of Ukrainian federalism is examined in plane historical system. Influence of conception of modernization is analyzed on development of new interpretations of genesis of federalism.

Key words: Ukrainian federalism, historical system, modernization, research program, «division».

Аналіз українського федералізму в історичному дискурсі є неоднозначною проблемою сучасної історіографії. Українська історична думка прагне обходити стороною дослідження ролі федералістської ідеї у процесі становлення нації. Такі інтенції мають місце завдяки широкому поширенню штучних наукових конструкцій, які базуються на постійному пошуку національної ідеї, навіть там де її не було. Актуальність дослідження проблеми лежить в площині перманентного відродження ідеї федералізації України в сучасному політичному житті.

Аналіз історіографічного комплексу дозволяє виокремити декілька основних інтерпретацій федералізму. По-перше, федералізм розглядається як іманентне явище політичної думки та історичного процесу ХІХ – початку ХХ ст., котре мало свої підстави в минулому¹. По-друге, він постає як модель розвитку державності в широкому контексті, стаючи своєрідним шляхом до утвердження самостійності². По-третє, федералістська ідея була однією з багатьох поширених в епоху націтворення та капіталізму, не маючи вирішального значення в історії³. Сутність цих інтерпретацій базується на різних розуміннях федералізму: від ідеологічної доктрини через форму організації влади до продукту визвольного руху. Однак їм притаманна різна

---

* **Корольов Геннадій** – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

постановка історичного контексту, що своєю чергою орієнтувала дослідника на уточнене роз'яснення федералізму в межах поставленого наукового завдання.

Ідея написання статті про український федералізм була обумовлена проблемним полем сучасного історичного дискурсу. Його сутність полягає в певній методологічній безсистемності історіописання. Однак, у концептуальному вимірі така постановка є глибшою. Щоб відійти від хронологічного опису історичних айсбергів розвитку федералізму, ми керувалися спробами вироблення метаісторичного аналізу. При цьому політичний і соціокультурний контекст відіграють допоміжну роль.

Вивчення федералізму в площині історичної системи⁴ потребує з'ясування придатних у межах нашої розробки принципів і конструкцій концепції модернізації. Усвідомлення змісту останніх в українському дискурсі дозволить визначити рівень відповідності чи феноменальності федералістської ідеї на східно-європейському просторі, розвиток якого позначений певними деформаціями поширених західних ідей, епігонством історичного досвіду Європи в розумінні Нового часу, колосальним історичним зв'язком із русько-православною цивілізацією. Видатний американський соціолог І. Валерстайн зазначав: «Та все ж, не дивлячись на все це, представляється очевидним, принаймні для мене, що все, що є історичним – системно, і все, що є системним – історично. Всі складні (комплексні) соціальні явища мають свої правила й обмеження, свої певні тенденції або вектори, тобто, володіють структурами. Всяка реальна структура (на противагу уявній) володіє власними особливостями, які витікають з її генезису, її життєвого шляху й оточення. Отже, вона має свою власну історію, яка є визначальною для способу її функціонування. Чим складніше структура, тим важливіше для її розуміння її історія»⁵.

Історична система в пропонованому нарисі постає як модель соціального й політичного світу, що проявляється в послідовності й співіснуванні великомасштабних та довгострокових утворень. У ракурсі методології монографія базується на концепції науки британських учених М. Полані та І. Лакатоса. В своєму трактаті «Особове знання» перший дійшов висновку, що всупереч твердженням логічних позитивістів та фальсифікаціоністів, емпіричні дані не мали вирішального значення для прогресу науки⁶. Остання не зводиться до простої логіки або алгоритму, спрямованого на зв'язування теорії з емпіричними даними, позаяк ці дані можуть бути або помилковими, або хибно інтерпретуватися. Компонентами наукового пошуку є як безособове, так і особове знання. Останній тип знання передбачає неартикульовані навички й традиції, які передаються в процесі навчання в системі координат спільноти науковців, яка саморегулюється та протистоїть політичному контролю.

І. Лакатос довершив схему М. Полані концепцією динаміки наукових дослідницьких програм. Він стверджував, що нарощування наукового знання відбувається не шляхом заперечення гіпотез, а шляхом заперечення заперечень, спрямованих проти «жорсткого» теоретичного ядра⁷. Завданням науковця є не нехтування або зменшення кількості аномалій; учені мають використовувати

аномалії заради збільшення пояснювального потенціалу теорії. Аномалії є двигуном розвою науки, позаяк кожна дослідницька програма керується принципами розвитку, які Лакатос іменує евристикою.

Історичний дискурс дослідження ґрунтується на переконанні, хоч модерне суспільство вперше постає на Заході, однак це не означає, що його варто пов'язувати суто із цим географічним регіоном; об'єктивний погляд на історію інших частин світу засвідчує зародження різних вимірів модерну. Водночас безпідставно вважати, що політичні й державні діячі доби Просвітництва чи капіталістичної цивілізації були носіями інструментальної раціональності та прагнули зреалізувати проект модерну в усіх його відомих нам вимірах. Модерним, сучасним з тих пір вважається те, що сприяє об'єктивному вираженню актуальності духу часу, що спонтанно оновлюється⁸.

У книзі запроваджується новий історичний підхід до реконструкції подій модерну, який описує контингентний процес, що набуває рис універсальної еволюції лише з досягненням цим типом соціуму певної зрілості. Всупереч цьому модернізація суспільства є його радикальною трансформацією, котра розпочинається на мікрорівні, змінюючи зразки соціальної дії, формуючи нову ідентичність⁹. Ці зміни мають важливі наслідки для макрорівня та трансформації структури суспільства. Відтак, елементами модернізації суспільства є конструювання публічної сфери, «національного проекту» та демократичних інституцій і цінностей. Розвиток суспільства концептуалізується в нарисі як взаємодія економічного зростання, консолідації підстав державності в поєднанні з тоталітарною владою й ідеологічним плюралізмом та може розумітися і як основа емансипаторських проектів, і як засіб контролю: соціального – всередині кордонів державнацій та політичного – у площині цивілізаційної системи. Такий процес не може не позначатися на індивіді, його цінностях та стратегії побудови соціальної дії.

Закономірно, що за таких умов «національний проект» і модернізація суспільства взаємопереплітаються, оскільки нова ідентичність члена національної (уявної) спільноти (мікрорівень) може виникати як результат поширення нових типів соціальної поведінки та реакції на динамічну зміну оточуючого світу.

Відповідно до сучасного трактування, модернізація постає як сукупність процесів індустріалізації, секуляризації, бюрократизації, урбанізації, становлення системи загальної освіти та представницької політичної влади через апелювання до народу, зростання просторової й соціальної мобільності¹⁰. Фактично розуміння розвитку людської цивілізації зміщується в площину «відкритого» суспільства, у якому ілюзорно формується право вибору кожної людини. Такий ракурс сприяв становленню різних поглядів на закономірності модернізації, котрі залежали від певних ідейних впливів.

Теоретизування про модернізацію постійно взаємодіє з ідеологічними картинами світу. Відтак, повна деідеологізація історичного дискурсу є неможливою в принципі, водночас визначення місця ідеології дозволяє уникнути «розчинення» історичних підходів в ній. Ідеологія – це феномен, що виконує низку взаємопов'язаних функцій, найголовнішими з яких є інтеграція, легітимація та викривлення реальності.

Попри конфліктність, притаманну феномену модерну, модернізація суспільства не вичерпала свій емансипаторський потенціал, а відтак, залишається актуальним завданням для суспільства, позаяк жодне з них не є носієм чистого типу модерну¹¹. Навіть західні модерні суспільства доцільно розглядати як фрагменти або уламки уявного, ідеально-типового модерну: кожен такий уламок є носієм виміру модерності. «Винайдення» Східної Європи є природним продовження розвитку відголосів ідей інших історичних систем. Цей підхід дозволяє співставити тенденції політичного й соціокультурного життя різних спільнот для виявлення іманентних й привнесених рис модернізації. За такої постави федералізм інтерпретується як модель організації внутрішньої структури держави, що отримала виток розвитку в плані переосмислення ролі влади в Новий час на теренах Східної Європи.

Сучасні історичні студії більшою мірою описово характеризують подієву історію, роблячи наголос на відтворенні в причинно-наслідковому зв'язку, природно, що рівень переконань і симпатій дослідника стає стрижневим дискурсом будь-якої проблеми. У цьому контексті розробка історії ідей стикається, а іноді взаємовідторгається, з рядом теоретичних питань. Ідея федералізму була не просто шляхом внутрішнього впорядкування життя держав чи моделлю співіснування різних народів. Її нове розуміння пояснюється у площині множинного часу, який апіорі ілюструє альтернативи перспектив історичної системи. Остання є моделлю розвитку сукупності політичних, соціокультурних, економічних відносин, котра набула своєї наступності в межах однієї історичної системи. Це визначення ґрунтується на переосмисленні одного із компонентів концепції глобальної історії Ф. Броделя й теорії світ-системного аналізу І. Валерстайна.

Осмислення множинного часу в українському контексті дозволяє віднайти відповіді на наскрізні питання історії. Характерно, що гегелівське питання про політичну традицію вирішив М. Грушевський шляхом «представлення історії ... в її «генетичнім преемстві» від початків аж до нині»¹². Фактично дискурс Грушевського позначив дискусійний характер національної історії. Інтерпретація котрої дозволила йому по-новому поглянути на ідею державності.

В області подій Ф. Бродель фокусував увагу на двох об'єктах аналізу і видах часу, котрі він вважав найбільш реальними. Це довготривалі структури (в основному, економічні й соціокультурні), які визначають *longue duree* нашої суспільної поведінки, зразки нашої цивілізації, наші політичні моделі. Існують циклічні ритми функціонування цих структур – розширення й звуження економіки, чергування особливого значення політичних і культурних явищ, яке відбувається регулярно. У підставі скороминущих явищ миттєвому суспільному життю лежить вічна протяжність моделей (включаючи нестійкі моделі), яка змінюється досить повільно.

Будь-яка історична праця розчленовує минулий історичний час і вибирає свої хронологічні параметри відповідно до більш-менш усвідомлених тенденцій і переваг. Традиційна історія звертає свою увагу на короткі проміжки історичного часу, на індивіда, на подію. Ми вже давно звикли до її стрімкої драматичної розповіді, вимовленої на короткому диханні¹³.

Утвердження історії ще триваліших тимчасових одиниць у суспільствознавчому дискурсі позначене пошуком нових критеріїв пояснення політичних трансформацій і соціальних зрушень у структурі суспільства. Вона виявляється історією великої тривалості. Більшість учених вважають її прямою протилежністю «історії подій» (термін П. Лакомба). Однак важливе інше – історик має розглядати і той, й інший вигляд історії, уміти бачити обидва полюси часу – і мить, і велику тривалість.

У залежності від досліджуваного відрізка часу історичний пейзаж змінюється. Суперечності між спостережуваними реаліями, між минулим із різними часовими відрізками породжують властиву історії діалектику¹⁴.

Ф. Бродель стверджував, що історик працює на трьох рівнях¹⁵. *Рівень А* – це рівень традиційної історії, звичного історичного нарративу, що прямує від події до події. *Рівень Б* відтворює окремі історичні епізоди, кожен з яких розглядається комплексно; одиницею виміру в цьому випадку є десятиліття, двадцятиліття чи півстоліття. *Рівень В* досліджує віковий чи багатовіковий рух. Він вивчає таку історію, розвиток якої сповільнений, протікає протягом великих часових просторів. З останньої точки зору український федералізм уявляється лише моментом, нехай і ключовим, у тривалій історії до державності, до якої прямувала Україна. Федералізм М. Драгоманова не більше ніж один з етапів його розвитку. Ф. Бродель писав, що на останньому рівні виникають цивілізації, позбавлені випадковостей і перипетій¹⁶. Український федералізм як парадигма історичної перспективи знаходився в межах певної історичної системи. У випадку вітчизняної історії ХІХ – початку ХХ ст. такими стали європейська держава-нація та русько-православна цивілізація. Дуальна опозиція «Росія – Європа» пояснює генезис українського федералізму в напрямку синтезу альтернатив історичної перспективи. Цей теоретичний підхід сприяв виробленню специфічного погляду на націю і клас у контексті теорії модернізації, а також концептуальному окресленню федералістської ідеї в «довгому» ХІХ ст.

Нація у нарисі постає як спосіб конструювання народу, вироблення свідомості минулого й актуальних політичних феноменів. Поняття «нації» співвідноситься з політичною надбудовою капіталістичної світ-системи, з суверенними державами, що створюють міждержавну систему й визначаються нею¹⁷.

Ця дефініція не пов'язана із розумінням класу. Саме тому «клас» і «нація» визначаються перехресним по відношенню один до одного чином, що й стало головною суперечністю капіталістичного суспільства. Американський соціолог І. Валерстайн окреслив зміну соціологічного дискурсу в напрямку певних переваг «класу» як категорії історичного пізнання: «Класи ж на ділі є абсолютно відмінними від народів конструкціями, що прекрасно усвідомлювали як Маркс, так і Вебер. Класи - це «об'єктивні», тобто аналітичні, категорії; твердження, що стосуються протиріч усередині тієї або іншої історичної системи, а не опису соціальних співтовариств. Питання тут полягає в тому, чи можна і за яких умов створити співтовариство класу. Тут на передній план виходить знамените розрізнення *an sich für sich* [у себе/для себе]. Класи *für sich* завжди були дуже легкою субстанцією»¹⁸.

Науковий дискурс федералізму вимагає реконструкції національної історії у світлі пояснення зв'язків із європейським і/чи російським минулим у межах однієї історичної системи. У цьому вимірі складно інтегрується вплив орієнталізму, але окреслення історичного поступу України, як геополітичної цілісності, на теренах Східної Європи дозволило наголосити на ролі Сходу щодо певної спадковості візантійської традиції з федералізмом.

Історію становлення української державності неможливо зрозуміти без використання історіософського контексту «Росія – Європа», який породив масу історичних невідповідностей. Загальноєвропейська й російська схема історії не дають відповіді на багато ключових питань української історії. Проекція «Росія – Європа» – означений як у філософському, так і геополітичному плані, історично обумовлений стан України, можливо, природний стан. Означена дихотомія дозволяє використати методологію історії ідей, реконструювати минуле в широкому контексті. Ця проекція потребує застосування міждисциплінарного підходу.

Власне, пропонується дихотомія «Росія – Європа» не є категоризацією простору, а виступає шляхом конструювання часу в українській історії. Адже «винайдення традиції» за таких умов стає сутністю політичної традиції нації.

Дуже перспективним нам бачиться використання історичної категорії «розділення» як такої, що найбільш повно характеризує наше минуле. На відміну від історії Росії, у якій домінує «розкол», та Польщі, яка має розрив державної традиції, в українській історії відсутня цілісність моделі історичної перспективи. Означені концепти суспільство може подолати, їх характеризує одномоментність у реалізації; історичний розвиток визначають лише конкретні результати й наслідки.

Феномен «розділення» виражається в довготривалому впливі на історичний процес, обумовлюючи появу різних відповідей (історичних перспектив) на один виклик. При цьому «розділення» є станом суспільства й приголомшує всі сфери його життя. Історичним фарсом України є те, що подолати його неможливо. Єдиним виходом із такої ситуації слугує продукування й поява нового стану, котрий повинен якісно відрізнятись від попереднього.

Саме ця характеристика стала основою формування роздвоєної лояльності й дихотомної ментальності в середовищі українських діячів. Цю особливість українського менталітету в історичному контексті, відсутність довіри один до одного й до влади, відзначав ще «общеруський» історик М. Костомаров. Домінування ірраціонального компонента у свідомості українців, а також відсутність права майорату й старшинства в ієрархії соціальних цінностей визначили генезис української політичної традиції, суть якої складало існування різних ліній в боротьбі за національну державність і, одночасно, наявність постійної зради з боку вітчизняної еліти.

Хід української історії повною мірою визначався й залежав від усвідомлення коливань між ірраціональною і прагматичною політичною волею еліти. Трагедія українського народу полягала в тому, що у своїй історії він уже пережив феномен неодноразової «зради» правлячою елітою України¹⁹. Вперше ми втратили аристократію княжих часів, спольщену й окатоличену після Люблінської унії в 1569 р. Удруге – станову старшину козацьких часів, що русифікується після

Переяславського договору в 1654 р. Утретє – у час політичного вибору гетьмана І. Мазепи і його оточення на користь шведської корони. У добу української революції 1917–1921 рр. народ знову демонстрував розчарування й відсутність довіри відносно новоявлених представників політичної еліти.

Виділяється «зачароване коло»: в українській історії, писав І. Лисяк-Рудницький, «немає прямого містку між Україною короля Данила і гетьмана Хмельницького, між Україною Мазепи і Петлюри. Досягнення і традиції перших не могли прямою лінією перейти до останніх. Доводилося починати «по-новому». Ось тут лежить головна причина хронічної незрілості українського суспільства, його інфантильності і примітивізму»²⁰.

Наскільки реалістичною є думка українського закордонного історіософа? Навіть перші десятиліття незалежності України були штучно розбиті на два «принципово протилежних» періоди – «до Майдану» й «після Майдану»²¹. Знову розділили не лише історію – розділили людей, протиставили їх і завдали чергової шкоди суспільству. Історична реінкарнація федералізму в 2004 р. не була випадковою, вона відтворювала особливості конфлікту регіональних еліт, який у минулому проявлявся у формі національного партикуляризму.

Отже, три основоположні ідеї, що пояснюють особливості української історії, – це дуальна опозиція «Росія – Європа», категорія «розділення», феномен зради національної еліти, – якнайповніше дозволяють викласти й осягнути сенс розвитку федералізму в контексті історичного вибору України. При цьому варто усвідомлювати, що обґрунтування цих історіософських формулювань апіорі свідчить про наявність однієї цілі буття української нації – здобуття й утвердження державності.

Українське суспільство «довгого» ХІХ ст. перебувало у своєрідній «точці біфуркації», коли його сучасникам було достатньо складно прогнозувати історичну перспективу. Покоління національної інтелігенції та ідеологів українського руху, котрі не мали харизматичної дії (за визначенням М. Вебера), прагнули віднайти шляхи для подолання історичного фарсу внутрішнього розділення, феномена зради еліти і виробити альтернативу між Росією й Європою. Актуальною в цьому вимірі є думка М. Грушевського про те, що «нам потрібно пізнати себе і пізнавши раз, не сходити з обраного шляху».

Час, у якому живе дослідник, є опонентом історії, але історичний час – реалія, яка все ще залишається могутньою, навіть коли її намагаються розбити на частини й різнобарвить в угоду кон'юнктурі. Тому ми прагнули фокусувати свою увагу або до навіки зафіксованому моменті, котрий сам по собі знаходиться над часом, або до явищ, що мають певні історичні аналогії, які не належать до певної епохи.

---

¹ Іванова Л.Г. Україна між Сходом і Заходом: до проблеми становлення національної ідеї в українській суспільно-політичній думці в контексті східноєвропейського розвитку (І поло-вина ХІХ ст.). – К., 2007. – 192 с; *Ії ж.* Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50–60-х рр. ХІХ ст. – К., 2008. – 304 с; *Кармазіна М.* Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 1998. – 350 с; *Політична історія України ХХ ст. – У 6 т. – Т. 1: На зламі століть (кінець ХІХ–1917) / Ю.А. Левенець,*

- Л.П. Нагорна та ін.* – К., 2002. – 424 с.; *Корольов Г.О.* Автономістсько-федералістські погляди Михайла Грушевського: формування, втілення, трансформація: Дис... канд. іст. наук. – К., 2009. – 220 с.; *Корольов Г.О.* Федералізм в конституційному проєкті М. Грушевського на початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. ХІV. – К., 2008. – С. 173–180; *Левенець Ю.А.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2001. – 585 с.; *Потульницький В.А.* Теорія української політології. Курс лекцій. – К., 1993. – 192 с.
- ² *Лисяк-Рудницький І.* Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 2. – К., 1994. – С. 1–27; *Його ж.* Інтелектуальні початки нової України // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 1. – К., 1994. – С. 173–193; Політична історія України ХХ ст. – У 6 т. – Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / *В.Ф. Верстюк, В.Ф. Солдатенко.* – К., 2003. – 488 с.; Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / *Солдатенко В.Ф.* (керівник) та ін. – К., 2007. – 576 с.; *Нагорна Л.* Федеративна ідея в Україні: традиції, сучасне бачення, перспективи // Історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 3–12; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / *О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк* та ін.; – К., 2008. – 988 с.; *Скакун О.Ф.* М.П. Драгоманов как политический мыслитель. – Харьков, 1993. – 144 с.
- ³ *Грицак Я.* Від федеративності до самостійництва: до еволюції української політичної думки ХІХ – на початку ХХ ст. // Другий Міжнародний конгрес українців, Львів, 22–28 серпня 1993 р.: Доп. і повід. – Історія – Ч. 1. – Л., 1994. – С. 248–257; *Єкельчик С.* Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. – Мельбурн, 1994. – 125 с.; *Левіцький К.* Історія політичної думки галицьких українців (1848–1914). – Л., 1926. – 737 с. *Охрімович Ю.* Розвиток української національно-політичної думки: Від початку ХІХ ст. до Михайла Драгоманова. – Львів; К., 1922. – 120 с.
- ⁴ *Валлерстайн И.* Исторические системы как сложные системы // Философские перипетии. Вестник Харьковского государственного университета. – Вип. 409. – Харьков, 1998. – С. 198 – 203.
- ⁵ Там же. – С. 198.
- ⁶ *Полани М.* Личностное знание. – Москва, 1985. – 344 с.
- ⁷ *Лакатос И.* Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. – Москва, 1995. – С. 80–84.
- ⁸ *Хабермас Ю.* Модерн – незавершенный проект // Вопросы философии. – 1992. – № 4. – С. 40–41.
- ⁹ *Кутуєв П.В.* Концепції розвитку та модернізації: історико-соціологічний аналіз дослідницьких програм: Автореф... дис. доктора соціол. наук. – К., 2005. – С. 6.
- ¹⁰ Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку – С. 10.
- ¹¹ *Кутуєв П.В.* Вказ. праця. – С. 6.
- ¹² *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1991. – С. 110.
- ¹³ *Бродель Ф.* История и общественные науки. Историческая длительность // Философия и методология истории. – РИО БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – С. 118.
- ¹⁴ *Бродель Ф.* Грамматика цивилизаций. – Москва, 2008. – С. 63.
- ¹⁵ Там же. – С. 64.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ *Балибар Э., Валлерстайн И.* Расса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. – Москва, 2004. – С. 93.
- ¹⁸ Там же. – С. 101.
- ¹⁹ *Креміль В.* Феномен «зради» у відносинах народу і влади // Дзеркало тижня. – 2006. – № 9 (558). – 11–17 вересня.
- ²⁰ *Лисяк-Рудницький І.* Формування українського народу й нації (методологічні завваги) // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: В 2-х т. – Т. 1. – К., 1994. – С. 20.
- ²¹ *Креміль В.* Вказ. праця.

УДК (477)

Ксенія Зборовська*

РЕЛІГІЙНІ ОСНОВИ ДЕРЖАВНОСТІ

Дана стаття присвячена історично-релігійному осмисленню питання державності, доведенню тези про містично-сакральну цінність «царства кесаря» лише для язичницьких народів та дослідженню розгортання ідеї державності в історії під впливом монотеїстичних релігій (йудаїзму, що намагався одягнути монархію у теократичні шати, та християнства, яке виявило неприйнятність цих шат та принципову різницю між Царством Божим та царством кесаря). Основними формами державності, що досліджуються, виступають абсолютизм, як метафізичне втілення сакральної Божественної волі, та демократія, витоки якої сягають періоду теократії у євреїв.

Данная статья посвящена историко-религиозному осмыслению вопроса государственности, обоснованию тезиса о мистически-сакральной ценности «царства кесаря» лишь для языческих народов и исследованию развертывания идеи государственности в истории под влиянием монотеистических религий (иудаизма, который пытался одеть монархию в теократические одежды, и христианства, которое выявило неприемлемость этих одежд и принципиальную разницу между Царством Божьим и царством кесаря). Основными исследуемыми формами государственности, выступают абсолютизм, как метафизическое воплощение сакральной Божественной воли, и демократия, истоки которой восходят к периоду теократии у евреев.

This article examines the historical and religious comprehension of the question of statehood, the proof of claim mystical sacred value of "the kingdom of Caesar," only to pagan ideas and research deployment in state history under the influence of monotheistic religions (Judaism, trying to put in a theocratic monarchy clothes, and Christianity, which revealed unacceptable these garments and principled distinction between the kingdom of God and the kingdom of Caesar). The main forms of statehood, which investigated absolutism act as sacred metaphysical incarnation of the Divine will, and Democracy, whose origins go back to the period in Jewish theocracy.

Історично-богословська наука ніколи не була байдужою до теми державності: про це свідчать численні праці Йосипа Флавія, Фоми Аквінського, Августина Блаженного, Петра Могили, Феофана Прокоповича, Стефана Яворського, Григорія Сковороди, Миколи Бердяєва, Н. Алексєєва та багатьох ін. І це зрозуміло, адже і монархія, і демократія мають засадничо релігійне походження, викладене в усій повноті в Старому Заповіті. У наш час (від Різдва Христового) це вчення

---

* **Зборовська Ксенія** – студентка другого курсу філософського факультету КНУ ім. Т. Г. Шевченка, дослідник (2006–2009 рр.) при Малій академії наук України (МАНУ) секції «Історія України».

Науковий керівник – доктор історичних наук Чухліб Т. В.

християнізували, хоча Новий Заповіт вчить лояльному ставленню до будь-якої влади і не має догматично обґрунтованого ставлення до якоїсь певної форми державності: «Будьте покірні всякому людському начальству заради Господа: чи цареві, як верховній владі, чи правителям»¹. Метою даної розвідки є короткий (довжиною у статтю) екскурс до одного з аспектів зацікавленості автора – релігійних витоків державності.

У роботі використано порівняльно-історичний аналіз теологічних основ держави, її різних форм (абсолютизм та демократія), міждисциплінарний підхід до розгляду історичної моделі «царства кесаря».

Ми, українці, вважаємо свою країну християнською, тому не можемо ігнорувати християнське (теологічне) вчення про державу, викладене як в Писанні, так і в працях богословів, які протягом століть тлумачили і розвивали цю важливу частину християнського віровчення. Звернення до нього у нинішній ситуації, коли ціла «армія» філософів, політологів, економістів, істориків і правознавців знаходиться у пошуках ідеальної форми правління для нашої держави, є дуже актуальним. Релігійне (духовне) осмислення питання державності допоможе розглянути проблему зсередини, зрозуміти її внутрішню суть з глибини духовного досвіду, а отже – укласти цілісну картину з єдиною поняттєвою системою. Таким чином, дана тема має не лише академічне, але й прикладне значення.

Почнемо з того, що відмінності і «відстань» між двома царствами, про які ітиметься нижче, – мирським і Божим – вічні, але стосунки і співвідношення між ними міняються пропорційно до віку християнства. Царство Боже має духовний, незалежний від стихій видимого, матеріального світу, фундамент, а «царство кесаря» – це загальна назва світської влади (не лише монархії). Сам Ісус Христос неодноразово поляризував ці поняття, наголошуючи на тому, що вони належать до інших вимірів: царству кесаря Він відводив підпорядковану і обмежену сферу, а саме – організацію зовнішнього порядку у стосунках між людьми, а «Царство Боже всередині вас є»², – тобто його цариною є стосунки кожної конкретної людини з собою (з совістю) і з Богом.

Достеменно абсолютною владою може бути тільки влада, подібна божественній, яку ніхто не може обмежити, бо вона вища навіть за моральні закони. Саме з цього починається «теорія» про те, що істинний цар може бути навіть аморальним, якщо він сильний і грізний, як Деміург³. Перший язичницький цар був носієм «божественного терору». Однак фараон, окрім того, що був «увінчаний гнівом», був також «носієм миру», «хранителем життя підданих», – тобто добрим «божеством», подібним до Озіріса. У межах асирійсько-вавилонської і персидської культури цей погляд на царя, як на хранителя життя, отримав «месіанське» тлумачення: цар вважався «спасителем, який гряде, щоб визволити людей від смерті». Цар-спаситель – це типова ідея багатьох культур, пов'язана з древніми міфологічними поглядами, що стосувалися переродження всього світу⁴. Древній монарх був батьком своїх підданих, і відомий вираз «цар-батьюшка» має не російське походження,⁵ – він характерний для всіх східних монархій: наприклад, фараона піддані називали своїм «батьком», а себе – його «дітьми», тому не

обмежували влади першого і не мали стосовно нього яких-небудь «прав». Піддані не лише Давнього Єгипту, а й Індії, Китаю, Ізраїлю і Криту повинні були безумовно підкорюватись волі монарха, – неслухняність вважалась святотатством і каралась смертю.

Такими були ідеї, які лежали в основі давнього поганського монархізму. В епоху елліністичної цивілізації «ідея богоцаря» була занесена на Захід – у греко-римський політичний світ.

Класичним грекам спочатку не було притаманне боготворіння царів. Платон вважав державу втіленням верховної ідеї добра, а Аристотель називав її священним союзом. І Платон, і Аристотель, і стоїки звеличували монархію, однак вони мали на увазі «філософську» монархію – правління мудрих і владу філософів, – тобто ідею, яка не мала нічого спільного зі східною ідеєю «богоцаря». Однак народи класичного світу готові були надавати найвищі почесті тим, хто хоч якось прислужився державі, – так у них виник «апофеоз героїв»: Мільтіада обожнювали у фракійському Херсонесі; в Афінах у IV ст. героїв Марафонської битви шанували як богів; самосці обожнювали Лізандра і ще за життя звели йому вівтарі, щоб приносити жертви. Однак поступово грані між «апофеозом» і «царебожеством» стираються, доказом чого є вшанування Олександра Великого, яке відіграло велику роль у поклонінні царю як богу на Заході. До такого культу приєдналися і еллінські міста, адже Олександр вже вважався богом, який з'явився на землі, щоб дарувати людям мир і життя. Птоломей Філадельф не лише боготворив своїх покійних батьків, але й назвав їх «богами-спасителями»; він перший ввів поклоніння живому кесарю як богу. Цей приклад наслідували і його наступники. Так, Антіох I іменував себе Аполлоном-Спасителем, а Антіох II – просто «богом». Не без впливу Сходу влаштував собі «апофеоз» Юлій Цезар. Римські імператори теж почали титулувати себе богами.

Падіння Західної Римської імперії (476 р.) ознаменувало кінець епохи стародавнього світу та початок нового періоду – Середньовіччя. Сучасний український правознавець Орленко В. В. так охарактеризував заміну рабовласницького права на нове феодальне: «Нові форми суспільного життя й організації державної влади визначили тепер провідну лінію історії людства, новий спосіб мислення, нові погляди на розвиток держави і права»⁶. Характерною рисою середньовічного мислення було його поєднання з релігійною ідеологією, що ґрунтувалася на принципах одкровення та монотеїзму, властивих християнству. У часи Середньовіччя християнська релігія стала фундаментом світогляду феодального суспільства. Таким чином «божественність» влади монарха набула кардинально інших рис: це вже не втілення бога на землі, але богообраність, проекція влади Бога над світом у земний вимір, що виражалась у співвідношенні «Бог – світ» – «монарх – царство». Абсолютизм тоді розуміли як вихід прагнень монарха за межі правового глузду, що породжувало правління на власну користь, тобто – тиранію. В свою чергу, такий спосіб правління, звичайно ж, був безбожним, тому засуджувався середньовічними мислителями (Фома Аквінський, Данте Аліґ'єрі, Марсілій Падуанський). «Одним з найбільших досягнень, звершених християнством в

історії, було обмеження абсолютності держави, подолання імперіалістичної метафізики, протиставлення безкінечної природи людського духу абсолютним посяганням земної держави, земного царства»⁷.

Нове, краще життя приходить зсередини (з духу), а не іззовні; для цього, в свою чергу, має відбутися духовне переродження, а не зміна суспільних умов чи суспільства. В період бароко старі цінності, які здавалися вічними, занепадали, мінялось співвідношення між духовним і матеріальним, церквою і державою, і це – нормальний історичний процес. У XVII – поч. XVIII ст. завдяки науковим відкриттям почали досить-таки радикально змінюватися стосунки між Церквою і стихіями зовнішнього світу, між Церквою і наукою, між вічними цінностями Царства Божого і прагненнями «кесаря». Проте жодне з досягнень цивілізації не може відмінити вічний принцип суспільного життя – принцип єдності (і протилежності) духовного і мирського, розподіл і узгодження внутрішнього (власне морального) і зовнішнього служіння людини.

Християнство не заперечує держави і влади. Устами Апостола Павла Церква підтвердила, що влада надається Богом: «Усяка душа нехай підкоряється вищій владі, бо немає влади не від Бога; існуючі ж власті поставлені Богом»⁸. Здавалось би, це вірогідно лише для того часу, коли царя через пророка призначав («помазував») Сам Бог, даючи йому при цьому духовну силу, тобто владу над народом. Так обиралися всі старозавітні царі: Саул, Давид, Єзекія, Озія та ін. Пророки в той час були «вустами Бога» і могли коригувати дії правителів. Однак, апостол Павло говорив не про християнську владу, тому що християнської держави тоді не було, – вона була поганською і гнала християн. Павло говорив про державну владу взагалі, призначення якої – не допустити хаотичного і анархічного розпаду суспільства. Адже відмінність між земною і небесною владою у тому, що перша зовні обмежує людину від гріха, а друга – дає внутрішню свободу від нього.

Перша згадка про державу в Біблії (зрештою, як і всі наступні в Старому Заповіті) – дуже негативна. Її викладено у книзі Суддів, коли Авемелех, син Гедеона, захотів стати царем Ізраїля, а саме – в притчі про терен, якого шляхетні дерева попросили стати їх царем, тому що більше ніхто не погодився: «Якщо ви дійсно поставляєте мене царем над собою, то йдіть спочивайте під тінню моєю; якщо ж ні, то вийде вогонь з терну і спалить кедр ліванські»⁹. Таким чином, утведити земне царство – означає втратити найвищі святині і блага (кедр ліванський – найвище, найдовговічніше і найцінніше дерево), потрапити в терен і в його колючках шукати захисту від гарячих променів сонця.

Єврейський народ був теократичним, а не монархічним, та й пізніше монархія не мала у ізраїльтян такого значення, як в Єгипті чи в Персії, Ассирії чи Вавилоні. Ініціатива встановлення царства в Ізраїлі йшла від старійшин народу, а не від Бога. Коли у стародавні часи ізраїльський народ попросив у Бога через пророка Самуїла (що був суддею над Ізраїлем) поставити над ним царя, щоб бути «як інші народи», Господь відповів пророку: «Не тебе вони відкинули, але відкинули Мене, щоб Я не царював над ними»¹⁰. Господь також звелів пророку перерахувати ізраїльтянам права царя над народом: «синів ваших він візьме і приставить їх до колісниць

своїх і зробить вершниками своїми і будуть вони бігати перед колісницями його; і поставить їх у себе тисяченачальниками і п'ятидесятниками, і щоб вони обробляли поля його і жали хліб його, і робили йому військову зброю і колісничне приладдя його, і дочок ваших візьме, щоб вони робили масті, варили страви і пекли хліби; і поля ваші і виноградники й оливкові сади ваші кращі візьме і віддасть слугам своїм; (...) і рабів ваших, і рабинь ваших, і юнаків ваших кращих, і ослів ваших візьме і використає на свої справи; і дрібною худоби вашої візьме десяту частину, і самі ви будете йому рабами; і застогнете тоді від царя вашого, якого ви обрали собі, і не буде Господь відповідати вам тоді»¹¹. Навіть дізнавшись про тяготи і утиски – терни і вогонь, яких вони зазнають від царя у разі Божої згоди, ізраїльтяни не відступили від своєї ідеї.

Права ізраїльського царя були такі, як і в інших царів, і це ще раз підтверджує, що монархія – витвір поган, а не Бога ізраїльтян. Бажання мати царя Господь розумів як зраду Йому, як відмову жити в суто теократичному суспільстві, як великий гріх, тому пророк Неемія пише: «З упертості своєї поставили над собою вождя, щоб повернутися в рабство своє»¹². І народ Божий визнає свою гріховність: «До всіх гріхів своїх ми додали ще один гріх, коли попросили собі царя»¹³. Можливо саме через гріховність ідеї царства, як такої, більшість ізраїльських та іудейських царів були ідолопоклонниками, як пізніше у Візантії більшість імператорів були еретиками. Як пише М. Савельєва: «Царський досвід в Біблії представлений від початку обмеженим, таким, що втілює вищий ступінь людського гріха: якщо першородний гріх означав наругу людині над власною волею, то з часом воля одного стала посягати на пригнічення всього суспільства»¹⁴. Але у єврейського народу ми все-таки не знаходимо нічого схожого на єгипетський культ царської влади, на «обоження» царя, на абсолютизм, який успадкував Рим, і породив культ цезарів.

Однак народ, серед якого з'явився Христос, жив полум'яною вірою в «царя з коліна Давидового», тобто очікував Месію саме як царя земного. Це було зумовлено язичницьким оточенням та відсутністю перехідного етапу в ізраїльському народі між політеїзмом та монотеїзмом, для якого характерні дуальність світської і сакральної влади; тому в історії іудаїзму нерідко впливали язичницькі «релікти» у вигляді тієї ж ідеї «царя-спасителя». Окрім того, ізраїльтяни мали давні пророцтва про прихід Царя царів, тому сприйняли його прихід як здійснення мрії, якою жила вся елліністична цивілізація. Не заперечуючи того, що він Син Божий, Ісус своїми проповідями Євангелія Царства Небесного розвіював про Себе міф, як про царя земного. Також, коли сатана спокушав Його в пустелі і пропонував «всі царства земні», Христос відповів: «Відійди від Мене сатано, бо написано: Господу Богу твому поклоняйся і Йому Єдиному служи»¹⁵. Земне царювання – це шлях звеличення, а в Небесне Царство можна ввійти лише смиренно «умалившись»: «Бо хто найменший між вами, той є великий»¹⁶; «хто упокориться, як дитя це, той і більший у Царстві Небесному»¹⁷. Зустріч Ісуса і Пилата була зіткненням двох влад – духовної і світської, двох царств – земного і небесного. Ідея Сина Божого у якості земного царя-спасителя заважала шукати Боже Царство навіть учням Ісуса.

Апостоли (не кажучи вже про простих іудеїв) теж очікували «матеріалізації» цього Царства на землі, а Іван і Яків навіть хотіли сісти «справа і зліва» від престолу Христа. Однак Ісус чітко підкреслив: «Царство Боже всередині вас є»¹⁸; «більший між вами хай буде як менший, а старший – як слуга»¹⁹. Вище наведені цитати євангельської проповіді свідчать про те, що вчення Христа дуже похитнуло віру народів елліністичної культури в очікуваного царя-спасителя і разом з тим нанесло удар по самій ідеї язичницької монархії. Може тому християнство так вороже зустрічали поганські народи?! Ті ж, хто щиро увірував в Ісуса, більше не могли поклонятися царю як богу.

Звичайно ж, це не означає, що християнство заперечує існування держави як такої: воно не вчить безвладдю чи анархії, але й не вбачає у «земній владі» самодостатньої цінності. Лише служіння царя народу освячує владу і робить її правомірною, – це основна політична думка євангельської проповіді. Іншими словами, християнство принципово приймає не панівну владу, а владу соціального служіння. Християнство «не може прийняти деспотії, незалежно від того, чи прикривається вона релігійним авторитетом, чи є вона монархічною чи республіканською. І хоч християнство не вчило бунту проти держави, однак воно не могло вважати священною владу східного деспота, який наполягав на своїй богоподібності. Разом з тим, християнство не може не співчувати тій державній формі, в котрій правителі (...) не возлежать, а слугують»²⁰.

І тут виникає питання: якщо монархія – «витвір» язичницький (а теократія – старозавітній), то чи доречно її називати християнською? В теократично-монархічній ідеї немає нічого специфічно християнського, – історичні форми теократії і монархії були лиш відносними формами, що відповідали віку народів, ступеню їх розвитку і характеру релігійної свідомості. Тому вважаємо, що ця назва – християнська монархія (інша назва, часто вживана істориками і теологами – теократична монархія) – лиш символ Царства Божого, яке «не прийде помітно, і не скажуть: ось воно тут, або: он там. Бо Царство Боже всередині вас є»²¹.

Бог погодився дати Ізраїлю царя, тому що поважає волю людини, її вибір. Але на думку першого російського релігійного екзистенціаліста М. Бердяєва, в Біблії «розкривається конфлікт між теократичною та монархічною ідеями і виникнення монархії описується, як зрада єврейського народу теократичному призначенню»²². Відзначимо, що народ свідомо прийняв на себе відповідальність за прийняте рішення і за обов'язки, які при цьому лягали на його плечі, тому Бог благословив царську владу, надаючи їй характер «священного» служіння: цар, так само, як пророк і священник, стає помазаником Божим. Він – «виразник» совісті народу і стоїть над пристрастями, класами і партіями, – в цьому первісна суть ідеї царського служіння народу. Однак повністю втілив цю ідею в життя лише цар Давид, тому Писання називає його «мужем по серцю Божому».

Як бачимо, царя захотів мати народ, але править він з Божої милості, а не своєю волею чи «волею народу», і в цьому суттєва відмінність між теократичною монархією – з одного боку, та абсолютною монархією і народовладдям – з іншого. Це пояснює, чому Церква ніколи не була байдужою до форми правління

державою. Однак, це не означає, що монархія – єдина допустима форма влади, – вони змінні і залежать від духовного стану суспільства, а в «кращі часи» держава співпрацює з Церквою. Всі великі реформи в історії – від «Руської правди» Ярослава до звільнення селян – були проведені під впливом християнського ідеалу, який охороняла Церква. Імператорська влада ще у Візантії отримала християнський, священний характер. Починаючи від Костянтина Великого²³, Церква упродовж віків освячувала владу як християнську: мирська влада стає християнською владою, народ – християнським народом. Як вважає Микола Бердяєв, саме тоді християнство стало історичним²⁴. Імператор Костянтин у промові, виголошеній на I-му Вселенському Соборі називає себе «братом єпископів у служінні Богу», а історик Євсевій Кесарійський прямо називає його єпископом²⁵. Царська влада подібна до влади єпископа, якщо цар втілює Божу волю в мирські справи (як Мойсей). З часів Костянтина християнські народи жили однією вірою і однією істиною. Цій єдності відповідала єдність і цілісність державного ладу, суспільного устрою, характеру культури²⁶. Найбільш адекватно цю єдність і цілісність відображала монархія.

Однак, коли народ перестає вірити в «священність» монархії, вона перестає бути «священною», і тоді влада монарха перетворюється в тиранію, а це – початок її занепаду. Таким чином, форми державної влади занепадають тоді, коли віра народу в ті чи інші ідеали слабне, або ж переходить на якісно новий рівень. Цілісність державної влади і суспільства не може утримуватись примусово.

Влада Московських царів отримала своє ідеологічне обґрунтування з Візантії. В той же час Московська держава була не лише православною державою, а й державою східною, і монархічні традиції Сходу проникали в неї не через Царгород, а безпосередньо з азійського світу. Завдяки цьому риси східної язичницької монархії в Московській державі були проявлені не менше, якщо не яскравіше, ніж у Візантії²⁷. Політична теорія Московської монархії була скроєна у східному стилі групою московської інтелігенції на чолі з Йосипом Волоцьким (Саніним)²⁸. Ця теорія довгий час вважалася християнською, хоча ніякого внутрішнього зв'язку з ним не мала²⁹. В ній говорилося, що Бог передав царю всю повноту влади, з православною включно. Першим «коронованим учнем» Волоцького був Іван Грозний, який залишив по собі «иосифлянскую» теорію російського абсолютизму, побудовану, як йому здавалось, в чисто православному дусі. На думку Грозного, земна держава є копією небесної, а земний цар – намісник Бога. Він вчив: «Победная хоругвь и крест честный даны были Господом Иисусом Христом сначала Константину, первому Христианскому Императору, потом другим византийским царям, пока искра благочестия не дошла до Руси»³⁰. Російський цар вважав, що він відповідає за гріхи народу перед Богом. Але Волоцький застерігав богопоставленого монарха від небезпеки тиранії, наголошуючи, що цар має боговтілену сутність, лише поки він праведний у своїх діях, а ставши тираном, він підпадає під вплив диявола³¹.

Самодержавна влада розглядалась як форма, наповненням якої було Боже-стивенне призначення – Божа воля, а не особистість, характерні риси якої

стирались, або й взагалі осуджувались. Таким чином монарх втілював не особисту волю, а містичне прагнення до втілення Царства Божого. В такому руслі лінійність часу втрачала свою значимість, і в дію вступала трансцендентальна Божа воля, апофеозом якої ставала царська влада.

Духовна і світська влади представляють протилежні сторони життя народу. Як показує досвід, на компроміс вони ідуть лише тоді, коли духовна влада стає слабшою, ніж політична. На чолі з Петром I світський тоталітаризм здобув свою чергову перемогу: церковні ієрархи мали лише підтверджувати «правду волі монаршої»³². «Найстрашніша тиранія та, яка прикривається ідеєю. Ілюзорна «велич ідей» перетворюється в реальну величину злочину»³³.

Зовнішній устрій суспільного життя – «історична плоть держави» лиш символізує внутрішнє – духовне життя народу. Коли останнє змінюється, тоді стара символіка зношується і потрібна нова. Секуляризація – це вирок кожному державному устрою, де вірування та ідеали не втілюються в життя. Християни не можуть бажати секуляризації, бо природа християнина – прагнення до єдності, а не до розділення³⁴, – в Царстві Божому, царстві Христа його не може бути. З другого ж боку, віруючі також не можуть бажати умовної брехні, насильного визнання християнським того, що не є християнським, тому кожна теократія післякостантинівського періоду закінчується секуляризацією.

Отже, «царство кесаря» було і залишається сферою умовної і досить-таки відносної символіки, а не безумовних і незмінних реалій. Невблаганний процес Нової історії – секуляризації і революції – це правдиве зовнішнє відображення того, що відбувалося у внутрішньому житті «християнського люду»: прагнення до реальності, яке врешті-решт здолало умовну символіку теократій і назвало все своїми іменами, і це – закономірність. Різні історичні теократії занепадали і зникали, тому що не виконували своєї ролі: зміни життя і духовного просвітлення. Вони, називаючи себе християнськими державами, так і залишалися «царствами світу цього», старозавітно-поганськими державами, які так і не перемогли гріх. Однак незаперечним залишається той факт, що теократична монархія – це природно-історичний факт у розвитку народів. А щодо монархії в Росії, то саме ця форма держави відіграла в її історії то негативну, то творчу і прогресивну роль (і, можливо, не востаннє).

В Росії саме від Петра Великого монархія почала секуляризуватися і ставати гуманістичною. Підпорядкування Церкви державі, утворення Синоду – це і є процес секуляризації і наближення Російської держави до західного просвіченого абсолютизму. Деякий відхід Петра I від православ'я у бік протестантизму зробив його абсолютним, а не самодержавним монархом. Весь петербурзький період російської історії – це торжество абсолютизму і бюрократії.

Видатний російський філософ-державник Л. Тихомиров у своїй книзі «Монархическая Государственность» протиставляє самодержавство (тобто – теократичну монархію) та абсолютизм. Згідно з ідеологією самодержавства, влада царя делегована не народом, а Богом. Вона (влада царя) не є абсолютною і необмеженою – вона обмежена Церквою і Божою істиною, духовно підкорена Церкві і служить не

своїй волі, а Божій. Отже, самодержець і народ зв'язані вірою в Бога. Самодержавство виправдовує себе лише тоді, коли віра народу «санкціонує» владу царя.

М. Бердяєв пише: «Релігійна, православна ідея самодержавства, священної монархії – це чистої води утопія досконалого, ідеального державного і соціального укладу (...) Ця висока ідея, – пише далі Бердяєв, – передбачає такий духовний стан народу, якого надзвичайно важко досягнути у нашому гріховному світі»³⁵. Тут теолог мав на увазі духовну цілісність і єдність віри. Він також вважав, що застосування категорій Царства Божого до «природно-історичного» «царства кесаря» неможливе, і мав рацію.

Однак релігійна самодержавна монархія – це висока мета, але нездійсненна, бо обов'язковою умовою її існування є, як ми уже зауважили вище, надзвичайна духовна цілісність і єдність віри, а суспільство все більше і більше розділяється. І не може у гріховному світі існувати ідеальний суспільний лад. Тому і помазання царя – це не восьме таїнство церкви, бо його природа історична, а не містична.

Розглядаючи питання про релігійні основи монархії, ми прийшли до висновку, що запровадження в Ізраїлі царства Бог і його пророки бачили як відхід народу від Господа, і ця форма правління тисячоліттями залишалась для євреїв «терням». Праведним політичним устроєм, тобто відповідним не лише законам «земної» справедливості, а й «небесним» законам, вважалась теократія (за Йосипом Флавієм) – така форма правління, при котрій Бог владарує над народом через своїх пророків та суддів, і ці останні – не земні царі, а Божі первосвященники. Влада монарха, недостатньо обмежена законом Божим чи законом совісті, є гріхом і свавіллям; якщо ж «земного владика» повністю обмежити владою Всевишнього – він автоматично стане первосвящеником або суддею. В той же час, ізраїльській теократії, за нашими спостереженнями, притаманні певні ознаки, які споріднюють її з демократією. В старозавітній теократії суспільна влада встановлювалась в результаті «суспільного» договору, сторонами якого були Бог, його пророки та народ. Прообразом такого договору було Мойсееве законодавство, яке обґрунтувало засади не лише громадянського, але й публічного порядку древньоєврейської громади. Цей договір (закон) періодично поновлювався, – навіть тоді, коли народ жив під владою царів. Таким чином, ізраїльська монархія була обмеженою не лише Божою волею, але й базувалася на волі народній. Ці демократичні основи державної влади співвідносились з явно вираженою структурою первісної єврейської громади, – структури, яку іноді порівнювали з республіканським, а то й федеративним ладом сучасних демократій. Відмінність єврейської старозавітньої монархії від сучасної (наприклад, США) полягала, мабуть, лише у відсутності президента: ізраїльським колінам відповідають американські штати, а 70 старійшинам – Сенат. І не дивно, адже англійські сектанти будували свою державу за біблійним зразком.

Саме протестантам і реформаторам належить обґрунтування демократичних поглядів на державу, пов'язаних зі Старим Заповітом. Отже, якщо католицизм, використовуючи вчення Августина Блаженного, обґрунтував тезу про те, що держава повинна бути християнською, інакше вона «не держава» (неправедна

держави), то Реформація на основі канонічних джерел встановила внутрішній зв'язок між християнством і демократією.

Буржуазно-демократичні революції невіддільні від Реформації, і це (за словами М. Алексеєва) свідчить про релігійні корені демократичного руху. Згадаймо, що кордони України протестантизм, капіталізм і демократія переступили одночасно. Хто ж із протестантів першим «розвинув» релігійний характер демократії? Відповідаючи на це питання, більшість істориків демократії згадують англійську революцію і стверджують, що саме англійські пуритани були тією сектою, яка вперше сформулювала і дала життя новому демократичному ідеалу держави. Інші дослідники вказують на послідовників Яна Гуса, які ще на поч. XV ст. чітко сформулювали ідею народовладдя (Алексеєв, Безольд). «Підготований раніше в Англії реформаційний рух перейшов, як відомо, в Богемію, де він знайшов досить сприятливий ґрунт для розповсюдження. Скоріш за все, зовсім не пуритани, і не кальвіністи, як це інколи стверджують, заклали перші ідейні основи сучасної демократії; заклали їх чеські гусити, значення котрих в цій сфері недооцінюється»³⁶.

Як показує історія, ми не можемо стверджувати, що одна державна форма є доброю, а інша поганою. Важлива не монархія чи республіка, а те що в цій монархії чи республіці відбувається, який у неї соціальний ідеал, наскільки уряд виконує свою роль – служить народу, і наскільки цей народ законотворчий; тобто важлива не форма держави, а її духовність. І монархія, і республіка можуть бути християнськими і антихристиянськими. Монархія може як пригнічувати, так і звільнювати (напр., звільнення селян від кріпацтва), а республіка може бути антидемократичною (фашистською). Тому дилема – монархія чи республіка – не існує, бо це лиш відносні форми, що відповідають, як ми уже зазначали, віку народів, ступеню їх розвитку і характеру релігійної свідомості. Та й досвід вказує на те, що вірити в абсолютне значення політичних форм не можна. Їх цінність пропорційна висоті моралі, яка панує в державі. Так, нинішня криза – це криза не якоїсь конкретної політичної форми, – вона однаково стосується і монархій, і демократій. Саме тому політичні «вірування» повинні уступити місце моральним цінностям. Розчарування у демократії поповнило ряди політичних старовірів (все частіше і частіше ми бачимо молодь з символікою СРСР на одязі), які змушені жити абстрактними поняттями, і через це залишатися на окраїні суспільного життя. Однак саме молодь найпалкіше прагне знайти нові шляхи. Молоді голови і серця намагаються осмислити, що і як пережили їхні діди-прадіди, і визначити власну позицію щодо теперішнього і майбутнього, – їм конче необхідне оновлене відчуття життя, а його може дати лише відродження духовності. Для цього Церква має пояснити нам реалії сучасного світу через категорії християнського світобачення, адже зараз світ переживає не економічну кризу, а кризу правосвідомості, кризу культури, яка далеко відійшла від релігії, що дала їй життя; кризу державного закону і суспільної моралі, яка розірвала практично всі зв'язки із законом Божим. «Виконуй заповіді – і будеш жити», – написано в Слові Божому, і це однаково стосується як окремої людини, так і держави. Не механічні вибори

і зовнішня форма влади виведуть Україну із пастки, в яку вона потрапила, а духовне прозріння. Необхідно, щоби врешті-решт у представників влади проснувся дух жертвовної готовності служити загальному благу. До управління державою мають допускатися лише високоосвічені і високодуховні люди (далекі від бізнесу), які б стали міцною віссю суспільства, на котрій би все органічно трималося.

А що стосується монархії Петра I, Людовика XIV, Цезаря, Олександра Македонського чи фараонів, то ми повинні пам'ятати про неблаганність часу – «учителя творчості». Якби всі ці герої сьогодні ожили, то їм би довелося вирішувати нові соціальні проблеми в нових формах: ніхто б із них не зміг би зараз правити у формі старої автократії, як і не зміг би вести війну, будучи озброєним луком і стрілою. Писання попереджує про неминучу потребу нових форм для нового змісту: «Ніхто не вливає вина молодого в міхи старі: інакше молоде вино прорве міхи, і вино витече, і міхи пропадуть»³⁷ (Марка 2:22).

-
- ¹ I Послання апостола Петра 2:13,14 // Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Заповіту. – К.: КПУПЦКП, 2007
  - ² Луки 17:21 // Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Заповіту. – К.: КПУПЦКП, 2007.
  - ³ Ця теорія дивним чином проникла і в іудаїзм, і в християнство, хоча ґрунту на цьому терені у неї не було: Бог не звільняв царя від виконання заповідей; він нарівні з іншими громадянами мав любити ближнього.
  - ⁴ Згідно з цими поглядами, цар був метафізичним уособленням бога природи не лише в індивідуальному втіленні, але й в усій протяжності «священного» роду. Зміна царських поколінь розглядалася як підтвердження первісного міфа «про вмираючого і воскресаючого бога» (Озіріс, Таммур, Адоніс, Бальдр, Діоніс (Загрей), Аттіс, слов'янські Ярило та Кострома, Персефона). Докладніше про це див.: Дж. Фрєзер. Золотая ветвь. – М.: АСТ, 2003. – С. 417–502.
  - ⁵ Видатний український філософ 17 ст. Ф. Прокопович у своїй праці у «Слові про владу і честь царську...» пише: «Всі і усілякі самодержці є отцями» (24; с. 87).
  - ⁶ Орленко В. В. Історія вчень про державу та право. – К.: Паливода, 2007. – С. 51
  - ⁷ Бердяєв Н. Кошмар злого добра // «Путь». – №4. – Июнь-июль. – 1926. – С. 83
  - ⁸ Римлянам 13:1 // Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Заповіту. – К.: КПУПЦКП, 2007.
  - ⁹ Суддів 9:15 // Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Заповіту. – К.: КПУПЦКП, 2007.
  - ¹⁰ I Царств 8:7 // Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Заповіту. – К.: КПУПЦКП, 2007.
  - ¹¹ I Царств 8:11-17 // Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Заповіту. – К.: КПУПЦКП, 2007.
  - ¹² Неємії 9:17 // Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Заповіту. – К.: КПУПЦКП, 2007.
  - ¹³ I Царств 12:19 // Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Заповіту. – К.: КПУПЦКП, 2007.
  - ¹⁴ Савельєва М. Ю. Монархия как форма самоопределения личности. Российский опыт становления феномена «сакральное». – К.: Издатель ПАРАПАН, 2007. – С. 40

- ¹⁵ Матвія 4:10 // Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Заповіту. – К.: КПУПЦКП, 2007.
- ¹⁶ Луки 9:48 // Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Заповіту. – К.: КПУПЦКП, 2007.
- ¹⁷ Матвія 18:4 // Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Заповіту. – К.: КПУПЦКП, 2007.
- ¹⁸ Луки 17:21 // Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Заповіту. – К.: КПУПЦКП, 2007.
- ¹⁹ Луки 22:26 // Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Заповіту. – К.: КПУПЦКП, 2007.
- ²⁰ Алексеев Н. Н. Общая теория государства. Курс лекций. – Прага, 1925. – С. 132.
- ²¹ Луки 17:20, 21 // Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Заповіту. – К.: КПУПЦКП, 2007.
- ²² Бердяев Н. Дневник философа // «Путь». – № 4. – Июнь-июль. – 1926. – С. 139.
- ²³ Поряд з троню Костянтина стояв більш величний трон, на якому лежало в золотому окладі Євангеліє, що було сакральньо-містичним втіленням Божественної влади.
- ²⁴ Бердяев Н. Царство Божье и царство Кесаря // «Путь». – № 1. – Сентябрь. – 1925. – С. 28.
- ²⁵ Прокопович Феофан. Сочинения. Под ред. И. П. Еремина. – М.-Л., 1961. – С. 138.
- ²⁶ Бердяев Н. Царство Божье и царство Кесаря // «Путь». – № 1. – Сентябрь. – 1925. – С. 29.
- ²⁷ Виппер Р. Иван Грозный. – М., 1922. – С. 64.
- ²⁸ Див. докладніше: Алексеев Н. Н. Общая теория государства: Курс лекций. – Прага, 1925.
- ²⁹ На думку Алексеева М. (Русский народ и государство. – М.: Аграф, 1998. – С. 25), «ідея московської необмеженої монархії була ідеєю язичницькою, що у точності відтворювала всі основні моменти давнього східного абсолютизму. Теорія східного абсолютизму стверджувала, що державний порядок є відображенням порядку небесного, що земний владика є носієм божественних функцій, що він є істота страшна, що карає та милує, що життя і смерть людей в його руках, що він, як Бог, несе спасіння підданам, з якими він пов'язаний не правовим, а чисто моральним зв'язком».
- ³⁰ Алексеев Н. Христианство и идея монархии. // «Путь». – 1927. – № 6. – С. 23
- ³¹ Див.: Иосиф Волоцкий. Проветитель. – Казань, 1857. – С. 324–325
- ³² Цій темі («правда волі монаршої») присвячено однойменний філософсько-політичний трактат українського мислителя Ф. Прокоповича: Прокопович Феофан. Філософські твори: У 3-х т. – К., 1979–1980.
- ³³ Вышеславцев Б. Два пути социального движения. // «Путь». – № 4. – 1926. – С. 96.
- ³⁴ Див. I Коринтян 1:10 // Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Заповіту. – К.: КПУПЦКП, 2007.
- ³⁵ Бердяев Н. Царство Божье и царство Кесаря // «Путь». – № 1. – Сентябрь. – 1925. – С. 34.
- ³⁶ Алексеев Н. Н. Идея «земного града» в христианском вероучении. // «Путь». – № 5. – 1926. – С. 27
- ³⁷ Марка 2:22 // Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Заповіту. – К.: КПУПЦКП, 2007.

VI. ДО ДЖЕРЕЛ

(477.82) «Ю.В.Заславський» «1496»

Андрій Блануца*

ДО ІСТОРІЇ ЗЕМЕЛЬНИХ ВОЛОДІНЬ КНЯЗІВ ЗАСЛАВСЬКИХ НА РІВНЕНЩИНІ (КІНЕЦЬ XV ст.)

У статті здійснено дослідження купчої угоди князя Юрія Заславського з паном Семеном Олізаровичем, встановлено точну дату її укладення, а також угода публікується згідно з сучасними археографічними правилами.

Ключові слова: князь, пан, шляхта, купча угода, маєток Білашів.

В статье исследован договор купли-продажи князя Юрия Заславского с паном Семеном Олизаровичем, установлена точная дата его заключения, а также договор публикуется согласно с современными археографическими правилами.

Ключевые слова: князь, пан, шляхта, договор купли-продажи, имение Биляшов.

У фондах Державного архіву Рівненської області найдавнішим документом вважається купча угода князя Юрія Васильовича Заславського з паном Семеном Олізаровичем, згідно з якою перший продав другому свій родовий меток Білашів на Волині. Відразу постала проблема датування указанного документа, у датаційній частині якого вказаний лише індікт – чотирнадцятий. Такий індікт припадає на такі хронологічні відтинки 1465.09.01–1466.08.31, 1495.09.01–1496.08.31 та 1510.09.01–1511.08.31, в межах яких можна встановити точну дату документа.

Перша джерельна згадка про село Білашів міститься в енциклопедичному виданні «Історія міст і сіл УРСР. Рівненська область», де вказано, що вперше село фігурує в купчій угоді від 24 червня 1466 р.¹ Якщо рік теоретично можна прийняти за вірний, то автор енциклопедичної статті про Білашів вже помилився з числом місяця. За оригіналом – це 26 червня, а не 24. Для з'ясування дати документа необхідну інформацію можна почерпнути з років життя князя Юрія Васильовича Заславського. Для цього довелося звернутися до довідкових праць з генеалогії та робіт про шляхетські та князівські роди Волині та Великого князівства Литовського загалом. Так, згідно з Н. Яковенко, князь Юрій Васильович Заславський помер близько 1500 р.², проте відсутня інформація про дату народження. У праці польського генеалога А. Бонєцького вказана дата народження (1401 р.), проте це дата народження князя Юрія, сина Михайла Євнута Гедиміновича. А князь Василь у генеалогічній таблиці А. Бонєцького, який міг би бути батьком князя Юрія, відсутній³. Це пояснити можна тим, що А. Бонєцький у

---

* **Блануца Андрій** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

своїй праці не виділив іншу гілку князів Заславських, яка бере свій початок на Волині від фігуранта даного документу – князя Юрія Всылловича Заславського, батько якого, князь Василь Федорович Красний, ще входив до князівського дому Острозьких. Тож на Волині була сформована Заславська волость, територіально землі якої в основному розташовувалися в межах Кременецького повіту й частково у Луцькому та Володимирському⁴.

Тепер з'ясуємо другого фігуранта документу, покупця маєтку Білашів. У документі його названо паном Семеном Олізаровичем, ідентифікувати якого можна з Семеном Романовичем Олізаровичем-Волчковичем (вочевидь прізвище походило від маєтку на Волині – Олізарова)⁵. Він посідав уряд житомирського (1486–1488 рр.), овруцького (1506–1507 рр.) та черкаського (1502 р.) намісника⁶. Тож найраніша згадка про життя пана Семена Олізаровича відноситься до 1486 р. Інформацію про свідків укладення купчої угоди вдалося відшукати про великокнязівського ловчого пана Льва. За даними списків центральних урядників Великого князівства Литовського ловчим на ім'я Лев був пан Векневич чи Вейкневич, найраніше джерельна згадка про якого сягає 1494 р.⁷

Таким чином, зіставивши дані про роки життя та діяльності осіб, причетних до появи даного документу, можна визначити його точну дату. Це – **26 червня 1496 року**. Помилку у датуванні авторами енциклопедичного видання «Історії міст і сіл...» можна пояснити у невивченні до кінця обставин створення документу, а також не менш вірогідною версією – намаганні удавнити першу документальну згадку про існування села, що часто трапляється у практиці дослідників-краєзнавців.

---

¹ Історія міст і сіл УРСР. Рівненська область. – К., 1973. – С. 469.

² Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. – К.: Критика, 2008. – С. 309).

³ *Wpniecki A. Poczet rodów w Wielkim księstwie Litewskim w XV i XVI wieku.* – Warszawa, 1887. – S. 397–405.

⁴ *Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти в другій половині XVI ст.* – К., 2007. – С. 99, 149; Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко. – К., 2005.

⁵ *Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти..* – С. 177.

⁶ *Яковенко Н. М. Українська шляхта...* – С. 170.

⁷ *Urządniczy centralni i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Opracowali H. Lulewicz i A. Rachuba.* – Kórnik, 1994. – S. 65.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТА*:

Оригінал: Державний архів Рівненської області. – Ф. 370. – Оп. 3. – Спр. 100.

Берег. 26 червня 1496 р.

ІА, князь Юрь Васильевич Жаславський, визнаваю симь моимь листомь, комоу боудеть потрѣбь его видѣти або чтоучи его слышати. Ижесть продалъ есми | пану Семенѣ Олизаровичю имѣнее на Волыни свое властное и зъ люьми своими, которые жь в томь имѣнеи живоуть, реченое Бѣлошовь, за тридцать копъ широких | грошей вѣчне и непороушне именѣе го и дѣтемь его такъ долго и такъ широко, какъ же есми самъ держалъ въ всѣхъ границахъ и въ всѣхъ околицахъ, какъ и стародавна | есть. Продалъ есми емоу зо всимь: з боры, з леси, з дѣбровами, з ловы, зъ гаими и зъ всѣми рольами, выкопанными и невыкопанными, и съ всѣми сѣножатями, которые жь єсть теперь и которые жь и на потомь мають бытии выкопаны, и зо всѣми залежьностями, которые жь есть и стародавна к томѣ имѣнею, и зъ реками, и зъ малыми рѣчьками, | зъ затоками, и съ ставы, с озеры, и з бобровыми гоны, и зъ млины, и зъ боудоваными и незбѣдоваными, и околомь, и с сычомь, и зо всѣми даньми, и зъ дары, и съ поклони, и съ чинши, какъ же стародавна бувало с того имѣна. Продалъ есми емоу и на потомь боудѣчимъ ближнимь его. Такъ ижесть онь воленъ або хто ближнийи его комѣ оусхочеть | продати або даровати, або замѣнити и на свое добровольно вжитькы ѡбернѣти, какъ же са емоу налепѣи боудтѣ видѣти и радити. Такъ есми емѣ продалъ. А ж есле | никто з ближнихъ моихъ, ни жона моа, ни дѣти мои, ани мои прирожоньи ближнеи, никто знихъ не мають в то са встоупати.

А при томь были панове ихъ милость: панъ Тишко Ходьковичъ Кореневський, а княза великого ловчи панъ Левъ, а земланинъ Волыньское земли Ивашко янчинський, а Федько Пѣзовський, а мешане берестейский Марко Гавриловичъ, а Мишко Тевьдикиновичъ, янъ Барановський, а Пресмыцький Станиславъ, а Коень янъ . И на то есми панѣ Семенѣ сесь мои листъ далъ. А для лѣпшеи твердости к томѣ листу и печать есми свою приложилъ. И просиль есми пана Тишка, а пана ловчого, абых ихъ милость и свои печати приложили к семѣ моему листѣ. И ихъ м(и)л(о)сть и сови печати приложили.

П(и)сан оу Берег(у), июн(я) 26 д(е)нь, индик(т) 14.

У кінці документа наявні шнурки від 4-х печаток, які не збереглися.

---

* Публікація документа здійснюється згідно з дипломатично-критичним методом та у відповідності із запропонованими В. Німчуком «Правилами видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» (К., 1995) із деякими змінами.

УДК (477) «Острозькі»

Дмитро Ващук*

РОДИНА ОСТРОЗЬКИХ У ДОКУМЕНТАХ 235-Ї КНИГИ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ

Ця стаття є продовженням серії публікацій джерел Литовської Метрики, які стосуються українських князівських родин XVI ст. До друку підготовлено два документи із 235-ї Книги судових справ, які стосуються княгині Беати з Костельця, дружини князя Іллі Костянтиновича Острозького та його дочки, княжни Галшки.

Перший документ зафіксував цікавий момент переводу судової справи із господарської канцелярії до місцевої¹. У ньому йдеться про судову справу між княгинею та господарським дворянином Федором Богдановичем Мишкою. У великокнязівській канцелярії при розгляді позову були присутні сам дворянин та представник княгині, охмістр, каштелян малокгоський, пан Петро Зборовський. Ф. Мишка скаржився на те, що боярин Біати, урядник маєтку Сатієва, Гришко Сасинович з людьми сатієвськими вчинив наїзд на маєток Варковський, побив його самого і підданих, гвалтом забрав збіжжя, а також про інші речі. Відповідно до встановленого королем терміну, розгляд справи мав відбутись на католицьке свято Св. Михайла.

У визначений час сторони вирішили обрати собі суддею біскупа луцького та берестейського, князя Юрія Фальчевського та вирішити усі спірні питання на Волині. В разі відсутності однієї із сторін, княгиня зобов'язувалась в інший встановлений термін з'явитися на суд до великого князя литовського.

У **другому** документі зафіксовано функціонування інституту опіки. На воєводу троцького, князя Василя Костянтиновича Острозького скаржились господарські дворяни Іван, Андрій, Мартин та Лев Остаф'євичі Яцинічі, що той забрав частину їх пуші маєтку Яворського та перевозу на р. Німан до свого маєтку Здетелі. Позивачі також повідомили, що перші спроби вирішити цю справу були ще за Сигізмунда I Старого та князів Костянтина та Іллі Острозьких. У відповідь князь Василь повідомив про те, що маєтком Здетель з усіма прилеглими землями він володіє разом із неповнолітньою дочкою князя Іллі Острозького Галшкою “*делом дочастным, а не вчыстым*”, а тому не може без неї вирішити цю справу у суді.

---

* **Ващук Дмитро** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

¹ У переважній більшості судової документації зустрічаються зовсім протилежні випадки, коли на старостинському чи воєводському суді одна із сторін використовувала можливість перевести справу на “вище право”, тобто безпосередньо до великого князя литовського.

Крім цього він пред'явив лист “панов рад дельчих и едначов своих” у якому зазначалось, що поділ маєтків встановлено до часу повноліття княжни.

На користь Василя Острозького засвідчили декілька осіб. По-перше, віленський воєвода Ян Юрійович Глебович спростував інформацію Яцинічів, які твердили, що князь Василь нібито віддав йому частину цієї пущі. По-друге, уможовнений княгині Біати с Костельця, Ян Себергарт іменем княжни Галшки повідомив про неправомірність позову згідно Статуту, оскільки остання є неповнолітньою. В свою чергу Яцинічі просили розглянути справу та пред'явили позовні листи до князя Іллі Острозького “оказуючи то, же они николи того в молчаньи не были и завжди о то жаловали”.

Вислухавши обидві сторони, король Сигізмунд II Август разом із панами радою наказав зачитати сторонам відповідну норму “Статуту права земського”. Це і було зроблено, а тому справа вирішилась у відповідності із Статутом: розгляд відкладено до часу повноліття Галшки.

Тобто, цей документ яскраво засвідчив функціонування інституту опіки, який закріплений статтями Розділу 5 Першого Литовського Статуту. У цьому конкретному випадку мова йде про Ст 5., частина якої повністю була вписана у справу².

Публікацію документів здійснено у відповідності із дипломатично-критичним методом, розроблений В. Німчуком³. Вертикальною рисою | позначається кінець стрічки, а кінець аркуша двома – ||. Позначення паєрика уніфіковане через літеру й.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

№ 1. 1547, жовтня 29. Вільно. Угода між королівським дворянином Федором Богдановичем Мишкою та дружиною князя Іллі Костянтиновича Острозького, княгинією Беатою з Костельця щодо переведення судової справи до біскупа луцького і берестейського, князя Юрія Фальчевського про наїзд сативського урядника Гришка Сасиновича з підданими княгині на землі Варківські, забирання збіжжя та інші речі.

[Аркуш 28 зворот]

**Взатє на вгодѣ справы Федора Мышки с кнегинією |
Илиною Острозскою, ѿ кгвалтовный наездъ врдника еѣ |
Сатыевског(о) Гришка Сасиновича с поддаными на земли его |
Варковские, ѿ побране збожа и ѿныє речи. |**

Лет(а) Бож(ьего) нарож(енья) 1547, м(е)с(я)ца ѿкт(ября) 29 ден, индикт б. |
Г(о)с(по)д(а)рѣ король его милость казалъ записати.

---

² Лазутка С., Валиконитэ И., Гудавичюс Э. Первый Литовский Статут (1529 г.). – Вильнюс, 2004. – С. 174.

³ Німчук В. Правила видання пам'яток писаних українською мовою та церковно-слов'янською української редакції. – К., 1995. – С. 15-18 (проект).

Приходши перед | корола его милость ѡбличне дворенинъ его м(и)л(о)сти Федор | Богданович Мышка, а зъ дрѹгое стороны именемъ старостиное браславское и веницкое, кнегини Ильиное | Костеньтиновича Острозское, кнегини Биаты с Костелца, | ѡхъмистръ его м(и)л(о)сти, кашталанъ малокгоский, | панъ Петръ Зборовский, ѡповедили то, ижъ што Федоръ | Мышка позваль кн(е)г(и)ни Ильиндю передъ корола его м(и)л(о)ст | листы его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рьскими позовными ѡ квалътовное | наеждчанье на земли его властные Варковские, боарина | ее, который ~~ѡт~~ нее⁴ в ыйменьи ее Сатыеве вадником ~~ѡт~~ нее былъ, | Гришка Сасиновича зо всеми людьми Сатыевскими, | и ѡ побранье збожья на тых земляхъ его самого и подданных | его, и ѡ инъшие многие речи такъ, яко то ширей, а меновите ||

[Аркуш 29]

на позвех его есть ѡписано на теперешние роки сѣдовые | Св(я)того Михала римского св(я)та.

Нижли они нехотечи тепер | за ѡными поэвы вправо ѡ то межи собою вѣстѣповати, | взяли то себе на Воынь перед кн(я)зя Юри Фальчевьского, би|скѣпа лѣцкого и берестейского на вѣгодѣ подь тымъ обычаем, | ижъ кгда кн(я)зь бискѣпъ тамъ на Воыни бѣдет, тогда ѡнъ | маеть с кнегинею Ильиною вгоды перед его м(и)л(о)стью в томъ | покѣсити и еднанье принати. А естли бы ся они тамъ | передъ кн(я)земъ бискѣпомъ в томъ згодити не могли, тог|ды кн(е)г(и)на Ильиана бѣдетъ повинна за тыми жъ поэвы | на дрѹгие роки сѣдовые вѣстѣпивши в постъ великий на | первшю неделю передъ королемъ его м(и)л(о)стью стати и въ том | з нимъ росправѣ принати. |

№ 2. 1547, жовтня 29. Вільно. Відкладення справи між дворянами господарськими Іваном, Андрієм, Мартином та Левом Остаф'євичами Яцинічами та неповнолітньою дочкою князя Іллі Острозького Галшкою стосовно забирання частини пуші їхнього маєтку Яворського і перевозу на р. Німан до маєтку князя Василя Острозького Здетеля, до часу повноліття княжни.

[Аркуш 29]

Отложеное справы двораном г(о)с(по)д(а)рьским Иванѣ, Андрею, | Мартину, Лвѣ Остафъевичомъ ІАциничомъ ѡ забранье | пѣщи имена их ІАворского и перевозѣ на рецѣ Немне до имена | Здетели кн(я)зей Острозских, аж до лет дочки кн(я)за Или Острозског(о) | кнежны Альжбеты. | Лет(а) Бож(ьего) нарож(енья) 1547, м(е)с(я)ца ѡкт(ября) 29 ден, индикт б. |

Г(о)с(по)д(а)рь король его милость казалъ записати.

---

⁴ Закреслено в ркп.

Жаловали | его милости за листы позовными и за листом децьким | дворане его милости Иванъ, а Андрей, Марьтинъ, Лев | Остафьевичи на воеводича троцького, кн(я)зя Василья ||

[Аркуш 29 зворот]

Костеньтиновича Острозского и братаньнѣ его, кнежьнѣ | Гальшкѣ, ѿ отняте части пѣщи именья их Іаворского | и перевозѣ на реце Немъне ещо за небошика кн(я)зя Костентина, | воеводы троцького, кѣ йменью ихъ Здетели, ѿ чомъ *дей* *отец* | ихъ и ѿни сами, яко на небошика кн(я)зя Костентина, | воеводѣ троцького, такъ и на сыновьяго, кн(я)зя Илью и потом | на князя Василья, королю его милости Старшомѣ, жало|вали и листы напоминальные ѿ постѣпенье тое пѣщи | своее брали, нижли *дей* за князя Костентина, и за кн(я)зя | Илью не могли ѿни тое речи своее зъвести. А князь | тежь Василей недбаючи ѿ розказанье и листы его королевское | милости, маючи с паномъ Іаномъ Юревичомъ Глебовича, | воеводою виленскимъ, некоторое заште з оного именья | Здетельского, а пана воеводина именья Вгазовьца по|стѣпилъ его милости панѣ воеводе з ѣгоды половицѣ | оное пѣщи их, которѣю князь Костентинъ в них *отнял* | кѣ немалой кривде и шкоде ихъ, яко то ширей на позве их | ѿписано, где жъ князь Василей черезъ секретара его к(о)р(олевское) | м(и)л(о)сти, пана Флериана Жебридовьского, вмоцованого | своего, передъ королемъ его м(и)л(о)стью на то поведил, ижъ ач|кольвекъ бы онъ был к томѣ правѣ готовъ, нижли | братаньки своее, дочки кн(я)зя Ильины, кн(я)жны Гальшки | на тотъ часъ тѣтъ небачить, а ижъ тежь вси имена ||

[Аркуш 30]

и тое именье Здетельское, кѣ которомѣ *отняте* пѣщи своее | Іацыничи быти мендють, естъ емѣ з братаньюю его | деломъ дочастнымъ, а не вечыстымъ. И для того онъ | не естъ повинень самъ одинъ зъ Іацыничи ѿ то в право | безъ братаньные своее встѣповати. И то князь Василей | передъ королемъ его м(и)л(о)стью оказѣючи, ижъ онъ вси имена | дочастнымъ деломъ держить, покладалъ передъ его м(и)л(о)стю | листъ пановъ радъ дельчихъ и едначовъ своихъ зостановенна | того делѣ ихъ дочастного, где ѿписано, ижъ делъ в *бйменах* | ихъ межи ними естъ постановень не на вечность, ѿдно до лет | братаньны его. А што, *дей*, ѿни мендють, жебы князь Ва|силей пѣщѣ ихъ мель панѣ воеводе з ѣгоды постѣпати, | ино, *дей*, кн(я)зь Василей жадное пѣщи *от* именья своего Зде|тельского панѣ воеводе *не* постѣпалъ. Где в тотъ часъ и пан | воевода его милость виленский передъ королемъ его м(и)л(о)стю | поведил: “Ижъ, *дей*, князь Василей, яко Іацыничи мендють, жадное | пѣщи своее Здетельское мне непостѣпалъ, але, *дей*, а ещо по|ловицѣ пѣщи властное именья жоны своее Вязовец|кого кн(я)зю | Василью постѣпилъ”. А *от* старостиное браславское и вениц|кое, кнегини Ильиное Костеньтиновича Острозское, кнегини | Биаты с Костельца именемъ дочки ее кнежны Гальшки | вмоцованый ее Іанъ Себерьгартъ передъ королемъ его м(и)л(о)стю | поведилъ, ижъ ач|кольвекъ кн(я)жна Гальшка ѿ то ѿтъ ІА|цыничовъ естъ позвана, нижли тежь яко таа, котораа ||

[Аркуш 30 зворот]

летъ своих не маеть, водле Статѹтѹ земского в *отказе* имъ | быти неповинъна. И просиль именемъ кн(я)жны Гальшки, | абы она в томъ водле Статѹт[ту] была захована. Іацыничѹ | тежъ его королевске милости за то просили, абы вжо им | в томъ справедливость не*отволочна*а была вчинена. | И покладали передъ его королевскою м(и)л(о)стѹ листы припо|минальные до княза Ильи ѿ тѹю | пѹщѹ писаные, ѿказѹючи то, же ѿни николи того | в мольчаньи не были и завжды ѿ то жаловали.

А такъ | король его м(и)л(о)стѹ речей ихъ з обѹ сторонъ выслѹхавъшы | и с п(а)ны радами ихъ м(и)л(о)стѹю ѿбъмовивъшы, казалъ Статѹт | права земского передъ собою *отворити* и стороне жалѹющей | его вычести, где такъ естъ ѿписано, ижъ кгда бы дети | летъ немаючие до сѹда были позваны, тогды только | вчотырох речах повинъни *отказывати*, межи которыми | таа причина естъ, ижъ коли бы *отецѹ* за живота своего | ѿ которое дедитство мель право, а не доконал и *вмер*, тогды | дети черезъ ѿпекѹна повинъни *отказывати*. А естли бы | только позвы позваль, а в праве не стоа, тогды таа | речъ маеть *отложена* быти до лет детинных, а ѿ то не | бѹдѹтъ дети повинъни *отказовати* немаючи летъ. | А такъ король его м(и)л(о)ст бачечи то, ижъ князь Василей тое | именье Здетель дочаснымъ деломъ деръжить, а бра|тана тежъ его летъ зѹполныхъ не маеть, а ѿные ||

[Аркуш 31]

а ѿные Іацыничѹ ачъкольвекъ се ѿ то впоминали, нижли в праве | с кн(я)земъ Костеньтиномъ ѿ то николи не стоали, рачиль его королевска | м(и)л(о)стѹ з вырокѹ своего тѹю речъ Іацыничовѹ водле Статѹтѹ | земского до летъ кн(я)жны Гальшки *отложить* подъ тымъ ѿбываем, | ижъ кгда она лета свои мети бѹдѹтъ, тогды князь Василей | з нею братаньюю своею бѹдетъ повиненъ тымъ Іацыничом | права в томъ достоати. |

УДК (477)«1581»

Владислав Безпалько*

ФАЛЬШУВАННЯ ПЕЧАТОК ТА ДОКУМЕНТІВ У ЛУЦЬКОМУ ПОВІТІ 1581 РОКУ

У статті подаються тексти документів, які розкривають справу підробки боргових записів та печаток, як одну із особливостей боротьби між шляхетськими родинами на Волині останньої чверті XVI ст.

In this article documents are gathered that enlight the law proceeding devoted to falsification of debt letters and seals as one of particularities of fighting between gentle families in Volyn during last quarter of 16th century.

Останні роки, з виходом у світ ряду досліджень, які стосуються геральдики та сфрагістики шляхетських родів Волині XVI–XVII століть,¹ поживався інтерес до таких історичних дисциплін. Ця публікація має на меті залучити до наукового обігу нові документи, що ілюструють особливості використання печаток шляхтою. Документи записані у луцькі гродські книги, пов'язані між собою веденням судової справи.

Перший документ розкриває суть справи, з приводу якої ведеться судове засідання. Пан Матфій Малинський через довірену особу у позові стверджує, що пан Василь Жоравницький винен йому значні суми грошей. На доказ таких претензій у суді демонструються два записи із борговими забор'язаннями останнього. Пан Василь Красенський, який представляв у суді сторону відповідача, піддав сумніву справжність цих документів. Мотивацією для цього була підозра у нелегітимності прикладених до листів печаток свідків позики грошей.

Другий документ ілюструє початок слідчих дій по справі фальшивих листів. Був опитаний пан Гнівош Хоболтовський, як один з уявних завірительів підробної позики. Він засвідчив, що Матфій Малинський скористався його перстнем-печаткою для скріплення деяких документів, зміст яких йому невідомий.

У **третьому** документі возним були зафіксовані свідчення ряду осіб. Бурмистр і радці м. Луцька дали свідчення про захоплення Малинськими луцького в'їтвіства². Воно стало слабо контрольованим Жоравницькими після смерті луцького старости Олександра Жоравницького у жовтні 1580 року³ і від'їздом до театру бойових дій Лівонської війни його сина Василя⁴. Ясько Андросович, крім

---

* **Безпалько Владислав** – науковий співробітник відділу історичних пам'яток Національного науково-дослідного інституту українознавства МОН України.

того, засвідчив, що писав за вказівкою Матфія Малинського боргові зобов'язання Жоравницького на означені суми.

Найцікавішим, на наш погляд, є опитування золотаря Блашка. Щоб вільно отримати його свідчення, возний із свідками-шляхтичами були заздальгідь сховані у запічку. Блашко розповів, що пан Малинський, запросивши його (з проханням узяти інструмент – «железца для резанья») до себе у масток, спонукав виготовити фальшиві печатки. Варто відзначити професійний рівень ювеліра, який за відбитками чотирьох печаток на документі легко вирізав копії-підробки. Згідно поборового реєстру 1583 року в Луцьку було три золотарі⁵, проте саме Блашку надавали перевагу при замовленні печаток. Це не єдиний випадок, коли луцькі ювеліри фігурували у справах про підробки. Так, 1568 року разом зі спільником був ув'язнений золотар, який підробляв монети⁶.

Статут Великого князівства Литовського 1566 року передбачав суворе покарання за підробку документів (Розділ 1, Артикул 12). У випадку доведення факту фальшування винного чекала смертна кара⁷.

Цінним з точки зору геральдики та сфрагістики є описання ювеліром зображень на печатках, які він підробив. Відчувається його певна обізнаність із шляхетською геральдикою. Блашко називає герб «Топор», герб «Корчак» (три вруби). Останній, ймовірно, був на печатці пана Михайла Загоровського⁸, який фігурує серед свідків фальшивих боргових записів. Зі свідчень золотаря також дізнаємося, що у князя Кирика Ружинського зображення на печатці було подібним до печатки його сестри (ім'я невідоме), ймовірно, різниця була лише в ініціалах.

Публікація документів здійснюється згідно з дипломатично-критичним методом, розробленим В. Німчуком⁹, із деякими змінами.

---

¹ Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV–XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. – Харків, 2008; Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст. – Харків, 2008.

² На початку вересня 1581 року луцькі бурмистр і радці скаржаться на пані Михайлову Слову Малинську, що вона, всупереч права, поставила лантвойтом Якуба Климашовського, і на протиправні дії та зловживання останнього: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАУК). – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 48–50 зв.; 88–93 зв.

³ Помер в ніч з 18 на 19 жовтня: ЦДАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 497; *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku*. Spisy. – Kórnik, 1994. – S. 97.

⁴ У зв'язку з цією справою 21 грудня 1581 року до луцьких гродських книг був вписаний королівський лист, який звільняв Василя Жоравницького від будь-якого судового переслідування, поки він знаходиться на війні: ЦДАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 211 зв. – 212 зв.

⁵ *Źródła dziejowe*. – Т. XIX. – Warszawa, 1889. – S. 111.

⁶ *Lietuvos Metrika*. Knyga Nr. 531 (1567–1569): *Viešųjų reikalų knyga 9 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis*. – Vilnius, 2001. – S. 126.

⁷ Статути Великого князівства Литовського (У 3-х томах). – Т. II. – Статут Великого Князівства Литовського 1566 року. – Одеса, 2003. – С. 54.

⁸ Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV–XVII ст... – С. 58.

⁹ Німчук В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – Частина 1. Проект. – Київ, 1995. – С. 24–30.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

ЦДДАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 25.

№ 1. 1581, грудня 20. Луцьк. Розгляд справи про боргові записи пана Василя Жоравницького пану Матфію Малинському.

[Арк. 430]

Справа пана Жоравницького | с п(а)ном Матфієм Малинським |

Рокѡ А Ф ПА м(е)с(я)ца декабра К дня |

На рокох сѡдовых кгородских ѡт дня четвертогонадцат | м(е)с(я)ца декабра зачатых. Передо мною, Станиславом | Петровским, подстаростим, а Ѡстафъемъ | Малинским, судею, вриадниками кгородскими | луцкими. Кгды ѡмоцованый ѡт пана Матфея | Малинского ЕАкуб Климашевский, положивши | перед нами, судом, ѡ права позов ѡт пана Матфея | Малинского по пана Василя Жоравницького, | ротмистра его королевское м(и)л(о)сти, старостича | луцкого, писанный, просил, абы был позов | читан. В котором позве так есть ѡписано. | Ижь, дей, менованый пан старостич луцкий | пану Малинскому на двоухъ записех, на ѡдномъ | двесте деветдесят, а на дрѡгом двесте семдесят | таларов старых винен быти мел. И того, дей, | пану Малинскому и до сего часу не заплатил, | што ширей есть на позве ѡписано. А, по | вычитаню позву, тотъ же звыш менованый | ѡмоцованый перед судом положил два запи|сы на таковую двесте деветдесять | и двесте семдесят таларов старыхъ | под печатьми кн(я)зя Кирика Рѡжинског(о), | пана Михайла Загоровского и пана | Гневоша Костюшковича Хоболтовског(о). || [Арк. 430 зв.] И просил, абы суд водлуг тых записов и ѡб|вязков на пану старостичу и на йменю Григоро|вичахъ сказъ ѡчинил.

То пак, тут же стоачи | ѡ судѡ, пан Василей Красенский, секретар его королевское м(и)л(о)сти, просиль ѡ слуханье, | абы ся до тоє sprawy именем сестренца | своего, пана старостича луцкого, примовил, | чого ему суд позволил. И повѣдил тыми словы: | «Ижь, дей, я, с кильком приателей своихъ, | а меновите кн(я)земъ Матушом Вороницким | а паном Николаєм Гулевичом, которые, дей, тутъ жо зо мною перед в(ашей) м(и)л(остю) ѡ судѡ | стоять, маючи ѡ том ведомость, | ижь пан Матфей Малинский давно ся | с тым ѡголосил, јако бы мел мети | на записехъ сумѡ немалую на панѡ | старостичу луцкомъ, не занехали. Есмо мы ѡ томъ до войска пану старо|стичеви дати знати, ѡт которого | јако, дей, мы ведаємо такую ж ведомост | в той справе, и ѡт пана старостича ма|ємо, ижь, дей, пан старостич таковых | записов на таковую сѡму, јакую, дей, | тутъ на тыхъ записехъ ѡ судѡ показует, | никгды панѡ Малинскому не давал. | Ѡдно, дей, кгды пан Матфей Малинский, | уехавши ѡ ротѡ пана старости|човѡ, при панѡ старостичѡ,

яко || [Арк. 431] ротмистрѣ своемѣ, мешкивал, и при|ставство в мѣсте его м(и)л(о)сти князя | бискупа луцкого, в Торьчине, на дванад|цать коней почтѣ мел, и стацый | з ыменей зацныхъ людей на почоть | свой браль. И кгда, дей, будѣчи потребен | пан старостич грошей, и ѡ кого ѡныхъ | ведаючи, просил п(а)на Малинского, | абы емѣ гроши позычити зъєдналь. | И дла того, дей, ему, яко ведаемо, | трохъ мамърамовъ звериль. Потом, | дей, пань Матьфей Малинский, кгда | ся вжо рота рѣшила с Торчина, | ѡбезъпечивши ротмистра своего, | зъ роты прочь выехали, а мамъ|рамы, дей, тые три пана | старостичовы при немъ | ся ѡстали. Чого, дей, пань | старостичъ пану Малин|скому не замолчати и часу своего | ѡ то мовити ѡмѣти бѣдетъ». | И, присмотрившися добре пан | Василей Красенский печатемъ | ѡ тыхъ листовъ, мѣнѣючи ихъ быти неслѣшными. || [Арк. 431 зв.] А ведаючи, дей, тутъ, ѡ Луцкѣ, ѡ ѡдном | печатнику, панѣ Гневошу Костю|шкевичу Хоболтовскомъ, просил | насъ ѡ возного ку пытаю, если | же коли до листу албо до якихъ | мамърамовъ за прозбою пана | старостичовою печат свою пан | Костюшковичъ ѡ який долгъ | ѡт пана старостича пану Малин|скому винный прикладал. Кгда, дей, | право посполитое ѡчитъ, ижъ, | за ѡчевистою прозбою а ведаючи, | што, дей, в листе або записе будетъ | написано, печатник печат свою прикладати, а ѡный запис на вриде вызнан быти мает. |

А так мы на тую справу звыш менованую | пану Василю Красенскому в той справе п(а)на | старостичовой з мѣстца своег(о) придали | возного повету Луцкого п(а)на Михайла | Гуляльницкого. А тое ѡповедане п(а)на | Василя Красенского, секретара его королев|ское млсти, до книг кгородских луцкихъ | записати казал.

ЦДДАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 25.

№ 2. 1581, грудня 20. Луцк. Визнання возного Луцкого повіту Яцька Гуляльницького про опитування пана Гнівоша Костюшковича Хоболтовського з приводу використання його печатки.

[Арк. 433 зв.]

Справа ег(о) м(и)л(ости) п(а)н(а) Василя | Жоравницког(о), ротмистра к(о)р(ол)ев(ское) м(и)л(ости) |

Року А Ф ПА м(еся)ца декабра К дня |

Передо мною, Станиславомъ Петровскимъ, под|старостымъ лѣцкимъ, ѡт его велможное | м(и)л(о)сти пана Александра Пронского, столни|ка Великого князства Литовского, старо|сты луцкого.

Ставши ѡчевисто в замкѣ | Лѣцкомъ, возный поветѣ Луцкого Яцко Гулал|ницкий, кѣ записованью до книг созналъ | тыми словы: ижъ, дей, сего дня в середѣ, даты | вышей писаное, маючи я при себе двохъ шлях|тичов, Михайла Ясеновского а Войтеха Саспов|ского, былъ есми на справи его м(и)л(о)сти пана | Василья Жоравницкого, ротмистра ко|роля его м(и)л(о)сти, за ѡчевистымъ

приданем | владовымъ при пану Николаю Гулевичу. | Который передо мною пыталъ пана Гневоша || [Арк. 434] Костюшковича в замку ѡколнемъ Луцкомъ, перед | дворомъ пана Кирдѣвымъ: «Если бы клалъ до | каких листовъ записовъ або мамърамовъ | пана ротмистровых печать, которые бы | пану Матфею Малинскому давать мель? | Онъ повелит пану Гулевичу: «Ижъ, дей, на при|ежчалъ до него грошей брати жолнѣрских, | теды он ѓ мене сыгнетъ взавши, в себе | на палцѣ держалъ и припечатовалъ мам|рамы и листы писаные». Панъ Миколай | повелит: «Ижъ, дей, в(аша) м(и)л(ость) ведалъ бы, до яких | листовъ печати класти мѣль?» Он по|велитъ: «Иж, дей, на не ведаю, на што он печат|овалъ».

А такъ, на тое ѡчевистое сознане | возного до книг кгородских лѣцкихъ запи|сати казалъ.

ЦДДАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 25.

№3. 1581, грудня 23. Луцьк. Визнання возного Луцького повіту Матиса Славогорського про опитування: бурмістра і радців м. Луцька з приводу захоплення луцького вйтівства; Яська Івановича Андросовича з приводу написання підробних боргових листів; золотаря Блашка з приводу підробки печаток.

[Арк. 448]

Справа п(а)на Василя Жорав|ницког(о) с п(а)ном Матфеєм Малинским

Року А Ф ПА м(е)с(я)ца декабра КГ дня

Передо мною, Петром Мложевским, писаром | кгородскимъ луцкимъ, будѣчим на мѣстцѣ | п(а)на Станислава Петровского, подста|ростего луцкого, ѡт его вельможное | милости пана Александра Пронского, | столника Великого князства Литовско|го, старосты луцкого. А при мнѣ на тот | час были люди зацные ихъ м(и)л(о)сти пан | Василей Гулевич, войский володимѣрский, пан | ІАрошь Семашко, пан Оѣдор Зморовский, | пан ІАн Завадский, а пан Матей Спенковский. |

Ставши ѡчевисто на вриде кгородскомъ | луцкомъ, возный повету Луцкого Матыс | Славогурский ку записованю до книг ври|довыхъ тыми словы вызнал. Иж, будѣчи, | дей, на за прозбою п(а)на Василя Красенско|го а п(а)на Николая Гулевича приданым | на справу его м(и)л(о)сти п(а)на Василя Жорав|ницког(о), ротмистра его кролевской м(и)л(о)сти, | старостича луцкого, зъ стороны за|писов, до которых, дей, пан Матфей Малинский | позвал п(а)на старостича до вриадѣ | кгородского, менуючи на немъ мети долгу | сумы немалое, такъ же, дей, теж и з сто|роны войтовства луцкого, которое, дей, || [Арк. 448 зв.] теж пан Матфей Малинский такъ голосить, | яко бы мел ѓ колконадцати тисечы | золотыхъ заставою держати. А так, | маючи на при себе шляхту Стани|слава Кгадомского, Юрия Есеневского, дня | ѓчорашнего, ѓ четвергъ, м(е)с(я)ца декабра | двадцать першого дня то есть.

Был ес|ми там, кгда лантьвойть и радцы | на мѣстцу своемъ ѳрядовомъ, ѳ ратушу, в мѣ|сте Луцкомъ засели. Их м(и)л(о)сть пань | Василий Красѣнский и пан Миколай Гулевичъ | при мнѣ, возномъ, и шляхте звышъ поменѣ|ной лантьвойта, бурмистра и радецъ мѣста | Луцкого пытали: «Мають ли ѳ томъ ведомостъ | якую, ижъ бы коли панъ старостичъ луцкий | мелъ войтовство луцкое пану Матфею Малинскому въ якоѣ сумѣ заставовати и | ему тоѣ ѳрядовнѣ в держанѣ подати, | а вамъ, паномъ радцомъ и мешаномъ, послушенъ|ство ему, яко войту, водлугъ права и обы|чаю звыклого чинити ѳказалъ?» То пакъ, | дей, лантьвойть, бурмистръ и радцы пану | Василию и п(а)ну Гулевичу таковыѣ на то | ѳтказъ ѳчинили: «Мы, дей, теперъ, яко блудные ѳвцы безъ пастуха, не ведаемъ, || [Арк. 449] хто ѳ насъ теперъ войтомъ. А такаа дей | колатна почаласѣ еще передъ светымъ | Семеномъ, ярмаркомъ луцкимъ. И коли, | дей, панъ старостичъ луцкий на войну ехалъ, | ѳоставилъ, дей, намъ лантьвойтомъ служе|бника своего Гроша. А потомъ, дей, не ве|даемо, хто Гакубу Климашовскому | лантвойство луцкое порѳчилъ. Которого | кгда пытали есмо: хто бы ему | тоѣ поручилъ? Онъ, дей, повѣдилъ, ижъ пани | Михайловаа Малинская. Мы, дей, зѳбравшися, до панѣ Малиньской | ходили, котораа в замку Луцкомъ | ѳ подворю своемъ на тотъ часъ была, пы|талиса и еѣ милости: если бы порѳчила Гакубу Климашовскому ла|нтвойство луцкое? Еѣ м(и)л(о)сть ѳтказала намъ, ижъ ѳ томъ ничого не ве|даеть. А мы, дей, бурмистръ и ра|дцы, яко ѳ жадной заставѣ вой|товства луцкого ѳтъ п(а)на ста|ростича луцкого пану Матфею | Малинскому ничого не ведаемъ, | такъ и панъ старостичъ, яко войтъ || [Арк. 449 зв.] нашъ дедичный, жадного по|слушенъства намъ пану Мали|нскому никгда чинити не вка|зывалъ. ѳдно тоѣ бачимо, ижъ ѳтъ п(а)на Матфея | Малинског(о) Гакубъ Климашовский ѳ насъ те|перъ лантвойтомъ быти повѣдаетъ се. А те|перъ, дей, дна нинѣшняго, тоѣ насъ дохо|дилъ, яко бы вже инший войтъ панъ ѳстафей | Малинский, судья городский луцкий, ѳ насъ бы|ти мелъ. Што пакъ далѣй будетъ, не ве|даемъ».

А потомъ, дей, вызвавши з ратуша, панъ Василъ Красѣнский и панъ Миколай Гулевичъ, Гаска Ивановича Андро|совича, при мнѣ, возномъ, и шляхтою звышъ | менованую пыталъ: «Гаска если писалъ | jakie листы ѳ який долъгъ на пану | старостичу пану Матфею Малинско|му?» Онъ ѳтказалъ: «Ижъ, дей, есми писалъ на | двоухъ мамрамехъ листы на пана ста|ростича п(а)ну Матфею Малинскому, | за росказанемъ его, ѳдинъ на двестѣ | девѣтьдесѣть, а дрѳгий на две|сте семъдесѣть таларовъ старыхъ, и иншихъ листовъ килка на мемрамехъ». || [Арк. 450]

А потомъ, ѳтътоль, кгда есмо при|шли до господы пана Василя Кра|сѣнского, за Глускомъ, в домъ Бугаковский, ѳтътолъ панъ Василей Красѣн|ский и панъ Миколай Гулевичъ посла|ли по злотара луцкого, по Блашка, | заложивши причину, ижъ бы ему | дати мели што робити. И кгда | вжо злотаръ приходилъ ку то|му дому, нишь то дейъ сторожа | была, в томъ часѣ панъ Василей Кра|сѣнский и панъ Миколай Гулевичъ менѣ, | возного, и шляхту ѳ светлицы | в запечу ѳтаивши, з менованы|мъ Блашкомъ злотаремъ при мнѣ | перъвей ѳколо работы, если бы | хотель серебромъ радъ ѳпра|вити, з нимъ розмовляли. А по | долгой розьмовѣ,

почали золота|ра пытати тыми словы: «Перестерегъ, дей, насъ одинъ приатель, яко бы-с ты, Блашкы, мель печати пану Матфею Малиньскому якие || [Арк. 450 зв.] резати». Блашко, стоячи до|бровольне, самъ тыми словы | поведиль, иж: «Тыхъ недавны|хъ часовъ, неделъ тому килька, | панъ Матфеѣй Малиньскій присла|лъ по мене до Луцка, просечи и ро|сказвючи мне, абыхъ на до него | до Борблина, имена его, был, а з собою | железца дла резали ему печатей|ъ взыль. И кгда, дей, есми до | него тамо приехал, вказавши мне | листь писаный с чотырма печат|ми запечатаный. Таковые пе|чати, жебы се ничимъ не от|мениль, казал ми вырезати. | Кгда-м се ему с того вымавлал, | он ме до того примусил, же-м ему | таковых, яко на листе были, | печати чотыри вырезал. Што-м | вчинил, бо-м и первой того ему | две печати, помню одну то|пор вырезал, а дрвое не помню». | Потомъ его пытали: «Помни|ш ли, якие а чие бы то печати || [Арк. 451] в листу того были?» Блашко пове|дил: «Паметаю две печати были, | три врубы на одной, зъ гелму три | пере струсихъ, третена знаю | се гораздъ, кн(я)зя Кирика Ружинског(о), | бо-мъ недавно сестре его на | сыгнете такую печать резал, | четвертое не паметаю | гораздъ». И, взявши перо, на|писаль Блашко рдкою своею | на цедулце печат князя Ржи|ньского и другую, которое по|ведил, иж не могъ вспамятати | гораздъ, а третую написал | топоръ, которю, дей, первой есми | з дрвоею печатью пану Малин|скому резаль. И бачил, дей, есми | тое же то штось недобро|го, тыхъ часехъ, в теперешь|нихъ роцехъ кгородскихъ, | кгда пан Василей Павло|вичъ в дому пана Лагодовског(о) | в мене господою стояль, тое, дей, есми все в реза|нью тыхъ печатей пану | Василью Павловичу поведа|лъ. Который, дей, того баръзо не фалиль, и тому сия | дивоваль».

Потом, каза|вши золотарови пойти | прочъ, все тое мною, возь|нымъ, и шълахътою освет|гчилъ и тую, дей, цедль|ку, на которой золотарь | якие печати резаль на|писаль, до ркъ моихъ одь|дали. Которую на на вь|рядъ при томъ вызнанью | моемъ отъдаю, подь пе|чатью моею.

Которое | жъ на созьнанье возного | до книгъ кгородскихъ | луцькихъ записати казалъ.

УДК (477) «16»

Лариса Жеребцова*

ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПІЛЬГ ШЛЯХТІ, ЗАКРІПЛЕНИХ ДРУГИМ ЛИТОВСЬКИМ СТАТУТОМ 1566 р.

(на прикладі книги записів 47 Литовської Метрики)

Внутрішня торговельна політика Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) переслідувала фіскальні цілі, обкладаючи товари різноманітними внутрішніми митами, а також характеризувалась намаганням держави регулювати торговельні відносини шляхом регламентації торгівлі. Засобами регламентації були право шляхового примусу та право складу, які вимагали від купців слідувати чітко ustalеними дорогами, що вели до державних митниць, розташованих у великих містах.

Щоб завадити порушенням складського права при транзиті товарів та полегшити контроль над торгівлею, великі князі литовські видавали спеціальні постанови, що стосувались давніх торгових шляхів (гостинців) та їх напрямку¹. Принцип встановлення певних шляхів чітко закріпився у свідомості влади, яка на сеймі 1551 р. заборонила купцям їздити новими шляхами².

Представників місцевої адміністрації (воевод і старост) уповноважили сприяти митникам в їх діяльності та затримувати купців, які слідували зі своїми товарами не регламентованими шляхами та ухилялись від сплати мит. Затримання осіб, що перевозили товари без оплати мит супроводжувалось конфіскацією товарів або штрафом (*промито*), половина якого йшла на користь митників чи феодалів, у чийх володіннях були заарештовані товари, а інша половина – державі³.

Зростання ролі міжнародної торгівлі, попиту на європейському ринку товарів зі сходу спричиняли боротьбу шляхти ВКЛ за митні пільги, які б приносили їй додаткові прибутки. З початку XVI ст. у Європі зростає попит на зерно, тому хлібний експорт відігравав все більшу роль. Недаремно шляхта домагалась зміни економічної політики уряду й прагнула конкурувати з господарем у вивозі хліба за кордон і відстоювала для себе свободу безмитного експорту зерна та лісових товарів. Численні звернення⁴ шляхти до великого князя на сеймах завершилися успіхом⁵ – артикулом 26 Другого Литовського Статуту 1566 р. шляхту було звільнено від оплати мит при вивезенні товарів власного виробництва за кордон⁶.

За наявності безмитних листів і привілеїв, що підтверджували пільговий пропуск товарів певної особи чи групи осіб, часто траплялись порушення з боку

---

* *Жеребцова Лариса* – кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

митників, які вимагали оплати мит. Після того, як шляхта на законодавчому рівні отримала право безмитного пропуску товарів, митники мали слідкувати за тим, щоб за кордон вивозили товари власного виробництва, а не куплені. Для проведення експертизи представник шляхтича мав вчинити присягу щодо походження товарів.

Опубліковані нижче документів ілюструють тривалу суперечку між волинськими митниками Давидом Шмерлевичем та Ізаком Бродавкою⁷ з місцевими урядником Войтехом Козигорським (слуги князя Андрія Вишневецького⁸) щодо затриманих товарів черкаського старости Михайла Вишневецького⁹.

---

¹ *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах / М. Довнар-Запольский. – К., 1901. – Т. 1. – С. 362–365, 407–410, 520–526.

² Российский государственный архив древних актов (далее. – РГАДА). – Ф. 389. Литовская Метрика. – Оп.1. – Ед. хр. 526. – Л. 86.

³ *Жеребцова Л.* Орендні угоди та їх роль в управлінні митними округами на українських землях у кінці XV – другій половині XVI ст. / Л. Жеребцова: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. [«Економічна безпека держави в умовах її інтеграції до світового співтовариства»], (Дніпропетровськ, 24–25 листопада 2005 р.) – Дніпропетровськ, 2005. – С. 33–35.

⁴ Книги публічних справ 526 та 527 Литовської Метрики відображають сеймову боротьбу шляхти за отримання митних пільг. Вони містять «ухвали» та «откази» великого князя на прохання шляхти всього ВКЛ, Жомойтської та Волинської земель, Полоцького, Вітебського та Мстиславського повітів щодо звільнення від оплати мит, висунуті на Берестейських 1544 і 1566 р., Віленських 1546, 1551, 1554, 1559, 1563 та 1565 рр. та Гродненських 1567 і 1568 рр. сеймах. – РГАДА. – Ед.хр. 526. – ЛЛ. 35, 64–64 об, 65–65 об, 78, 85–86 об, 100, 120 об–121, 123; Ед.хр. 527. – ЛЛ. 105 об–106, 119–120 об, 140, 155.

⁵ *Дячок О.* Регулювання митних відносин у Першому Литовському Статуті та боротьба шляхти за митні пільги / О. Дячок // *Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė.* – Vilnius, 2005. – P. 208–225.

⁶ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. / [пер. на бел. мову А.С.Шагун]. – Мінск, 2002. – С. 27–29.

⁷ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr 567 (1567–1571) [Книга Переписей 10] / [parengė A. Baliulis].* – Vilnius, 2006. – № 2, 4, 5, 6, 7, 9. З кінця 50-х рр. на чолі литовських митників опинився берестейський єврей Давид Шмерлевич, який разом зі своїми компаньйонами Ізаком Бродавкою та Аврамом Длугошем стали головними державними митниками й разом орендували більшість митних комор у ВКЛ: Гродно, Новогрудке, Луцьку, Вільно, Кобрине, в прикордонних українських замках. – *Жеребцова Л.* Деятельность евреев-мытников Великого княжества Литовского в конце XV – середине XVI века (на материалах Литовской Метрики) / Л. Жеребцова // *Acta Historica Universitatis Klaipedensis.* – XIV. – History and Culture of Baltic Region: Lithuania and Poland. Social history, cultural sciences. – Klaipeda, 2007. – P. 9–23.

⁸ Андрій Іванович Вишневецький (1538–1583 рр.) – волинський каштелян (1568–1572 рр.), брацлавський воєвода (1572–1576 рр.), волинський воєвода (1576–1584 рр.), любецький староста (1580–84 рр.), двоюрідний брат Михайла Олександровича Вишневецького. – *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н.М. Яковенко. – К.: Критика, 2008. – С. 336.

⁹ Михайло Олександрович Вишневецький (1529–1584 рр.) – черкаський і канівський староста (1559–1579 рр.), брацлавський каштелян (1579–1581 рр.), київський каштелян (1581–1584 рр.), любецький староста (1583–1584 рр.). – Яковенко Н.М. Вказана праця. – С. 336.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

1.

Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389. Литовская Метрика. – Оп. 1. – Ед. хр. 47. – Л. 55–56 об.

1566.26.08. Люблин. Лист старосте Черкаскому кн(я)зю Михайлу Вишневецкому| до мытников о повороченье бобров и иных| речей в промыте у слугъ его| побранных

Жикгимонт Август Божю м(илостью) корол полский Великий княз etc.

Мытникомъ и поборцамъ нашимъ у Великом княз|стве Литовском Изаку Бродавце а Давиду Шмер|левичу. Што перво сего позвали есте были ман|датомъ нашим г(о)с(по)д(а)рьскимъ землянина нашего земли | Волынское Войтаха Козикгорского о то, якобы он | часов прошлых своволне в ымену своемъ бобры и | иъншие многие речи, которые якобы справъ|давали, иж бы купцы краковские Щеркасъ везу|чи промытити мели, на себе побралъ, а вамъ | яко мытникомъ нашим тых бобров и иных ре|чей промычоных поотдавати нехотел и в себе | задержати мел, што все ширей на мандате нашемъ | которимъ есте оного Козикгорского позвали | описано было.

За которимъ мандатомъ на | року припаломъ оный Козикгорский постановивши се || [56] на дворе нашомъ в томъ оборону чинил. Иж дей тых бо|бровъ и некоторых иных речей у купцовъ краковских | негамовал, и до себе их небрал, але дей безъ бытности | его самого в ыменицу его которое маеть под кн(я)зем | Андреемъ Вишневецкимъ слуги ваши которые волын|ские коморы заведуют ни яких людей перееждчих, кото|рые мели зъ собою сто бобров были загамовали | и самиж о пят тых бобров з дому его брати не | хотели. А потом дей урядник кн(я)зя Андрея Вишне|вецкого оные бобры з дому его до двора пана | своего Олескиницкого взял и не конъчачи тое спра|вы на дворе нашом г(о)с(по)д(а)рьском, а хочечи о|тых бобров от п(а)на своего кн(я)зя Андрея Вишневец|кого оный Козикгорский певную ведомост на дворе | нашомъ оказати, стоячи з вами у той справе | у права до пана своего был отехалъ, и в оноmъ | отеханю за хоробою своею ку той справе опят | приехати не могъ. Але кн(я)зь Андрей Вишневецкий | то через листъ свой намъ ознаймиль.

Ижъ тыхъ | бобров сто через слугъ вашихъ загамованыхъ | урядникъ его олескиницкий в домъ того Войте|ха взял и тепер в захованю в дворе его маеть. Ни|жли дей то бобры власные старосты черкаского | кн(я)зя Михайла Вишневецкого которые через слугъ | своих до Кракова был послал и продавши кореня | и речей едвабных яко староста украинный купи|ти былъ казал, што дей

слуги ваши не въ жадных | купцов але в тых слугъ кн(я)зя старосты черкаского | загамовали. А так ижъ кн(я)з Андрей Вишневецкий | намъ о томъ справу дал, же тыи бобры | у дворе его были загамованы, тогды рассказали | есмо листь *наш* до него писати. Ижъ бы былъ тые | бобры до рукъ ваших яко мытниковъ н(а)ших *от*дати | казалъ.

То пакъ тепер писал и присылал до насъ || [56 v] староста черкаский княз Михайло Вишневецкий оповедаючи нам ижъ то власные бобры его которые онъ | для купованя кореня, речей едwabных и *и*нших по|травъ своих до Кракова черезъ слугъ своих былъ | послалъ, просечи нас ижъ бхмо ему на томъ шко|довати недопустили, и оные бобры яко | власные его поворочати казали. Ино кгдаж он то | своею власностью быти менвети, а *от* таких | речей шляхетских некоторое мыто на нас не прихo|дити.

Тогды мы г(оспо)д(а)рь ему яко старосте у|крайнему в томъ шкоды не зычечи на том ес|мо застановили иж бы слуга его в которого | он тые бобры побранные быти поведаетъ | на том присягу вчинил, ижъ то бобры ег(о) | власные, а не чьи *и*ншые. А кгда тот слуга его | присягу вделаети, тогды приказуемъ вам | иж бы есте вже тых бобров у кн(я)зя Андрея Вишневецкого не брали, и оному слuze его Войтеху | Козикгорскому некоторое трудности не за|давали. А мы листь нашъ до кн(я)зя Андрея Вишневецкого писати есмо казали, ижъ бы тые бo|бры кн(я)зю старосте черкаскому выдал и ничимъ | их не гамоваль.

Писан в Люблине лет(а) Бож(его) нарож(еня) | 1566 м(е)с(е)ца августа 26 дня.

2.

РГАДА. – Ф. 389. Литовская Метрика. – Оп. 1. – Ед.хр. 47. – Л. 57–58.

1566.26.08. Люблин. Лист кн(я)зю Михайлу Вишневецкому до кн(я)зя Андрея| Вишневецкого о бобры на промыте занятые

Жыкгимонт Августъ etc.

Князю Андрею Ивановичу Вишневецкому.

Што пер|вей сего позвали были мытники и поборцы н(а)ши | Изак Бродавка а Давид Шмерлевич мандатомъ на|шимъ г(о)с(по)д(а)рьскимъ земенина земли Вольнское Войтеха | Козикгорского, што якобы он часов прошлых своолне || [57 v] в имену своем бобры и *и*ншые многие речи которые яко они | справу давали ижбы купцы краковские Щеркас везу|чи промытити мели на себе побрал, а имъ яко мыт|никомъ нашимъ тых бобров и *и*нших речей промытных | поотдавати нехотел и в себе задержати мел, што | все ширей на мандате нашомъ, которымъ они оног(о) | Козикгорского позвали, описано было.

За которимъ | мандатом на року припалом оный Козикгорский постановив|шиися на дворе нашомъ в томъ оборону чинилъ | *и*ж дей тых бобров и никоторых *и*нших речей у купцов краков|ских негамовал, и до себе их не брал, але

дей безъ быт|ности его самог(о) в именицу его которое под собою | мает, тых мытников которые Волынские коморы заве|дают нияких людей переездных которые мели з | собою сто бобровъ были загамовали, и сами ж | опят тых бобров з дому его брати не хотели. | А потом дей урадник твой оные бобры з дому его | до двора твоего Олескиницког(о) взял, и не кончечы | тое справы на дворе нашомъ г(о)с(по)д(а)рьском, а хоте| чи о тых бобрахъ од тебе Андрея Вишневецк(о)го оный Козикгорский певную ведомость на дво|ре нашомъ оказати стоячи у праве с тыми | мытниками н(а)шими до тебе был отехал и в ономъ отеханю | за хоробою своею ку той справе опят приехати не мог. |

Але ты кн(я)же Вишневецкий через листь свой нам ознаймил и тых | бобров сто через слугъ мытницких загамованых урадник твой | олескиницкий в домъ тог(о) Войтеха взял и тепер в заве|дываню в дворе твоем мает. Нижли еси то ознаймилъ, иж | то бобры власные старосты черкаског(о) кн(я)зя Михайла Вишневецког(о), которые через слугъ своих до Кракова был | послалъ и продавши кореня и речи едwabных яко ста|роста украйный купити был казал. Яко бы оные слуги || [58] мытников н(а)ших не в жадных купцов, але в тых слуг кн(я)зя ста|росты черкаского загамовали, а такъ ты намъ о том | справу дал, же тые бобры у дворе его были загамо|ваны.

Тогды росказали есмо были листь нашъ до | тебе писати, иж бы еси тые бобры до рукъ мыт|ников наших отдати казал, то пак тепер писалъ и при|сылал до нас староста черкаский кн(я)зь Михайло Виш|невецкий, оповедаючи намъ, иж то власные бобры его | которые он для купованя кореня речей едwabных и ин|ших потребъ своих, до Кракова черезъ слугъ своих был | послан, просячи нас ижъ бысмо ему на том шкодовати | недопустили, и оные бобры яко власные пово|рочати казали. Ино кгдаж онъ то своею властною | быти менуеть, а от таких речей шляхетских некоторое | мыто на нас не приходит. Тогды мы г(о)с(по)д(а)рь ему яко | старосте украйному в том шкоды не зычечи на том есмо | застановили, иж бы слуга его в которого он тые | бобры побраные быти поведает на том при|сягу учинил, ижъ то бобры его властные а не чый | иншие, а кгда тот слуга его присягу на том вде|лаети, тогды тые бобры ему вернены быти | мают.

Приказуем тебе кгда слуга его на том иж то | бобры его властные присегу вделает тогды вжо вод|ле першых листов и росказаня нашего тых бобров | мытникомъ давати не казал, але кн(я)зю старосте | черкаскому бо посланцу его м(и)л(о)сти которог(о) по | них пришлет сполна отдати велел, яко бы кн(я)зь | староста черкаский в том некоторое шкоды не мел. |

Писан в Люблине лет Бож(его) нар(о)женя 1566 м(е)с(яца) авг(уста) 26 дня.

УДК 323.272«1917»:070[(436)+(73)]

Віталій Скальський*

ОБРАЗ ПОДІЙ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р. В УКРАЇНОМОВНІЙ ПРЕСІ АВСТРО-УГОРЩИНИ ТА США

Дана археографічна публікація містить дві газетні статті, у яких І. Крип'якевич та В. Білинський подають власний погляд на перебіг Української революції у першій половині 1917 р. У вступній статті подано короткий огляд аналізованих подій в Україні.

Ключові слова: І. Крип'якевич, В. Білинський, Українська революція, Центральна Рада, Універсал, «Діло», «Свобода».

Данная археографическая публикация содержит две газетные статьи, в которых И. Крипякевич и В. Билинский высказывают свои взгляды на ход Украинской революции в первой половине 1917 г. Во вступительной статье сделан короткий обзор событий в Украине, анализируемых в этих статьях.

Ключевые слова: И. Крипякевич, В. Билинский, Украинская революция, Центральная Рада, Универсал, «Діло», «Свобода».

Джерело для історика має виняткове значення. Застосовуючи до нього певну обрану методологію, історик отримує свій продукт – історичне дослідження.

Джерельна база сучасних досліджень Української революції 1917–1921 рр. має певний недолік, оскільки використовуються джерела переважно українського походження, натомість російські, польські, німецькі, єврейські, створені в Україні та стосовно України часто ігноруються. У наукових працях з історії періоду Центральної Ради майже немає посилань на джерела з-за меж тодішньої Російської імперії. Тому нам видається актуальним публікація статей із газет «Діло» та «Свобода» за 1917 р. статей: «Півроку Української революції» відомого історика, на той час – викладача Львівської академічної гімназії І. Крип'якевича та «Чотири місяці революційного життя на Україні» журналіста американської україномовної газети «Свобода» В. Білинського.

Наведені у додатках документи мають публіцистичний характер. Автори, проживаючи в Австро-Угорщині та Сполучених Штатах Америки, володіли неповною та спотвореною інформацією. Тож їхні рефлексії та висновки можуть відрізнитися від поширених нині в українській історичній науці. Це дозволяє подивитися на початковий період Української революції 1917–1921 рр. з нового ракурсу. Тому, на нашу думку, є потреба у короткому огляді подій першої половини 1917 р., які й піддаються аналізу у публікаціях.

---

* Скальський Віталій – помічник заступника Голови Українського інституту національної пам'яті.

Падіння російського самодержавства спонукало український національно-визвольний рух вийти на новий рівень. У кожному губернському центрі, а згодом і у повітових, у кожному військовому окрузі, на фронтах та флотах, у багатьох відомствах з колишніх нелегальних організацій та співчуваючих їм утворилися Українські ради. У Києві виникла Українська Центральна Рада, у Петрограді – Тимчасовий український революційний комітет, у Москві – Організаційне бюро, у Полтаві – Рада українських поступових політичних партій, у Харкові – Тимчасовий організаційний комітет, в Одесі – Керівничий комітет, на Західному фронті – Українська фронтова рада, на Балтійському флоті – Український военноморський революційний штаб. Найвпливовішою з них стала Українська Центральна Рада на чолі з М. Грушевським.

Першим масовим та публічним заходом цих організацій стало проведення Свята Свободи. Центральним моментом таких свят були маніфестації під українськими прапорами та з відповідним гаслами. У Києві маніфестація відбулася 19 березня 1917 р. У ній взяли участь близько 100 тис. осіб. Аналогічні заходи відбувалися скрізь, де були українські громади, навіть у невеличких містечках, а то й у селах.

Розвиток революції потребував створення єдиного координуючого центру українського руху. На Великодньому тижні, 6–8 квітня 1917 р. у Києві був скликаний Український національний конгрес. На нього з'їхались сотні делегатів від багатьох організацій, що були розкидані по усій території Російської імперії. Учасники конгресу ухвалили ряд резолюцій та переобрали Центральна Раду, унаслідок цього остання стала керівним органом усього українського національно-визвольного руху.

Оголошення про організацію Всеукраїнського національного конгресу неабияк збурило суспільство. Києвом поширились чутки про плановане на конгресі проголошення незалежності України. Київська Рада об'єднаних громадських організацій провела спеціальне засідання за участю президіумів рад робітничих, солдатських та офіцерських депутатів та комітету Української Центральної Ради. Темою засідання було «українське питання»¹. М. Грушевський заявив про відданість федералістським ідеям.

Рішення Всеукраїнського національного конгресу були активно підтримані українським загалом, стали потужними імперативами розвитку національного руху, а сам з'їзд – моделлю для проведення губернських українських з'їздів², які невдовзі відбулися в усіх питомих українських губерніях.

Український національно-визвольний рух за своїми вимогами був досить поміркованим – питання про повну державну незалежність України не ставилося, а «Вільна Україна» розумілась як автономія у складі федеративної демократичної Росії. Боротьба за реалізацію цього гасла мала відбуватися легальним шляхом, тобто шляхом переговорів із Тимчасовим урядом.

Центральна Рада 13 травня 1917 р. направила до російської столиці делегацію, до складу якої увійшли В. Винниченко, С. Єфремов, М. Ковалевський, Г. Одинець, Д. Коробенко (Коробченко), І. Сніжний, С. Письменний, О. Пилькевич, Д. Ровин-

ський³. У Петрограді до них приєднався Х. Барановський. Перед делегатами стояло завдання домогтися від офіційного Петрограда озвучення принципової згоди «на право України мати національно-територіальну автономію»⁴, призначення комісара у справах України при Тимчасовому уряді та урядового комісара в Україні з краєвою радою при ньому, а також задоволення ряду інших вимог. Повноваження делегації були підкріплені рішеннями Першого всеукраїнського військового з'їзду, що відбувся 5–10 травня 1917 р. і презентував погляди 900 тисяч українців у російській армії.

Під час переговорів делегатам було заявлено, що Тимчасовий уряд не вважає себе уповноваженим вирішувати питання про автономію України (хоча від нього вимагалось лише визнання потенційної можливості існування української автономії, санкціонованої Всеросійськими Установчими Зборами), а може лише «заявити про свою повну готовність, залишивши попередні засоби управління, надалі суворо рахуватися із усіма національними особливостями малоросійських губерній»⁵. Зрештою, вимоги Центральної Ради були відкинута. Таким чином, переговори завершилися невдачею для української делегації. Пізніше М. Ковалевський назвав дану поїздку «екскурсією»⁶.

Одночасно із перебуванням делегації Центральної Ради у Петрограді, до Києва приїхав військовий міністр А. Керенський. Серед інших візитів, він відвідав і Центральну Раду. Проте, не спромігся дати чіткої відповіді щодо перспектив української автономії і був попереджений М. Грушевським: «задоволення вимог українського народу відкладати не можна, і Центральна Рада не могла би взяти на себе відповідальності за наслідки у випадку, якби вони задоволені не були б»⁷.

Публічні звіти про результати переговорів Центральної Ради із Тимчасовим Урядом, представлені на Першому Всеукраїнському селянському з'їзді (28 травня – 2 червня 1917 р.) та на загальних зборах четвертої сесії Центральної Ради збурили українське суспільство. Газета «Киевская мысль» 6 червня з цього приводу писала: «минулого тижня хвилі українського народного руху підіймалися високо і круто»⁸. Емоційне піднесення вимагало свого втілення у матеріальній формі. Демонстрацією прагнення українства до суверенітету став Універсал. Документ було підготовлено та 10 червня 1917 р. оголошено на Другому Всеукраїнському військовому з'їзді, що відбувався у Києві попри заборону військовим міністром.

З приводу проголошення Першого Універсалу в багатьох містах та селах відбулися урочистості. У Києві 12 червня «проведено збори громадськості у Троїцькому народному домі, військовий парад, демонстрація, молебень, мітинг на Софійському майдані»⁹. Численні святкування супроводжувалися співом шевченкового «Заповіту», співом бандуристів, колінопреклонінням, молитвами. Релігійні обряди у суто світських політичних заходах, яким були відзначення проголошення Першого Універсала, надавали акціям ознак чогось божественного, що багато значило в умовах високої релігійності.

Комітет Центральної ради на засіданні 15 червня ухвалив створити Генеральний Секретаріат у складі В. Винниченка (голова), П. Христюка, Х. Баранов-

ського, С. Єфремова, М. Стасюка, Б. Мартоса, С. Петлюри, В. Садовського. Це був зародок першого у XX столітті українського уряду.

Тимчасовий уряд відреагував на Перший Універсал Української Центральної Ради зверненням 16 червня 1917 р. до українського народу за підписом прем'єр-міністра Г. Львова. Ця заява також не містила однозначної згоди Тимчасового уряду на створення у майбутньому автономії України.

Загалом, проголошення Першого Універсалу викликало жвавий рух у середовищі російських політиків. Усі провідні політичні партії висловилися на цю тему. Була створена спеціальна урядова комісія. До Києва приїжджав М. Лібер – один із лідерів партії меншовиків, член Петроградської ради робітничих та солдатських депутатів. До Петрограда на засідання уряду їздив київський губернський комісар М. Суковкін, який претендував на роль посередника між Центральною Радою та Тимчасовим Урядом.

З 28 червня по 1 липня у Києві перебувала делегація Тимчасового Уряду у складі І. Церетелі, М. Терещенка, М. Некрасова, А. Керенського. Міністри зустрілися із Виконавчим комітетом Київської Ради об'єднаних громадських організацій, Комітетом Центральної Ради та Генеральним Секретаріатом. Було проведено ряд переговорів. За їх підсумками Центральна Рада ухвалила Другий Універсал, який був оприлюднений 3 липня.

Період березня – липня 1917 р. в Україні надзвичайно насичений політичними подіями. Національно-визвольний рух набув організованих форм, значно зміцнів, охопив найширші верстви населення. Українські території у складі Росії отримали певні елементи автономії. Відбулися зміни і у масовій свідомості населення України. Українці усвідомили себе як націю, здатну до власного державотворення.

* * *

Газета «Діло» – найстаріша в Україні щоденна газета. Виходила з 1880 до 1939 рр. у Львові. 1917 р. редактором був В. Панейко.

Газета «Свобода» – найстаріша у світі україномовна газета, що виходить безперервно з 1893 р. Місцем розташування редакції на даний час є м. Нью-Йорк (Сполучені Штати Америки). 1917 року редактором був Й. Сеткевич.

---

¹ Києвлянин. – 1917. – 6 квітня. – № 89. – С. 1–2.; Киевская мысль. – 1917. – 6 апреля.

² Верстюк В.Ф. Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 року) // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 71.

³ Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 8. – С. 1.

⁴ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.), В.Ф. Верстюк (упоряд.) – К.: Наук. думка, 1996. – (Пам'ятки історії України). – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К.: Наук. думка, 1996. – С. 93.

⁵ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи та матеріали / Упор. В.Верстюк та ін.. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – С. 326.

⁶ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – Інсбрук, 1960. – С. 342.

⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 92.

⁸ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 22.

⁹ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи та матеріали. – С. 416–421.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

ЧОТИРИ МІСЯЦІ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ЖИТТЯ НА УКРАЇНІ

З поспіхом блискавичного поїзду мчать ся вперед теперішні світові події, викликаючи довкола себе радикальні зміни, видвигаючи на світло денне річи, про які раніше світови й не снилось, і спростовуючи не один хибний людський погляд, який давнійше вважали незбитою правдою. Одним з таких фактів, невідомих ближше широкому світови, є хоч би «відкрите» 35-мільонового українського народу, потопаючого давнійше в російськїм мори і заслоненого перед культурним світом чиновничю самоволею, попертою козацькою нагайкою. Однак до часу збанок воду носить, і підпори російської самовласти, псуючі ся вже поверх сто літ тому, безнадійно рухнули, впускаючи в російську тюрму широкий луч ясного, оживляючого сонця. Всьо заметушило ся з невимовним гамором, протираючи з довговікового сну свої заспані очі, і оглядаючи ся, де можна би було найскорше знайти лік на тяжкі, пекучі рани, свідки минушого житя.

Революційна філя широким розгоном затопила собою від разу всьо, що попала на своїй дорозі, даючи тим доказ, що почва для неї була добре підготовлена і обставини є як найкрасші для її розвитку. Поява російської революції, якої початок сягає 12. марта с. р., була такою наглою, такою милою несподіванкою, що за одним замахом навела на всіх заінтересованих нею невисказане приголомшенє, брак порядочної орієнтації і правильної оцінки її ваги. Однак стан сей тривав лише хвилину і скоро уступив місце живому горячковому організаційному житю, використовуючи можливо найширше революційні здобутки.

Найкрасший примір сього використовування революційних здобутків ми бачимо на закордонних¹ Українцях. Правду сказавши, то кождий з нас, галицьких Українців, хто знав ближше закордонну Україну і її невимовно тяжкі обставини політичного житя, в початках революційної зорі ніколи не сподівав ся того широкого свідомого національного руху, як він там тепер розвернув ся, а що виставляє тільки свідощтво великої політичної зрілости наших братів. Ми, знаючи минувшину тамошного українського житя, ледве могли сподівати ся такого ясного поставлення української справи й енергічного змаганя до повного і безпроволочного її розвязаня. Та ми помилили ся, бо судили поверховно, а революція показала нам глибші корінці стихійної української сили.

Мимо поставлена під сю пору української справи на весь її зріст і мимо широкого її попертя українськими масами, всеж таки дуже виразно зазначила ся

дотепер серед революційного російського хаосу та дорога, по якій дозрівала, поширювалась і поглиблювалась українська думка; іншими словами: за чотири місяці російської революції національна ідея українців, поставлена на самім початку українськими провідниками хитко і доривочно, з часом розгорнула ся на всю свою ширину, переливаючись у кість і кров українського народу і викликаючи тим відти дрімучу національну силу та вказуючи їй правдивий шлях набудуче. Зазначило ся се в повстаню цілого ряду українських організацій, як головних у Петрограді і Києві, так і провінціональних по всіх українських містах, місточках і селах². Не треба однак забувати, що се ставало ся поступенно і натрапляло в своїм розвитку на цілий ряд перешкод, бо звісно, що де як де, а на Україні найбільше чорносотенців. Коли би ми коротко зясували дотеперішній революційний рух українського життя, то ми сказалиб, що воно йшло по двох лінійх: 1) в радикальнім і настійчивім домаганю негайного вдоволення українських потреб, які коротко зводили ся до «автономії України», і 2) в поширеню української національної свідомости серед найширших мас, які ясно і недвозначно на всіх зборах і зїздах заявляють ся за негайним здійсненем автономії України. В єдності і солідарности цілого українського народу, без огляду на його політичні, суспільні і класові різниці, лежить під сю пору ціла сила Українців, яко запорука їх будучого красшого життя.

Ми наперед звернемо ся до першої точки, а се, розвитку українських домагань і способу їх здійснення. Як усім відомо, нове російське правительство, діставшись до державної керми, урочисто проголосило, що буде держати ся найдемократичніших кличів і що піде назустріч всяким бажанням, які є конечним услівем до здійснення засад «свободи, рівности і братерства». Не дивно-ж, що всі російські народи з сліпим довірем і рожевою надією прняли сї кличі за добру монету, думаючи, що прийшли часи, коли досягнуть ся вікові народні ідеали без жадніських зусиль і витрачувань енергії на боротьбу. Але се був обман, бо жите – одно, а теорія – друге і дуже часто перше бере верх над другим. Найскорше переконали ся про се Українці, які є чи не найкрасшим мірилом російського характеру у відношеню до чужих народів. Чогож вони домагали ся?

Перша українська делегація зявилась у премієра міністрів, кн. Львова, 30. марта і була вислана нашвидко зорганізованою Українською Національною Радою в Петрограді. Своїх домагань вона не зуміла зформулувати ясно і повно: сї домаганя мали характер доривочности. поспіху і поверховности, яка схоплювала тільки важніші, найбільше наболілі моменти біжучого українського життя, без узгляднення всіх його сторін і потреб на далеку будучність. Скасоване всяких ограничень у школі, пресі, уряді, і можливо повна українізація України у всіх областях її життя проскакували тільки межі рядками їх домагань, але не було ще того рішучого принципіяльного поставлення української справи, як се зробив у цвітни перший український конгрес в Києві. **Автономія України при федеративнім устрою російської республики** – ось клич, під яким вів цілу свою роботу перший український конгрес в Києві. Ряд виголошених на тім конгресі відчитів як найкрасше освітлив становище Українців до тимчасового російського

правительства і намітив ту дорогу, по якій рішучо пійдуть вони набудуче. Становище їх до Москви зазначило ся тоді прихильно, поминувши хіба кілька осіб, які бажали цілковитого сепаратизму, себто відорваня від Росії і утвореня самостійної України, чим немало нагнали страху Москалям так, що аж мусів їх успокоювати проф. Грушевський³, говорячи, що сепаратистами є тільки національні проступники, але в случаю несповнення українських потреб сепаратистична течія готова захопити цілу Україну. Се були слова, які в дальшій ході революційного жптя щораз більше справджували ся в житю. Вартоб звернути увагу на відчит Садовського⁴, котрий енергічно підчеркнув негайне здійснене української автономії і то ще перед установчими зборами так, щоб сї послідні числили ся з нею вже яко з фактом доконаним і тільки прийняли її до відома і санкціонували. В тім моменті, піднесенім Садовським на першій конгресі, й криеть ся жерело дальших непорозумінь між Україною і Москвою, яка всякими обіцянками стараєть ся успокоїти першу, відсилаючи її до установчих зборів, відки мають посипатися на неї всякі «благодати». Шаєте в тім, що Українці, чи то з історичного досвѣду чи то з сучасного політичного положеня, не хочуть дати віри московським обіцянкам і не ждучи установчих зборів, жадають за всяк ціну негайної автономії України.

Тут треба би звернути увагу на те, що ми в Америці не можемо набрати докладного понятя про сучасне політичне жите на Україні, бо вісти, сюди нас долітаючі, є дуже скупі, короткі уривкові і вони кажуть скорше много догадувати ся. ніж самі виясняють дану річ. Нас долітають сюди тільки малесенькі трісочки з тої будівлі, яку задумали будувати наші закордонні брати, але всеж таки ми серцем догадуємо ся тамошного незвичайно кипучого жита.

По українським конгресі, який тривав цілий цвітень, а в яким брали участь майже всі, з цілої Росії, що тільки почували себе Українцями, залягла на Україні поважна, вижидаюча мовчанка. Ждали, як російське правительство прийме українські резолюції. Не було ще упереджень і недовіря, а навпаки, рожева надія і сліпа любов кермувала це тоді Українцями у відношеню до революційного правительства. Всі сподівали ся як найкрасшого. Сей стан тривав однак недовго. По короткій мовчанці загуло знова на Україні, та тим разом вже голоснійше, сильнійше, грізнійше і серед нечислимих покликів по ріжних зборах, зїздах і нарадах щораз частійше падали погрози, заяви, ужите оруженої сили задля осягненя своїх прав, а за тим щораз ширше розливалася сепаратистична струя, захоплюючи ючи своєю повинню навіть умірковані і привязані до Росії українські елементи. Завинили тут самі Москалі. Довговікова історична школа під старим режимом і стихійна несвѣдома національна амбіція попихають навіть найбільше демократичних, крайних Москалів на дорогу неприхильну і ворожу недержавним націям. Доказ: виступлене послідними днями всіх поступових російських газет, почавши від «Нового Времени», а скінчивши на крайно соціалістичній «Правді» Леніна, проти проголошеня конгресом незалежності України. Правда, всі бажать републики, але якої?... Москалі – централістичної з московською гегемонією, а немосковські народи – децентралістичної. федеративної, з полишенем усіх прав

цілковитої самоуправи без найменшого сліду московської висшости. Додаймо до того хибний, неправильний погляд, вироблений ще старим режимом щодо українського народу і поширений та вкорінений російській демократичній суспільности. А тоді зрозуміємо теперішній конфлікт Росії з Україною.

В результаті, по численних українських провінціональних з'їздах, зборах і мітінгах і по систематичнім відмовлюваню російського правительства в наданю негайної автономії України ще перед установчими зборами, Українці були приневолені вхопити ся радикальних, зовсім Росії немилих средств, після думки: «Як не волею, то силою візьмемо!». Тому в червни почав ся в Києві другий український конгрес, який радить ще й нині, а який різко відрізняєть ся своїм поведенєм від першого у відношеню до Росії. О скільки перший був для неї льояльний, прихильний і сам успокоював українських сепаратистів, то о стільки другий, видячи своє нехтоване Москвою, сам вступив на сепаратистичиу дорогу. Ми маємо право думати, що та дорога не чужа найширшим українським масам; в противнім случаю ми не читали би в телеграмах про домаганя українських селян перше автономії, а навіть самостійної України, а опісля порішення земельного питання. Велика сила українського народу!

Послідними днями дійшли нас з Києва вісти про проголошене конгресом независимости України, повстане там спеціального українського правительства, з піднесенем істнованя українського міністерства війни і справ заграничних – річи, які як найлучше виявляють український сепаратизм. Ми ще раз пригадаємо, що винні тут не Українці, а самі Москалі, пхаючі їх своєю впертостию на ту доволі тверду дорогу. Справа прибирає тим грізнійший вид, що за сепаратизмом заявив ся й послідний, на початку липня скликаний український війсковий конгрес, накликуючий Головну Українську Раду до зірваня всяких зносин з Москвою. Як би воно не було, а Росія зрозуміла цілу свою руїну на случай оружної розправи з Україною і ось в послідній телеграмі ми читаємо про висилку з Петрограду спеціальної комісії, зложеної зі всіх політичних партій, до Києва, щоб наклонити київський конгрес до відкликаня самостійности України, за що буде гарантована повна автономія України. Справа української автономії була також на порядку деннім всеросійського з'їзду, який щойно тепер скінчив ся у Петрограді і який вибрав зпоміж себе центральний ексекутивний комітет, що має сповняти функції розвязаної державної думи.

Таким робом ми прослідили коротко, після наспіваючих сюди вістий, розвиток у трактованю Українцями їх національної справи й енергічне, сьміле, а навіть грізне становище до тимчасового правительства за те, що воно не прихиялось до негайного вдоволення української душі. Але побіч сьміливого ставленя до порішення своєї справи Українцями ми видимо також і поступенно змагаючу ся ширину їх домагань. Перша делегація, з 30 марта, нічого ще не говорила про окреме українське міністерство, а тільки про окремиий відділ в границях істнуючих вже міністерств. Доперва перший київський конгрес зажадав утвореня окремого українського міністерства для України, як також права висилки українських делегатів на будучу мирову сьвітову конференцію. Коли однак Росія

показала ся на ті домагання глухою, то теперішній конгрес зовсім слушно проголосив незалежність України, змушуючи Росію тим дипломатичним маневром до зміни її становища супроти України і повного заспокоєня домагань сеї послідної.

Як розв'яжуть ся теперішній конфлікт, про се почуємо в найблизших днях, а тепер посвятім кілька слів другій наміченій нами лінії, по якій ішло дотепер жите революційної України.

Доси ми говорили про глибину українського життя, розбудженого революційним подувом і про його – що так скажемо – центри, де скуплювались одиниці і давали знаки по всім українським мори. А тепер питане, як заховуєть ся супроти того національного руху українське море: чи байдужно, зимно, неутрально, чи прихильно; горячково, з любовю? Се питане важне, бо від нього зависить круг, ширина і підвалина тої роботи, яку ведуть українські центри, виступаючи назверх яко представителі того українського моря. На нашу найбільшу радість і несподіванку ми скажемо* що український селянин і робітник, заглиблений у буденнім, тяжкім і поневоленім житю, відвикший і позабувший, що він людина з правами на такесаме жите, яке вели його політично-культурні гнобителі, мимо свого нечуваного політичного, суспільного і культурного поневолення, всею щпрою любовю свого простого серця радісно відгукнув ся на поклики свого старшого брата – інтелігента, стаючи з ним в одну залізну лаву до боротьби на виборене собі красшої долі. Що найбільше тут многих дивує, так се несподіваний, гейби нововідкритий високий уровень національної свідомости українських мас, які раніше ніколи щось подібного не давали до пізнання, а навпаки, уявляли з себе широку етнографічну масу з денед свідомими національно островами. Супроти того трудно було сподівати ся від меньшого брата такої ясної національної свідомости, яка дозволилаб за одним замахом в данім кориснім моменті виставити перед цілим світом долю України в її дійснім світлі і рішучо добити ся свободи для неї. Відти пійшла зневіра декотрих Українців на початку революції, а опісля їх миле розчароване. Якеж вражінє викликала революція в українських масах?

Вона лишній раз доказала стихійну силу українського народу і його невичерпане національне богатство, якого не зуміли винищити вороги за півтретя сотки літ, а причинились тільки до глибшого всякнення в українську душу всього того, що було строго заборонено назверх. Доказом висше сказаного є горячкове перенятє революційним рухом на національній почві всіх без виїмки народних мас на Україні, почавши зі столиці Києва, а скінчивши в найдальшій сільській закутнині. Найкрасше ілюструють се численні селянські і робітничі зїзди з їх резолюціями, де **ясно на першім місци видніє справа національна, а потім вже інші справи, бо в питаню національнім містить ся для Українців розв'язка всіх інших питань, як: земельного, влясового і т. д., що дуже добре розуміє наш тамошний нарід.** Сухо було би вичисляти поодинокі провінціональні селянські зїзди; їх доволі точно реєструєть ся в тутешних українських часописях, а ми зазначимо тільки **розуміне ваги теперішньої хвилі широкими українськими**

народними кругами і їх відти впливаючу роботу. Робота ся, яко вказівка лоширюваня української національної ідеї, йде в напрямі організації існуючих сил, поділу праці і підчинення одному головному центрови, яким являєть ся Головна Українська Рада в Києві – нині українське правительство. **Численна участь селян в головних зїздах у Києві, Харкові, Одесі і інших великих містах України, їх заява солідаризації з Головною Українською Радою, при якій існує навіть селянська секція, радикальні кличі в національній справі українського війська, яким є саме наше селянство і робітництво – ось ті поодинокі факти серед теперішних українських революційних филь, що виразно вияснюють політичне положенє закордонної України і її майбутній шлях дальшого розвитку.**

Коли би ми схотїли ті дві лінії, по яких пройшло дотепер українське жите вчасі революції, уявити собі образово, то ми сказалиб, що перша лінія, себто формоване української справи і її ясне поставленє перед очима тимчасового правительства, коротко зводить її до **«негайного наданя широкої автономії України»**, – являєть ся величною і гарною будівлею, якої фундаментом, основою є друга лінія, себто поширюване свідомости української ідеї серед найширших українських мас, щоб вони з натугою всіх своїх сил попирали каданя своїх провідників. Без фундаменту нема дому, без широкого свідомого попертя зі сторони народних мас – на ніщо робота українських проводирів і ось **в тій спільній взаємній підпорі й криєть ся чарівна могуча сила українського народу.**

На закінченє скажемо, що ідеал українського народу, неначе світло наближаючого ся поїзду, великанськими кроками прямує до здійсненя. бо теперішна російська офензива в Галичині наводить надїю на визволенє українського піємонту зпід австрійсько-польської кормиги і на прилученє його до природного органічного осередка, яким є закордонна Україна.

Василь Білинський⁵

Свобода. – 1917. – Ч. 83. – 17 липня. – С. 2.; Ч. 84. – 19 липня. – С. 3.

ПІВ РОКУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Минає пів року від часу, коли в Києві 16. марта відбули ся перші публичні збори українських організацій, на котрих вибрано Українську Центральну Раду⁶. Тоді збирав ся невеликий гурт діячів, що в перших хвилях по вибуху революції мусїли шойно укладати нову програму праці, серед непевного часу уставляти політичну лінію, з трудом стягати розбиті українські сили, – нині ті самі люде стоять на чолі великої української території в характері окремого правительства, розпоряджають адміністрацією, мають зорганізоване військо. Такі переміни настали протягом шістьох місяців, переміни, котрі так перейшли міру всього, чого ми сподївали ся, що не можемо знайти слів на означенє того дивного процесу й

говоримо про чудо національного відродження. Повне зрозумінє тих великих часів будемо мати не скоро, але на основі відірваних звісток, які до нас приходять з тамтої сторони⁷, можемо вже в головних лініях відтворити собі перебіг подій.

Українську політику від початку знаменує велика обережність і поміркованість. Тільки не обізнані чужинці або люди лихої волі можуть говорити про ненаситність і заборні тенденції українського руху, – в дійсности українство у своїх зміганнях проявляло незвичайну здержливість, і толеранцію. В перших днях революції українські політики, особливо в Петрограді⁸ виступила з домаганнями такого обмеженого характеру, що тодішний президент міністрів кн. Львов⁹ міг цілком щиро заявити, що тимчасове правительство не розходить ся з українськими бажаннями і може їх сповнити.

Але швидкий розвиток революційних подій, незвичайний поступ освідомлення широких мас, вплив інтелігентних сил до Київа отворили нові перспективи і українська політика перейшла до ширшого формулювання своїх завдань.

Перед нашими діячами стояла передовсім великанська праця організації українства. Підчас війни підпольна праця революційних гуртів, скільки знаємо, значно поширила ся, але все-таки її межі не могли бути занадто широкі. Тому перші місяці по вибуху революції треба було обернути на перегляд і скріплене українських сил. Кільканацять ріжнородних національних зїздів, що відбули ся в Київі¹⁰, звязали тісно українських робітників і закинули нитки загальної організації по цілій Україні. Все допливали нові сили, – Українська Центральна Рада, основана вже в марті, доповняла ся кілька разів новими членами, аж стала справдішим парламентом України.

Рівночасно з тим не зводжено уваги з другої важної справи, – обсадити довіреними силами всі публичні інституції й уряди. Здаєть ся, скривалася тут надія, що сею дорогою, повільно, без різкої боротьби можна буде усунути з України російську бюрократію і знаціоналізувати українське жите. Але удало ся здобути тільки провінціанальну адміністрацію, бо українське село при помочи чотиричленної виборчої формули могло проявити свою волю і позбути ся чужих людей.

В містах чужі меншости вже в перших днях революції захопили власть у свої руки, а знов головні верховні уряди були залежні від тимчасового правительства.

По нецілих трох місяцях горячої, інтензивної праці Українці знали вже, яку мають силу і яку силу мають їх противники. Організація українства перейшла всякі сподівання і серед загально-російської анархії Україна виглядала найліпше зорганізованою провінцією. Але знати було вже, що дальший розвиток не піде спокійною дорогою, що й противники зорганізували ся і без боротьби не уступлять зі своїх позицій.

З початком червня Українська Центральна Рада предложила правительству свої жаданя, – не постуляти другорядного значіня, але основне домаганє автономії України. Правительство, не знаючи відносин, у дивній короткозорости, відкинуло всі українські домаганя. І до сього дозволило собі ще закинути Центральній Раді, що вона не є легальним представником народа!

Тоді нараз українство дивинуло ся у всій своїй силі. Всеукраїнський селянський з'їзд¹¹ і другий з'їзд військових делегатів¹², що тоді як-раз відбували ся в Києві, однодушно стали по стороні Центральної Ради і зобов'язали ся всіми способами піддержати її становище. Тимчасове правительство не в час побачило свою похибку: російські міністри мусіли їхати до Київа¹³ і там прийняти домага́ня, котрі перед кількома днями відкинули в Петрограді. Кріза в міністерстві з одної сторони, віддане власти на Україні в руки Українського Генерального Комісаріату з другої сторони були признаками побіди українства.

Акт 15 липня¹⁴ був граничним стовпом у розвитку подій на Україні. Але коли з одної сторони лишила ся тяжка боротьба, то по другій також не буде мира, а боротьба і праця зросте ще більше. Українські політики взяли на себе тягар відповідальности перед цілою будучністю свого краю і народа.

Відносини Генерального Секретаріату до правительства не були точно означені і через те зараз прийшли непорозуміння. Тимчасове правительство не заперечує самого факту угоди з Україною, не стараєть ся її знищити, але пробує зменшити межі української автономії. Генеральний Секретаріат заняв рішуче становище супроти тих замахів, але як скінчить ся справа, ще не можемо передбачити. В кождім разі се найважнійша і найбільше небезпечна точка у дальшій діяльності українського правительства.

У звязи з тим досить напружені є відносини до національних меншостей. Українська Центральна Рада від початку відносила ся з великою увагою до бажань меншостей і щиро старала ся запевнити їм належні права. Через сю політику справді усунуено багато неминучих спорів. Але пануючі доси нації все таки не могли зречи ся свого верховодячого становища. Передусім великоруська буржуазія при помочи ріжних Малоросів і Югоросів веде фронду проти Генерального Секретаріату який так несподівано забрав їй власть із рук. При культурній силі, яку Росіяни мають в містах, се питане є дуже острє і не скоро буде розв'язане.

Великого розголосу набрала справа українського війська. Але зазначити треба, що справа полків ім. Хмельницького і Полуботка не стоїть тут на першім місци. Організація нових національних полків на склоні війни, коли вже всі вартнійші людські сили вичерпано, мало має виглядів на здійснене і відповідальні українські круги не прикладали до неї великих надій. Два невеликі українські полки повстали під впливом більше імпульсивних одиниць - партій, які за кордоном навивають націоналістичними. Натомість У. Ц. Рада відносила ся до сеї організації з деякою резервою. Основи будучої мілітарної сили України лежать де инде: у великій українській організації між сталим війском. На другім військовим зїзді, що відбув ся проти заборони міністра війни, делегати сеї організації мали повновласти від 1,600 000 жовнірів! Се є сила, на якій можна будувати. Провідником сеї імпазантої організації є Семен Петлюра¹⁵, голова Військового Генерального Комітету, який енергічною рукою веде річ дальше.

Не так світло стоїть инше важне діло – шкільництво. Се є поле, на якому не можна перевести змін за короткий час; саме підготовлене учителів і підручників

потребує цілих років праці. Але й беручи всі лагодячі обставини, не можна сказати, щоби зроблено все можливе. Відповідальні українські круги зробили мабуть сю похибку, що покладали занадто великі надії на куратора київського округу М. Василенка¹⁶, який заняв верховне становище в шкільництві; тимчасом він, хоч Українець, звязаний урядовим становищем з російськими педагогами звів націоналізацію шкільництва на мінімальні межі. Не знайшов ся також енергічний чоловік до пропаганди рідної школи в самій суспільности; навіть загальний учительський зїзд в Києві не спопуляризував справи. В У. Ц. Раді довгий час не було референта шкільництва, аж в останнім часі сю теку віддано Ів. Стешенкови¹⁷, директорови одної з київських гімназій. Може його праця в новім шкільнім році принесе рішаючі зміни.

Так само досить нерішучо укладають ся церковні відносини. Між православним духовенством є напрям, що бажає автономії української церкви, але загал у сій справі ще не виявив ся. Ріжні секти, про які перед війною говорено як про силу (штундисти), не показують більшої організації.

Головним питанєм суспільних відносин в недалекій будучности буде реформа земельної власности. Український селянський зїзд, подібно як такіж зїзди в цілій Росії заявив ся за знесенем приватної земельної власности. В практиці справа рішить ся мабуть так, що велика посілість буде влучена на власність народного земельного фонду, маліж господарства лишать ся. Яке се буде мати значіне не тільки для суспільних, але й національних відносин, покаже будучина.

Ся основна реформа каже нам згадати про уклад партійних сил на Україні. Річ характеристична для революційних часів: найбільшу силу мають тепер соціяльні демократи (УСДРП.) Під їх впливом крім робітничих товариств є армія і по части селянство.

В Генеральнім Секретаріяті соціяль-демократи мають чотирох представників (Винниченко¹⁸, Петлюра, Мартос¹⁹, Садовський²⁰). Друге місце побіч них здобула собі партія соціалістів революціонерів (УСР.) які мають найбільший успіх між селянством, в Генеральнім Секретаріяті мали два голоси (Христок²¹, Голубович²²). Більше умірене становище займає українська радикальна демократична партія (УРДП), яка майже покриваєть ся з Союзом автономістів федералістів, давнійше Товариством українських поступовців (ТУП.); до сих партій належить переважно інтелігенція, з членів Ген. Комісаріяту є тут Єфремів²³, Д. Дорошенко²⁴, А. Шульгин²⁵. Українська народна партія, (що відповідає галицькій нац. демократії), не має більшого значіня; перші кроки ставить нова організація, що вийшла з сеї партії: Союз української державности, званий теж самостійниками.

Через се, що при кермі є ліві партії, соціяльні питання ставлять ся острійше, натомість національні спори приймають лагідний характер. В цілости, як вже піднесено з початку, українська політика має характер обережний і поміркований, числить ся все з реальними відносинами і ніколи не ставить жадань, яких не може підперти силою. Можемо спокійно вижидати дальшого розвитку подій.

І. Крип'якевич²⁶

Діло. – 1917. – Ч. 219. – 18 (5 – за старим стилем) вересня. – С. 1–2.

- ¹ Під «закордонними» автор статті мав на увазі українців Наддніпрянщини, тобто тих, що жили у складі Російської імперії.
- ² Тут йдеться про Українську Центральну Раду у Києві, Тимчасовий Український революційний комітет у Петрограді, Керівничий комітет в Одесі, Раду поступових українських політичних партій Полтави, десятки губернських та повітових, фронтових, окружних та інших українських рад, що виникали у перші місяці після падіння самодержавства в Росії.
- ³ **Грушевський Михайло Сергійович** (29(17).09.1866 – 24.11.1934) – історик, організатор української науки, літературознавець, соціолог, публіцист, політичний, громадський і державний діяч, у 1917–1918 рр. – голова Української Центральної Ради.
- ⁴ **Садовський Валентин Васильович** (27.08.1886 – 24.11.1947 рр.) – державний і громадський діяч, педагог, член Центральної Ради, Генеральний Секретар судових справ.
- ⁵ **Білінський Василь** – журналіст у Сполучених Штатах Америки, співробітник щоденної україномовної газети «Свобода», наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. разом із Олесем Досвітнім здійснив поїздку в Україну.
- ⁶ **Українська Центральна Рада** – громадсько-політична організація, утворена на початку березня 1917 р. Після Всеукраїнського національного конгресу (6–8 квітня 1917 р.) стала лідером українського національно-визвольного руху, з листопада того ж року – законодавчий орган Української Народної Республіки.
- ⁷ В україномовних газетах Австро-Угорщини звістки про події в Наддніпрянській Україні друкувалися набагато частіше, аніж у наддніпрянських – про Галичину.
- ⁸ Делегація Української національної ради у Петрограді (О. Лотоцький, М. Корчинський, М. Славинський, М. Чечель, Т. Гайдар, Лобода) 30 (17) березня 1917 р. відвідала Голову Тимчасового уряду Росії князя Г. Львова, якому було вручено пам'ятну записку з вимогами, що не потребували рішення Всеросійських установчих зборів (призначення на посади губернських і повітових комісарів людей, знайомих з українською мовою і особливостями українського життя; вживання української мови в державному апараті, церкві, суді, школі; повернення із заслання галичан і буковинців). Детальніше див.: О. Лотоцький. Сторінки з минулого. – Ч. третя. – Варшава, 1934. – С. 340–343.
- ⁹ **Львов Георгій Євгенович** (21 жовтня (2 листопада) 1861 – 7 березня 1925) – російський громадський, політичний та державний діяч, перший голова Тимчасового уряду.
- ¹⁰ Лише на Великодньому тижні 1917 року у Києві відбулися Всеукраїнський національний конгрес, з'їзд «Просвіт», з'їзд професорів та учителів, збори оргкомітету Селянської Спілки, конференція Української соціал-демократичної робітничої партії, установчі збори Української партії соціалістів-революціонерів.
- ¹¹ Детальніше див.: Хміль І.В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). – К., 1992. – (Історичні зошити. № 4). – 36 с.
- ¹² Другий всеукраїнський військовий з'їзд відбувся у Києві 18–23 (5–10) червня 1917 року. Детальніше див.: Щусь О.Й. Всеукраїнські військові з'їзди. – К., 1992. – 86 с.
- ¹³ Для переговорів із Центральною Радою 11 липня (28 червня) 1917 року до Києва прибула делегація Тимчасового уряду у складі І. Церетелі, М. Терещенка, М. Некрасова, А. Керенського. Підсумком переговорів став Другий Універсал. Детальніше див.: І. Церетелі. Воспоминання о Февральской революции. В 2-х кн.– Париж, 1963. – Кн. 2. – С. 133–148.; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у 2-х т. – Т. 1. – С. 138–140.
- ¹⁴ Другий Універсал 3 (16) липня 1917 року.
- ¹⁵ **Петлюра Симон Васильович** (10 (23) травня 1879 – 25 травня 1926) – громадський, державний та політичний діяч, член Української Центральної Ради, Генеральний Секретар військових справ, Голова Директорії, Головний Отаман Армії Української Народної Республіки.

- ¹⁶ **Василенко Микола Прокопович** (2 лютого 1866 – 3 жовтня 1935) – історик, громадський, державний і політичний діяч, член Української Центральної Ради, Голова Ради Міністрів та міністр освіти Української Держави
- ¹⁷ **Стешенко Іван Матвійович** (24 червня 1873 – 30 липня 1918) – громадський, державний та політичний діяч, член Української Центральної Ради, Генеральний Секретар освіти.
- ¹⁸ **Винниченко Володимир Кирилович** (14 (26) липня 1880 – 6 березня 1951) – письменник, драматург, державний та політичний діяч, член Української Центральної Ради, Голова Генерального Секретаріату.
- ¹⁹ **Мартос Борис Миколайович** (20 травня 1879 – 19 вересня 1977) – державний, громадський та політичний діяч, учений-економіст, член Української Центральної Ради, Генеральний Секретар земельних справ.
- ²⁰ **Садовський Валентин Васильович** (1886 – 24 листопада 1947) – громадський, державний та політичний діяч, член Української Центральної Ради, Генеральний Секретар судових справ.
- ²¹ **Христюк Павло Онікійович** (1880 – 28 вересня 1941) – громадський, державний та політичний діяч, член Української Центральної Ради, Генеральний писар Генерального Секретаріату, Народний міністр внутрішніх справ Української Народної Республіки.
- ²² **Голубович Всеволод Олександрович** (1885 – 16 травня 1939) – політичний, державний та громадський діяч, член Української Центральної Ради, Голова Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки.
- ²³ **Єфремов Сергій Олександрович** (6 жовтня 1876 – 31 березня 1939) – громадський, політичний та державний діяч, член Української Центральної Ради, Генеральний Секретар з міжнародних справ.
- ²⁴ **Дорошенко Дмитро Іванович** (8 квітня (27 березня) 1882 – 19 березня 1951) – історик, державний, громадський та політичний діяч, член Української Центральної Ради, Чернігівський губернський комісар Української Народної Республіки.
- ²⁵ **Шульгин Олександр Якович** (30 липня 1889 – 4 березня 1960) – громадський, державний та політичний діяч, історик, член Української Центральної Ради, Генеральний Секретар міжнародних справ.
- ²⁶ **Крип'якевич Іван Петрович** (25 червня 1886 – 21 квітня 1967) – історик, громадський діяч, дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка, академік.

УДК 347.781.5[М. Стороженко+Д. Антонович]

Наталка Пазюра*

ДО ЛИСТУВАННЯ МИКОЛИ СТОРОЖЕНКА З ДМИТРОМ АНТОНОВИЧЕМ

У статті публікується та аналізується листування між Миколою Стороженком та Дмитром Антоновичем.

В статье публикуется и анализируется переписка между Николаем Стороженком и Дмитрием Антоновичем.

In the article the correspondence between Mykola Storozhenko and Dmytro Antonovich is analyzed and published.

Поміж численних фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України є такий, що лише нещодавно був відкритий для дослідників. Мова йде про колекцію документів «Український музей в Празі»¹. Фонд складається із документів і матеріалів українських організацій, товариств та союзів, що діяли на еміграції протягом 1905–1948 рр., а також часописів, газет, брошур та інших друкованих видань за 1899–1945 рр. Не менш важливою складовою цього фонду є документи і матеріали українських військових та громадсько-політичних діячів, представників науки, культури та освіти, датовані 1886–1952 рр. Для прикладу можна назвати імена С. Наріжного, М. Грушевського, В. Липинського, В. Сімовича, Д. Донцова, Ю. Колларда, Д. Дорошенка, В. Біднова, Л. Чикаленка, А. Яковліва та багатьох інших.

Серед особових справ Д. Антоновича нам пощастило віднайти листування між ним та М. Стороженком, що є важливим джерелом для дослідження життєписів цих осіб. Надто це стосується біографії М. Стороженка, адже емігрантський період його життя, до якого відносяться вказані листи, на даний час є ще недостатньо дослідженим.

Листування нараховує 8 одиниць, які порівну належать кожному із кореспондентів. Можна припустити, що листи, адресовані Д. Антоновичем, є частиною матеріалів, які разом із іншими листами, статтями та спогадами М. Стороженка, були передані ним за посередництвом Д. Дорошенка до Музею визвольної боротьби у Празі. Нині вони зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України².

---

* *Пазюра Наталка* – молодший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

Як свідчить листування, приводом для його початку було повідомлення за підписом Д. Антоновича про отримання Музеєм Визвольної боротьби у Празі деяких речей, надісланих до нього М. Стороженком³. Достеменно невідомо, про які саме речі йшлося, втім співробітництво Миколи Володимировича із музеєм підтверджується книгою обліку надходжень документів і матеріалів до нього. В ній є запис про отримання від М. Стороженка 31 експоната, серед яких книги та грошові купюри⁴. Втім можна припустити, що це могла бути й грошова пожертва на потреби Музею, оскільки це прослідковується у листуванні між М. Стороженком та Д. Дорошенком⁵.

Відтак перший лист Миколи Володимировича стосувався не тільки справ Музею Визвольної боротьби, хоч він, без сумніву, викликав його зацікавлення, а скоріше носив приватний характер. Кореспондент був добре знайомий із родиною Антоновичів – Володимир Боніфатійович був не лише його університетським викладачем; їх пов'язувала багаторічна співпраця у редакції журналу «Киевская старина», Київській археографічній комісії, товаристві Нестора-Літописця та ін. Крім того, М. Стороженко у своїх спогадах неодноразово наголошує, що В. Антонович мав значний вплив на формування його наукових інтересів, а також сприяв залученню до наукової та археографічної діяльності⁶. То ж звертання М. Стороженка до свого адресата як до «коханого сина...вічнопам'ятно навчителя»⁷ є спробою встановити зв'язок із Україною, якої йому так не вистачало. У своїх листах Микола Володимирович цікавиться сім'єю Д. Антоновича, його рідними та близькими, спільними знайомими⁸.

Вражаюче теплі листи М. Стороженка в додаток до його «незвичайної пам'яті» викликали симпатію і довіру Д. Антоновича. У своїх листах-відповідях він щиро ділиться обставинами власного життя, оповідає про життя української еміграції, надсилає йому книги. Окреме місце в листуванні займає тема курсу лекцій Д. Антоновича з історії українського театру та мистецтва. Листи рясніють іменами відомих та маловідомих українських художників та акторів, обговорюються питання літератури, її представників.

Аналіз листів М. Стороженка дає чітку картину його душевних переживань та тривоги, пов'язаних із вимушеною еміграцією, тугою за рідним краєм та людьми, роздумами над майбутнім «неньки-України», «красуні-України». Показовими в цьому відношенні є його порівняння своєї долі із «перекотиполем», постійні заклики до об'єднання та рішучих дій⁹.

Листи подано мовою оригіналу, допущені авторами пропущення подаються у квадратних дужках.

---

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГОУ). – Ф. 269. – Оп. 1, 2, 3.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі – ЦДАВОУ). – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 775, 776, 777.

³ ЦДАГОУ. – Ф. 269. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 77.

⁴ Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 458. – Арк. 38 зв.

⁵ ЦДАВОУ. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 47 зв.

⁶ Микола Стороженко. 3 мого життя. – К., 2005. – С. 155, 164, 165, 168.

⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 269. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 77.

⁸ Там само. – Арк. 77 зв.; Спр. 14. – Арк. 4 зв., 28 зв.

⁹ Там само. – Спр. 14. – Арк. 4 зв.,

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 269. Колекція документів «Український музей в Празі». – Оп. 2. Документи і матеріали українських державних, військових, громадсько-політичних діячів, представників науки, культури і освіти, інших осіб.

Спр. 13. Листи О. Барвінського, І. Борщака, Д. Донцова, В. Литинського, Й. Сліпого, О. Скоротис-Йолтуховського, С. Пащенко, Л. Чикаленка, Цесус, Українського громадського видавничого фонду, Українського наукового інституту книгознавства (м. Київ), інших осіб та установ до Д. Антоновича. (Ксерокопії) 93 арк. 14. 01. 1924 – 30. 12. 1925

1

[Арк. 77–78 зв.]

N. W. Storoženko, Karadjordjeva, 29.

10. X. 925

Bela Crkva, Banat, JНJ.

Високоповажний Дмитро Володиміровичу, побачивши Ваш підпис на повідомлен'ю Музея що-про одержан'я де яких від мене речей, не втерпів, щоб не надіслати до Вас, як до коханого сина мого вічнопам'ятно навчителя, прохвесора Володимира Бонихватієвича Антоновича, де скіл'ки рядків, до «Мухи». Радію, що Ви зісталися живі під час Великої Руїни и що працюєте на корист України. Може колись надийде світлий час за-для її нещасної, що можливо буде перевезти оте усе, що Ви зберете, до Києва, як подарунок від її роспорошених теперечки майже не по усіому світу її синів. Повідомте мене, як що буде Ваша ласка та як що маєте час, про Вашу родину. Де Ваши сестри – Оришка та Ганна Володимирівни, чи живий ще Вас старший брат – веретінар, де Ваши небоги – Цюлкович та Геркен, чи листуєтесь Ви із своєю мачухою, Катериною Миколаїною? Хто зістався в живих з родин Кістяківських та Ильніцких? З нещасним Олександром К.[істяківським] я бачився дескілки разів отутечки, як що він жив у Целіу; якось гостював у його двоє днів у р. 1922, й тоді він був вже дуже сумний та казав мені, що з його скептицизмом він довго не проживе, але я не сподівався, що він скінчить свій живот такою лютою смерт'ю. Тяжко губити отаких людей: з його просвітою та напруженост'ю він міг би може ще попрацювати на корист рідному краю.

Чи маєте які відомости «звідтіль»? Як спочуває себе наше село у УССР? Мені якось писали, що харчи дешеві, а на усе друге велика дорожнеча, покою немає ні у день, ні у ночі. Коли вже розпадет'ся у крах той товстий мур, що відділяє Україну

від усього світу, мов яку вязницю? Невже українці ніколи не спорозуміють'ся, не зберут'ся до купи, щоб рятувати свою нещасну нен'ку-Україну, та мов хижі звірі шматковатимуть її й надалі. Треба булоб на чімс об'єднатися!

Чув я, що Ви читаєте лекції по історії українс'кого містечтва. Як що маєте штамповані, надішліть мені хоч на якийсь час. Дуже цікаво мені їх прочитати.

Скажіть, хто то такий Ваш секретар, д-р Мирон Коновалець? Чи не той, що був отаманом галиц'ких січовиків у Києву у р. 1918?

Надсилаю Вам двоє грошових знака. Може вони погодят'ся за для Музею.

Щиро Вас шануючий [підпис]

2

[Арк. 90–91 зв.]

Praha. Nusle 245

Č. S. K.

Прага 16, XII, 1925

Високоповажний Миколо Володимировичу!

Дуже прошу мені ласкаво вибачити, що я затримався з відповіддю на Вашого листа, але це сталося не з моєї вини, а через те, що я після операції довгий час мусів тримати руку на перевязці, навіть після того [к] рана загоїлася і лікарі не дозволяли мені писати. Це мені тим більше прикро, що Ваш щирий лист мене дуже зворушив незаслужено мною ласкавою Вашою увагою до мене і цілої нашої родини. Читаючи Вашого листа не тільки піддався чарам теплих слів, але і дивувався Вашій незвичайній пам'яті, як Ви всіх членів моєї родини добре памятаєте, навіть всі імена. Правда майже всі згадані Вами особи вже покійники: мій брат Іван умер ще в 1915 році при відступленню з Берестя, де з початку війни ми були разом – він завідував ветеринарною частиною кріпостного району, а я, як уповноважений Зем[ського]. Союзу завідував там санітарними потягами Союзу. Я його з Берестя провів, але до місця призначення він уже не доїхав, у потязі і умер. Мені здається в його смерті щось дивне – бо він мав рак у шлункові, але від цього так раптово не умірають. Моя сестра Геркен умерла в Одесі в осени 1918 року. У мене осталося двоє її дітей – дочка Наталка зі мною – зараз виїхала до Парижу і син Лев – колишній Ваш ученик – поїхав пробиватися власними силами до Аргентини і здається перебідувавши спочатку, тепер в Buenos-Aires'і ніби не зле устроївся. Моя власна родина – жинка і троє дітей зі мною у Празі – діти вчаться у гімназії, а у домі на Київі на розі Жилианської і Кузнечної осталася сестра Орися. Катерина Миколаївна Антонович живе теж у Київі на Жилианській і служить при Академії Наук, завідує бібліотекою мого батька, яку дали ми до Академії. Из моїх кузенів Кістяковських знаю що найстарший Володимир у Петербурзі, наймолодший Ігор у Парижу (він там у друге женився з дочкою Мих[айла]. Чубинського і мав з сего приводу якісь несимпатичні процеси з першою жинкою, рідною тіткою другої жони. Не знаю чи цей процес уже скінчився). Середні брати Кістяковські, як і їх мати моя тітка умерли, не знаю тільки чи живий Борис, про нього я вже давно не маю ніяких вістей.

А яка доля спіткала Вашого брата Андрія Володимировича? Чи встиг він

вийхати з України, чи зостався там під більшовиками? Чи маєте про нього вісти?

На превеликий жаль я не можу зараз вволити Вашу волю і вислати Вам курс моїх викладів з історії укр[аїнського]. мистецтва, який вийшов в сильно скороченому вигляді, літографовано, без ілюстрацій, як підручник студентам до іспитів, і вже весь розійшовся. Тепер мусить вийти друге видання, маже вже друковане і виправлене і це я Вам обовязково вишлю, як тільки вийде. Коли Ви так ласкаві, що маєте цікавість до моїх робіт, то я Вам вишлю иньші мої видання, бо я тут працюю і друкую досить багато, а зокрема кінчиться друком перший том праць нашого історично-філологічного Товариства в Празі. На кінець червня або на початок липня сего року проектується у Празі укр[аїнський]. науковий зїзд, то може ми тоді і побачимося. Я дуже зацікавлений Вашими спогадами і особливе мене цікавить, чи не возстановите Ви в спогадах українського театру 70 х і 80 років. Особливе кожною звісткою дорожу про театр 70 х років і ранійше. Ще раз дякую Вам за ласкавого листа, і прошу прийняти виказ моєї найбільшої поваги, відданий Вам [підпис]

Спр. 14. Листи Д. Донцова, Є. Вирового, М. Галагана, М. Левицького, О. Колесси, Ю. Колларда, А. Жука, О. Скоропис-Йолтуховського та інших осіб, від українських емігрантських організацій, іноземних установ до Д. Антоновича і його дружини. Матеріали наради в справі об'єднання української еміграції, надіслані Д. Антоновичу. (Ксерокопії) 173 арк. 04. 01. 1926 – 26. 12. 1927.

3

[Арк. 4–5 зв.]

Бела Црква, Банат, Югославија.

Карађорђева 29 Г. Н.С.

№2

4. I. 1926

Високоповажний Дмитро Володимировичу, привітаю Вас й усю Вашу родину зі святом Різдва и з Новим Годом, бажаю Вам усіого найкращого у животу та успіху у Вашої діяльності на вжиток Україні.

Скажіть мені, буде Ваша ласка, як що можливо, за чій кошт існує Ваш Музей, та чи маєте надію, що довго продержится. Гарно булоб передати оте усе, що Ви зберете, українскої Академії Наук у Київу, звісне діло, як встановляться нормалні умови життя. Не вже таки й Ви, молоді, не діждетесь справжнього «визвоління» України?!

Згадав ще про дну Вашу кривну родину, Іл'ніцких. Лука Василіович – «Лука веселен'ка», як іого було дражили, давно вмер, було в іого велике посемейство, де воно ділося?

Ви питаєте про мого брата, А[ндрія]. В[олодимировича]., спасибі Вам. Він до р. 1922 перебував у Київу, а після того жиди вивезли іого крад'кома за кордон, то він й досі у Полщі. Іому вже без малого 70 літ, але ще бадіорий дід, як же можливо пізнати по іого листах до мене. Жінка іого з найменшім сином та невісткою

залишилися на Україні. Оце вже п'ят год, як ми з ним нарізно живемо. Така вже наша спіл'ня гірка доля, пороскидано нас по усюму світу, як те перекотиполе, далеко від того краю та тих людей, що цілий вік з ними прожив, щиро кохав та може що й добре за-для їх колись зробив.

Ви бачите багац'ко наших людей; як вони міркують про майбутність рідного краю та чи спорозуміються вони на чім поміж собою, чи тілки сваряться, не поступаючися ні в чім дин другому. А треба булоб спорозумітися, бо як що коли настигне час політичної зміни на Україні, треба, щоб усі люде мали правий напрямок та знали, яким шляхом простувати к дній меті визвоління України від тяжких умов, щоб вона одужала та пишалася поміж другіх словенских народів, а не залишилася на вік Жидовією.

«Гет'мани, гет'мани, як биж то ви встали,
встали, подивитись на той Чигирин,
де ви панували, слави добували,
то ви б не пізнали козацкої слави,
заплакали б тяжко з убогих руїн»...

Як згадаєш, що самі сини України розшматували свою мати, не спорозумілися між собою, гірко заплачеш та сам себе спитаєш, чи ті усі люде, що таке нарobili, задоволені своєю руйнуючою діяльністю, чи вони щасливі, чи зробили вони те усе із розумінням, чи може... продали тоді себе?! Час настає суда над ними, суворого та правдивого суда, покіль не забулися ще усі дрібниці, щоб вони увійшли в українску історію за-для майбутніх поколінь із тою назвою, що вони заслужили. Те Ви повинні зробити та Ваші співробітники, негайно! Бувайте здоровенкі та веселі.

4

[Арк. 12–13 зв.]

Прага 22, II, 1926.

Високоповажний Миколо Володимировичу

Вже більше місяця як отримав Вашого другого листа, але за хобами, клопотами і ріжними справами, тільки зараз берусь за перо, щоб Вам відписати. Не беріть мені це за зле, але прошу ласкаво вибачити. Наш музей розростається дуже швидко і я вже в ньому не справляюсь, так що просимо міністерство, щоб завело нам якійсь штат. Літом ми містилися в одному покої, на зиму переїхали до трьох, а на весну нам обіцяють дати 10 покоїв, то там може якось розмістимося. А тепер багато річей мусимо трімати у ящиках на двох складах у Празі і на одному у Відні. Господарем музею є Товариство для цього музею засноване, а чеське Міністерство Запордон[их]. Справ від себе дає тільки помешкання. По статуту урядово затвердженому майно Музею, на випадок ліквідації Т[оварист].ва переходить до Академії Наук у Києві, або Т[оварист].ва ім. Шевченка у Львові, куди по обставинам безпечнійше можна буде передати. Матеріали збираються дуже цікаві, а часом і рідкі. Я особисто пильную, щоб він не обернувся в архив, а був дійсно музеєм, збіраю старанно твори мистецтва і військові предмети, але і

архівний матеріал зростає швидко.

Ви питаєтеся за родину Ильницьких? Лука умер давно, моя тітка Наталія ще раніше, а після них остався один син Матвій, який скінчив Ярославський Демидовський ліцей, був слідователем а потім судією у Череповці і здається на початку війни умер, оставивши після себе жинку – зубний лікар, і щось з четверо дітей.

Ви ще були ласкові виявити інтерес до мого курсу історії укр[аїнського] мистецтва, що я читаю у пражському нашому університеті і який я для студентів скорочено відлітографував. Я Вам затрудняюсь зараз же вислати примірник його, бо видання вже розійшлося і стоїть на черзі нове і виправлене видання. Є надія, що тепер можна буде видати з ілюстраціями, то тоді можна буде не літографувати, а видрукувати. Друкувати ж без знімків я не згожувався. На цих днях у нас вийшов перший том праць нашого історично-філологічного т[овариств]а, який ми Вам постарася вислати.

Ви ще питаєте, як у нас люде дивляться на будуччину? Сумно. Якось уже період сподівання на зміни скорі на краще проходить і здебільшого люде стараються якось устроїться на сталійше, щоб не вісіти у повітрі. Я особисто стараюсь навіть не думати, а як п'яниця у горілці, так я шукаю забуття у праці і що дня к вечеру прихожу додому такий стомлений і перемучений, що просто падаю у ліжку. За те думати на громадські теми немає часу, бо треба багато робити. Прийміть мій щирий привіт і сердечні бажання, відданий Вам [підпис]

5

[Арк. 28–29 зв.]

Jugoslavija, Banat, Bela Crkva, Karadjorjeva 29.

28.III.926. Високоповажний Дмитро Володиміровичу, Ви, мабуть, надрукуєте каталог Вашого многоцінного Музею, той мені надішліть примірник, а за 1 т. праць істор[ично]-філологіч[ного]. товариства також дякуватиму Вам, як що надішлете.

Послідні новини з України дуже сумні. У Одесі, Кременчугу, Житомиру, Київу, Півтаві, Хар'ківу, розстріляно декільки сотень за те, що нібито вони наготовляли півстання супроти ССР. Крім того, розстріляно отамана Заблоцького із 19 товаришами, отамана Бурого із 120 товар[ишами]., колишніх полковників Устимовича та Степуру. Дин француз de Belloy пише, що біля Уфі живуть башкири, 1 милл. чи що. Було їм наказано завести комуністичню республіку, вони відмовилися, згоджуючися на республіку, одначе без комунізму, то розстріляно з них 65% чоловіків. Програм[а] III інтернаціонала: 1.) розжеврити персів, авганців, індусів, китайців, японців то що, щоб вони повигонали від себе європейців-англичан, французів то що, 2.) обкаляти їхні віри – буддійську, брамінську то що, 3.) зібрати їх до купи тай кинути на Європу. Що тоді залишит'ся від сії дури, що не може завести ладу у себе вдома. Тоді горбоносі запанують по усій землі, а «гої» робитимуть на їх у поті чола. Чи воно й справді так буде, чи то здаєтьс'я тіл'ки так тому французеві, одначе не видно кінця нашої недолі, мабуть, доведет'ся тутечки й кістки скласти, а молодші верстви наших люде, мабуть, зовсім

зденационалізують'ся тай не згадуватимуть про свій рідний край, оту красуню-Україну.

Чи Ви зазнали Бориса Познанс'кого чи Тадеуша Рилс'кого, що змолоду приятелювали із Вашим небожчиком бат'ком? Познанс'кого я ніколи не бачив, а Рилс'кого дескіл'ки разів бачив, як він приїздив до Києву, то жив він у своєму маєтку десь, здаєт'ся, на Київщині. Чи Ви не знаєте, чи залишили вони посемейства та що яка спіткала їх доля. Та ще, чи зазнали Ви сина П. Г. Житецького, Гната, що вчителював у Петербургу, чи він ще живий, той де? Ви пишете, щоб я спромігся згадати що про український тіатр. Прочитав я «спогади» Є. Х. Чикаленка, так там дуже докладно оповідаєт'ся про М. Л. Кропивницького та братів Тобилевічів. У своїх спогадах я згадуватиму про мої особисті зносини з ними, а до їхнього вступу на сцену, я щось не зазнаю українського тіатру. Був колись у Хар'ківу чи що славетний актіор Соленик (?), що про його писано було, здаєт'ся, й у «К[иевской].Ст[арине].», так не за мого часу. Що то за спомини М. К. Тобілевича (Садовс'кого), що згадує про їх Чикаленко? Чи не можливо булоб їх мені прочитати? А де тепер їхній автор? Старий вже, мабуть, дідуган. Упоследнє я його бачив 6-го грудня 1918 р. у Києву на білом коню, бо він керував тоді, як вїздили Петлюра, Винниченко, Швець та Андрієвский, себто діректорія. Усе те минуло, та ми, як та баба у Пушкинскої «Золотої рибки» сидимо у розбитого корита та плачемо, як оті євреї на «реках Вавилонських тамо сєдохом та плакахом», згубивши свою бат'ківщину.

Щиро Вас привітаю. Відданий Вам М. Стороженко.

P.S. Чи одержав Д[митро]И[ванович]Д[орошенко] мій лист від 26. II. із 5-м поділом моїх споминів?

6

[Арк. 35–39 зв.]

Praha. Nusle 245

Прага 10, V, 1926.

Христос Воскрес

Високоповажний Миколо Володимировичу

Вітаю Вас з днем українського великодного свята і від всеї душі бажаю швидше почути радісний привіт воскресний дома на Україні.

Ціми днями я вислав Вам перший том праць нашого історично-філологічного товариства і позволив собі додати до того пару своїх дрібничок із серії Майстрів Українського Мистецтва. Я пригадав, що колись і Ви цікавилися ціми справами, бо в Київській Старині я стрівав цікаві статї про українське малярство на передвижник виставках підписані Вашими ініціалами. Я певне не помилився, бо це були Ваші замітки?

Коли я інтересувався, чи не удержалося у Вашій пам'яті що про український театр з давніших часів, то я думав про аматорські вистави з 70 х років. Від 1881 року відомостей про театр чимало, а от з попередньої доби як раз сильно бракує.

Я спеціально досадував на Чикаленка що він міг-б розповісти про аматорські

вистави у Єлисаветі в 70 роках, але про це пропустив, а натомісць розповідає відомі річі про Садовського та Саксаганського. А як раз з Єлисаветського аматорського гуртка вийшли всі найкращі сили нашого побутового театру, а той гурток засновували і підтримували культурні поміщики з Єлисаветського повіту, про яких ми майже нічого не знаємо.

Садовський держиться ще зовсім добре, літом ходив на косовицю і добре косив рапа до вечора. Недавно ми його вирядили на Україну, бо він дуже нудьгував без театру і тепер він вже грає у Харькові.

Ви питаєтеся про Рильського і Познанського? Я їх обох добре знав, особливо Бориса Станиславовича Познанського, який був близьким приятелем моїх і батька і матері. Я його часто бачив у Харькові в дев'ястих роках коли учився в тамошньому ун[іверсите]-ті і жив в родині Д[митра]. И[вановича]. Багалія. У Познанського був син, мій молодший товариш Дмитро, що теж учився у Харькові на медичному факультеті. Це був єдиний син Познанського від другої жони. Від першої він мав двох дочок, але вони були якісь безталанні. Цей же Дмитро був здібний хлопець і скінчивши університет, був zostавлений для підготовки до професури при одній з університетських кафедр. Батько їм був дуже гордий і покладав на нього всі свої надії. Це була на старости його головна утіха. Старий жив тоді в Острогорському Вороніжській губ[ернії], займався адвокацькою практикою і по справам часто бував у Харькові, бо Вороніжська губ[ернія]. належала до Харківської судової округи. І от треба-ж нещастя, що цей Дмитро Познанський, як молодий лікар на літо у 1905 році виїхав на практику десь до Острогорського-ж таки повіту. Попав там десь у селянські розрухи, що тоді розлилися були повсюду і під час якоїсь суматохи хтось стріляв у справника, а поцілів у лікаря тай убив його зразу. Це так вплинуло на батька, я вже його після цього не бачив, але мені оповідала пані Багалій, що видно було, що він цієї смерті сина не переживе. І справді він ще на суді, як адвокат боронив убивцю свого сина, але це вже була його лебедина пісня і він умер таки здається 1906 року. Я знав Бориса Станиславовича добре розуміється і до Харькова з дитинства у Києві, бо він що року до Києва приїздив і спинявся у нас в домі. Але в Харькові я його бачив частійше. Після його смерті в Українській Житні друковалося його спогади, написані в формі листа до одного з товаришів. Редакція догадувалася, що це були листи до мого батька, але правдоподібнійше, що це були листи до Вільяма Людвиговича Беренштама. Спогади написано було з властивим Познанському літературним хистом і читалися дуже цікаво, хоч лишилися вони в чернетках і zostалися не опрацьованими.

Фадія (Тадеуша) Ростиславича Рильського я теж знав з дитинства. Він жив постійно у своїм маєтку в Сквирському повіті, але часто приїздив до Києва. У нас не спинявся, бо матері не подобалося, що коли він приїздив бо були великі возліяння, але до нас завжди заходив. Помер він, як не помиляюсь у осени 1902 р. від туберкульозу в костях. Цей туберкульоз проявився у нього пізно, коли йому було коло 60 років, але років за 5 звів його у домовину. Від першої жони Рильського князівни з дому хоч Репніних хоч Волконських (не памятаю) у нього

дітей не зосталося. Від другої жони зосталося троє синів. Двоє старших Лев і Богдась до революції хозяйнували і здається хозяйнують і зараз, а третій син, що років на 10 або 15 молодший від своїх братів, Максим, остався після смерти батька малим. Він потім скінчив гімназію Науменка і зараз має під 30 років і є одним з кращих коли не найкращим молодим поетом на Україні. Він знає європейські мови, знайомий з європейською поезією, але найбільше любить класиків а спеціально Міцкевича. Він свідомо бореться проти всяких футуризмів, динамизмів і інших модних речей і пише класичними формами, особливо володіє октавами і має нахил від лірики піднятися до епічного складу. Як що не спиниться в своєму розвоєві, то можливо наша література придбає в його особі не аби якого епічного поета. Я взагалі дуже радий, що зараз в наймолодшому мистецтві і у Франції і в Німеччині і у нас спостерігається зворот від всяких екстравагантностей до солідної класичної форми. Все таки класична традиція і академічна виучка це найкращі культурні основи для розвою творчости. Бажаю Вам, вельмишановний Миколо Володимировичу всего найкращого, відданий Вам [підпис]

P.S. Вже кілька день як написав Вам свого листа, але не встиг кинути у скриньку, я учора у вечері мені Д. И. Дорошенко прочитав витяги де які із Ваших дуже цікавих спогадів. Коли позволите, я дозволю собі зауважити Вам дві невеликі похибки. Одна про Михальчука: Ви пишете, що він служив бухгалтером на заводі Мара. В дійсности Міхальчук служив на заводі «Товарищества пивоваренных заводов». Цей завод був на Кириловській вулиці недалеко від Йорданської церкви а завод Мара на тій же вулиці але ближче до ЦареКонстантиновської церкви. Що до моєї матері, то вона не була як Ви записали дочкою лікаря з Баришполю, бо її батько був військовим в чині «майора». Мати моя про себе казала, що вона з дому Чубинських, а про батька свого не охоче згадувала. В дійсности уродженою Чубинською була мати моєї матері Мотрена Івановна, рідна сестра Платона Івановича Чубинського, якого Ви певне знали. Моя баба була вже старою панною, коли вийшла заміж за зашого військового німця із Остгейських баронів фон Міхеля од якого мала трьох дочок, матір, Ільницьку та Кістяковську і одного сина, який теж був військовим, і якого молодого було убито під Севастополем. Дід мій, я його не памятаю а знаю тільки зі слів матері, по німецьки говорити забувся, а по руски не навчився, був п'яниця і самодур, так що баба під старість вже з ним не жила. Він помер від рака на губі, і від цього Ост-Зейського предка і всі ми маємо цю прокляту спадщину. Ще раз всего кращого Вам. [підпис]

7

[Арк. 41–44 зв.]

Jugoslavija, Banat, Bela Crkva, Karadjordjeva, 29

14/27. V. 926

Воистину Воскресе! Високоповажний Дмитро Володимировичу! Щиро дякую Вам за надсилку мені цінного наукового видання У[країнського].І[сторично].-Ф[ілологічного].Т[овариства].; попервах, я з великим інтересом прочитав Вашу розвідку що-про «Розвій форм української деревляної церкви». Такіх саміх

церківок, як «старий собор у Ковелі», бачив я у р. 1891 у с. Лосиновці Ніжинського повіту, а у р. 1893 у м. Монастирищу та у с. Сітківцях Липовецького пов.[іту] М. Монастирище було колись маєтністю гет'мана Стефана Жолкевського, той від іогу часу існує тамечки у панс'кому паркові дідича Кал'м-Подоского висока кругла, складена з цегли башта, а церківка на ринку, опколена жидівсима халуками, збудована нібито іогу православніма (?) предками у початку в. XVII. Сітковецька церківка збудована з товстих дубових плах той вросла у землю, дуже цікаві там різбарські орнаменти. Сітківці – маєтност гр. Потоцкіх. Прочитав я ще й «Устное повѣствование запорожца Н. Л. Коржа» та його походження і значіння». та не можу не зазначити, що мене трохи здивував процес наукової розвідки проф. В. Біднова: у р. 1731 в містечку Новому Кодаку народився М. Л. Корж, прожив він на світі майже сто год, багац'ко чого бачив, чого чув. Наприкінці іогу животу іогу впізнали археєп[ископ]. Гаврило Розанов и О. П. Стороженко, хто з них уперед, хто іогу зна, зацікавилися обоє іогу оповіданнями тай записали, перший по-російськи, другий – по-українськи. Книжиця Розанова видана р. 1842, «споминки» О. П. Стороженка надруковані р. 1863. Редакції «Основа» чогось снадобилося у січню р. 1862 надруковати таку примітку: «Оці оповідання (М. Л. Коржа) було записано архиеп[ископом]. Гавриїлом, по вказівці О. П. Стороженка, років за двадцять перед цим (1862-1842=20). Через те, що О. П. С[торожен]-ко запор[ожця]. Коржа знав особисто та, зверх того, розмовляв і з іншими подібними йому січовиками, то ми не трапимо надії, що він виповнить наше настирливе прохання написати для «Основи» усне оповідання всіх їх, з пам'яті та з книги архиеп[ископа]. Гавриїла, на чистій українській мові, якою він з такою перфектністю володіє». О. П. С[торожен]-ко вволив бажанню редакції «Основи», що припинилася на 10-ій кн[изі]. 1862 р., той він помістив їх у другій частині своїх творів р. 1863 тай додав ще вражіння від свого подоріжжя на Запорожжя р. 1827 «Частенько доводилося мені вештаться по Задніпровью, а 1828-1829 рр. в Бабадазі, де осадилась Запорожці і пораз доводилось і розмовлять з старими дідами, бувалими козаками, про Січ, і те саме, без одміни, розказували і вони, що оповідав мені старий Корж».

На се усе проф. В. Біднов каже: «Архиеп[ископ]. Гавриїл и без вказівок Ол. Стороженка міг вишукати Коржа (у р. 1831)... Споминки... про Коржа, на мою думку (sic!), мало дають підстав вірити, що С[торожен]-ко знав Коржа персонально, а перебування іогу на військовій службі, за межами Катеринославщини, й надавало іому можливости знати особисто ані Коржа, ані Гавриїла» (стор. 41). На стор. 59 проф. Біднов пише: «Чи знав О. Ст[орожен]-ко особисто Коржа, чи чув од нього оповідання про Запоріжжя, ми не знаємо (схилиємося до тої думки, що не знав і не розмовляв). Та під впливом прохань редакції «Основи», він справді написав укр[аїнською]. мовою усні оповідання Коржа та подібних йому січовиків».

Вилаявши таким засобом небіжчика Олексу не по заслугі та без усякої підстави брехуном, проф. Біднов наприкінці своєї розвідки каже: «Споминки» С[тороженко]-ві мали своє значіння та вартість. С[торожен]-ко ставиться тепло й

сердечно до того, про що він говорить. Запорізька територія з своїми степами та природою, Дніпро з своїми порогами й особливо страшний Ненасиць захоплюють С[торожен]-ка, він цілком піддається тому вражінню, що викликають в ньому природня краса або спомини про минуле, дороге та славне для нього. Надзвичайний пієтизм, глибокий жаль за колишнім, давним, замилування всім тим, що він бачить і чує про старе Запоріжжя – ось ті риси, що бачимо в його «Споминах». (Чудне! Олекса С[торожен]-ко нічого не бачив та не чув з того, що він оповідає у своїх «Споминках», як же він може викладати своє вражіння від Запоріжжя, Дніпра, Ненасиця?! Він же тіл'ки, сидючи десь далеко від Катеринославщини, переклав на українс'кий язик «книжицю» Гавриїла!! «Основа» загадала йому сю працю, та, не діждавшись її кінця, сама пропала, збрехавши, нібито О. С[торожен]-ко не тіл'ки знав персонал'но Коржа, а ще й звів з ним Гавриїла. Et voilà, comme on écrik e'histoire!

Пишу се усе не через те, що О. П. С[торожен]-ко мені родак та я за його ображений. Ні! Мені цікаво було знати як без підстави фактів розвивалася дослідна думка проф. Біднова?! Як що можете, не ображаючи високоповажного п. професора, його розпитати, той мені колись припишіть.

Що-про Носів-Левицьких, так я розясування небіжчика В. Модзалевського не читав, а від самого Ор[еста]. Івановича]. чув легенду, нібито його рід поводить ся з Правобережжя та як хтось з його предків осів у Маячці той драгували його по уличному Ніс, як були звичайні прізвища – Нога, Зуб, Чуб то що, а з тіх повелися Носенки, Носарі, Зубенки, Чубінські то що. Ті прізвища давалися колись, як й тепер даються по селах, по якоїсь особистій прикметі – як ото й у Ор[еста]. Івановича]. найзначнішою частиною його обличчя був чималий м'ясистий ніс, або у сина Павла Платон[овича]. Чубинського, здається, Михайла, що служив у контрол'ноі палаті, на голові поміж густого чорного волосся як-раз іспереду понад лобом тирчав клочок сивого, краще сказати «білого» волосся, то він же мені оповідав, що така сама прикмета була й у його предків, через що й продратовано їх «чубами», а опісля вже за-для ради мобілітації та полонізації додали вони собі суфікс ин та флексно ский. Прізвіще Левицький (а то ще Левитській) надано було Грицькові Носові, як звичайно, архиреем, як поступав він чи у бурсу, чи у академію, бо був він, мабуть, з левітів, себ то попівського роду.

Спасибі Вам й за Ваши «метелики» що-про майстрів українс'кого містецтва. Малюнки передвижників я колись знав майже усі напам'ят та замало не щороку довідувався до Трет'яківської галереї у Москві, як коли подавав й нотатки що про їх до «К[иевской]. Ст[арины].». Треба, щоб Ви згадали що про Вржеша, що списував nature morte навколо Кирилів[ського]. монастиря («Куш бузку», «Сніп квіток» то що), Бодаревського («Молоді у панс'кій оселі» (з В. В. Тарновс[к]ім за пана), Миколу Ів[ановича]. Мурашка (Дніпровські місцевісті), Платонова (тип «київської дівчинки»), Сластіона (ілюстратора до акварелів Шевченка), Кричевського, Петра Ів[ановича]. Холодного та, здається й його сина, княгиню Ятвіль із її дочкою Родзянко, з с. Сун'ки черкасс'кого повіту, грапа Олександра Сергі[й]ов[ича]. Бал'мена з с. Линовиці пирятин[ського]. повіту. Кн[ягиня]. Ятвіль

з дочкою й малюють й вишивають ніжецьки шовками, вони давали привод сунчанским кустарям так, як Юлія Миколаєвна Гудім-Левкович липовецькім (м. Зазово). Кн[ягиня]. Ятвіль живе у Празі, а Гудім-Левкович залишилася у Києву, як що досі не вмерла, бо була у 1919 р. стара. Про їхній вплив на київських кустарів та їхню корисну діяльність не можна не зазначити, згадуючи що-про українське містецтво. Кн[ягиня]. Ятвіль живе у Празі тай воспитує себе своїм містецтвом .

Як би Ви мені як небудь надіслали що з творів Максима Рил'ського. Чи він пише по-українськи, чи по-полські. Де він станує? Чим він найбільше зацікавлюється? Де він друкує свої твори? Справді дуже добре, що молоді пис'менники починають повертатися на старі величезні шляхи справжньої поезії.

Не гнівайтесь, що прикладаю свою світописну картку, щоб вона Вам нагадувала про щиро Вас поважаючого М[иколу]. С[тороженка].

8

[Арк. 48–51 зв.]

Praha, 5. VII.1926

Високоповажний Микола Володимирович

Знову мушу вибачитися, що затримався з відповіддю на Вашого ласкавого листа і подякою за Вашу карточку, але надіюся, що і на цей раз Ви мені вибачите, бо причина того поважна. Ви мабуть знаєте, що у Празі в початку липня був міжнародний бібліографічний зїзд, в якому мені довелося взяти участь не тільки рефератами, це порівнюючи було-б пусте, але і виставкою української книжної культури. В двох, правда великих салях представити українську книжну культура, на всіх землях України, в ріжних державах, на еміграції і в ріжних частинах світу до Америки і далекого сходу включно, та ще на великому міжнародному конгресі, Ви зрозумієте, що це у мене забрало два місяці перед конгресом і місяць після, бо повертати все, мало чим менший клопіт, ніж збирати. Доводилося працювати буквально день і ніч і зрештою я дійшов до того, що коли улучав хвилинку, щоб заснути, то зразу-ж прокидався бо мені снилося, що на мене книжки валяться. В такому стані, Ви мені вибачите, що я забарився з відповіддю.

Але Вашого прохання я не забувся і книжечку віршів Рильського, одну з типовійших я для Вас після виставки залишив і зараз посилаю, разом з провідником по виставці і каталогом книжних знаків українських видавництв, які ми перед виставкою зібрали і також виставляли, поруч з усякими діаграмами і иньшими виділами виставки. Конгрес вийшов досить велелюдний, людей з ріжних частин світа зіхалося чоловік з 600, одже зрештою праці не шкода.

Дуже Вам вдячний за Ваші вказівки щодо українських майстрів. Цю групу київських пейзажистів, Вжещ, Світославський, Ореговський, я маю на увазі і оскільки наші малесенькі кошти дозволять, то і про них по книжечці випустимо; так само як і про харківських пейзажистів того-ж часу – Васильківський Ткаченко, Левченко. От з одеськими справа труднійше, бо немає матеріялів. Ще про Похітомова випадково знайшлося, а от Бодаревського маю репродукцію тільки тієї «свадьби» з будинком у Качановці і родиною Тарновських і більше нічого. Потім

в Одесі був ще такий майстель – Ковалевський, а може трохи інакше, який писав картину – «Остання рада на Січі» і інші з козацького життя. Він був знакомий з моїм батьком, і навіть був подарував йому пару ескізів олівцем для своїх картин, але більше я про нього нічого не знаю. Може Ви його свого часу знали і може про нього могли б подати які небуть відомости?

Що стосується до статті В. Біднова про «Коржа» то Ваші уваги я Біднову прочитав – він на це зі свого боку хоче проводити цілий ряд уваг і як що Вам досі не написав, то значить ще готує відповідь. Він протестує проти того, що ніби закідає Олексі Стороженкові брехню, він вважає, що Стороженко був і є перш за все художником письменником, і вповні згідно з літературними звичаями свого часу, міг вживати для художніх цілей відповідних літературних форм, а іноді і вигадок, як Пушкін міг Мотрю Кочубеївну згідно до літературного смаку перехрестити в Марію і т. д. А коли що прийшов він до такого висновку сопоставляючи різні відомости. Спеціально він не довіряє відомости поданій в Основі, бо знаходить там багато протирічій і вважає що редакція Основи в цій справі була зле поінформована.

Я не знаю чи має він слушність, але думаю що для вияснення справи тому було-б цікаво з Вами обмінятися думками. Думаю що як він побачить, що помилився, то упорствувать не буде. Шкода що ми не можемо побачити Вас на засіданнях нашого товариства – у нас іноді подібного роду дискусії бувають гарячі, так що мені важко буває порядок утримувати. Але це цікаво. Прошу прийняти виказ моєї щирої Вам відданости, з найбільшим поважанням Ваш [підпис]

VII. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

**ИСТОРИЯ АСТРАХАНИ
НА ПЕРЕПУТЬЕ СМУТНЫХ И СВЕТЛЫХ ВРЕМЕН**
**[РЕЦ.] КАРАБУЩЕНКО П.Л. АСТРАХАНСКОЕ ЦАРСТВО: ВОЕВОДСКАЯ
ВЛАСТЬ И МЕСТНОЕ СООБЩЕСТВО XVI–XVII ВЕКОВ. МОНОГРАФИЯ. –
АСТРАХАНЬ, Б./И., 2008. – 504 с., илл. 16.**

Монографических исследований об Астраханском царстве ни до, ни после 1991 года не выходило. Были лишь работы, посвященные отдельным моментам российской истории, которые также касались истории Астрахани XVI–XVII веков (восстание Разина, Смута и т. д.).

Тем более, отрадной сознавать, что итогом 17-летнего напряженного научного поиска стала работа астраханского ученого, профессора Павла Леонидовича Карабущенко, который взял на себя, казалось бы, неподъемную для одного человека ношу.

Монография увидела свет в канун 450-летнего юбилея Астрахани, что само по себе стало подарком родному городу.

Автор книги, используя междисциплинарный подход, работая на стыке истории, философии и политологии показал новое видение региональной истории. Ведь не секрет, что совсем недавно, изучение истории государственных образований вошедших в состав Российской Империи (земли Войска Донского, Астраханское и Казанское царства и т. д.) не поощрялось. «Localpatrioten» – патриоты малой родины, которые пытались комплексно изучить историю своего края – были обречены, на то чтобы писать в стол. Господствующая теория о значении масс в истории еще совсем недавно отводила личности скромную роль, а элиты (политические, церковные, военные), состоящие из личностей в самом широком значении этого слова исследованию попросту не подлежали.

Новизна данной работы состоит не только в системном рассмотрении и анализе событий, происходивших в русской Астрахани, но и в качественно новом подходе при исследовании «динамики существования местных политико-административных элит и контрэлит, и оказываемого ими влияния на ход региональной и общенациональной истории». С позиций исторической элитологии, которая включает в себя элитологию истории (анализ смысла истории) и историю элит (описание существования элитных групп), – автор монографии представляет в аспекте деятельности элит Астраханского царства XVI–XVII веков содержание элитного прошлого, его суть, а также те задачи и проблемы, которые возникали перед астраханскими элитами на разных этапах ее существования (С. 7).

Элита царства состояла из служилой аристократии и служилого дворянства, которое было направлено царской администрацией для управления присоеди-

---

* *Пономарёв Александр* – кандидат исторических наук.

ненной территории. Это вносило свою специфику в развитие региона и в отношения местной элиты с центром.

Появление в составе Московского государства нескольких царств, в т. ч. и Астраханского, по мнению автора, привело к созданию нового типа государственно-территориального устройства – федеративной монархии. Впрочем, учитывая определенную экстерриториальность и особый статус присоединенных земель, автор стремится к уточнению, облекая его в формулу – «Астраханское царство в составе Московского государства» (С. 11). Стоит отметить, что царством в полном смысле оно никогда не было, наличие короны и печати придавали Астраханскому царству лишь дополнительный престиж, а царство, как отмечает автор, было лишь идеологической реальностью (С. 292). Местные летописцы даже позиционировали Астрахань, как «царский город и младшую сестру Москвы» (С. 127).

Падение Астраханского ханства и появление московского ставленника на астраханском престоле Дервиша-Али, признавшего 9 июля 1554 г. вассальную зависимость ознаменовало недолгое существование Астраханского (татарского) царства. Нарушение Дервишем-Али вассальных обязанностей привело к захвату русскими войсками в августе 1556 г. Хаджи-Тархана (Татарской Астрахани), после чего Астраханское ханство, равно как и Астраханское царство (1554–1556 гг.) в его татарском изводе прекратило существование (С.52). Для периода 1554–1556 гг. было характерно формальное двоевластие, т. к. Иван Грозный также именовался «царем Астраханским», как и Дервиш-Али. 26 августа 1556 г. считается днем окончательного присоединения Астрахани к России.

Перед этим автор отмечает, что в середине XVI в. произошло резкое сужение политических и государственных полномочий царей (имелись в виду татарские ханы поставленные Москвой), а после трансформации Астраханского ханства в царство, последнее уменьшилось фактически до границ самой Астрахани (С.49). Впоследствии, с появлением в 1556–1558 гг. Русской Астрахани – нового города построенного недалеко от Хаджи-Тархана из его же кирпичей, – размеры царства увеличились до Золотоордынских.

Впрочем, отметим, что с 1556 г. до 1717 г. (когда астраханские земли получили губернский статус), астраханские воеводы имели реальную власть лишь в самом городе, ибо Астрахань была окружена и контактировала как с кочевым населением (калмыками, татарами, ногайцами, казаками), так и оседлым (горцы Кавказа), которое было трудно контролировать. Автор сам говорит о тарханных землях в Астраханском ханстве (С. 14–15), а после 1556 г. ситуация значительно измениться не могла, поскольку плотность заселения царства переселенцами была невысокой. Городское население кроме Астрахани, проживало еще в Черном Яре (с 1627 г.), Красном Яре (с 1665 г.) и Ахтубинске (с 1717 г.). Как видим, опорных пунктов для освоения района Нижней Волги было недостаточно.

К сожалению, автор четко не очертил географические границы царства, упомянув об этом лишь вскользь (С. 75), а между тем анализ расширения или уменьшения его размеров в диахроническом срезе дал бы возможность сравнивать степень освоения прилегающих к Астрахани земель.

Сужение контролируемой территории позволяет говорить о существовании полиса с воеводской властью, который служил форпостом Московского государства на Востоке. Неудачные попытки присоединить Закавказье и установить русский протекторат в Иране отменили внешнеполитическую доминанту в существовании Астрахани. Однако, возросла ее роль как крупного торгового центра на юге России.

Отдаленность Астрахани от центра; геополитическое влияние Кавказа, Ирана и Турции; многонациональность проживавших в царстве народов, создавали атмосферу, которая влияла на астраханскую элиту, позволяя ей выбирать более свободную модель поведения в политическом плане и более толерантную в этнокультурном. С другой стороны, перечисленные факторы порождали благоприятную почву для казнокрадства и мздоимства.

Монография состоит из введения, четырех глав, библиографии, словаря-справочника, приложений и хронологической таблицы. Не имея возможности детально рецензировать всю работу, мы остановимся лишь на некоторых моментах.

Во **Введении** источникам и историографии проблематики отведено не очень много места (С. 18–21), что несколько диссонирует с объемом основного текста монографии. Этот факт вызывает некоторое сожаление, тем более, что **Библиография** содержит 82 позиции первоисточников, в том числе и архивных, а также 132 позиции научной литературы (С. 272–281).

В **Главе 1. Новое Астраханское (русское) царство** (С. 22–73) автор уделяет значительное внимание рассмотрению этимологии слова «Астрахань» (С. 22–30, см. также С. 125–127), анализируя далее историю Нижнего Поволжья в IX–XVI вв.

Однако в любой работе кроме положительных моментов есть и свои недостатки. Следует отметить, что несколько некорректным выглядит отождествление хазарской верхушки с «израильской элитой» (С. 35). Правильнее было бы назвать ее «иудейской элитой», т. к., именно это вероисповедание стало определяющим фактором в деятельности хазарских вождей. Если оседлое торгово-ремесленное население Хазарии и правители были иудеями, где хазарский каган был олицетворением живого бога, то кочевники представляли пеструю в этническом плане смесь язычников поклоняющихся богу Тенгри. Миссионерская деятельность славянского просветителя Кирилла среди правящих слоев Хазарии была не слишком успешной, однако небольшая христианская прослойка могла все же иметь место.

Библейский Израиль, ни в этническом, ни в государственном отношении к хазарской верхушке отношения не имел, преемственность была лишь религиозной, иудаизм предположительно был результатом прозелитической деятельности евреев обитавших в Дагестане¹.

---

¹ Тема вероисповедования хазарских верхов отражена в новейших работах. Например: *Рашковский Б.Е.* Хазария: проблема выбора конфессиональной ориентации // ВОСТОК (ORIENS). – 2010. – №1. – С. 25–39.

В § 2 этой же главы рассматриваются важные моменты присоединения Астраханского ханства к Московскому государству, а § 3 детально освещает русскую колонизацию Нижнего Поволжья во второй половине XVI – начале XVII веков, когда «воровские казаки» или «лихие люди» доставляли немало хлопот местной власти, совершая набеги на торговые суда, караваны и посольства.

Глава 2. Воеводская власть в Астрахани (С. 74–124) непосредственно касается основной проблематики монографии и вводит читателя в мир русской Астрахани. На основе «Разрядных книг» характеризуется деятельность астраханских воевод, ротация которых была подчас чудовищной, учитывая даже скорость тогдашних средств коммуникации. Так самое короткое воеводство было у А.П. Салтыкова (11 марта – 9 апреля 1689 г.), затем следует Б.В. Горчаков (15 февраля–май 1687 г.) и команда из трех воевод – С.Б. Ловчиков, Н.И. Приемков-Ростовский и А.И. Голицин (фехраль–июль 1684 г.). Последнее упоминание относится к тем примерам, когда на правление присылалось несколько воевод, т.е. «воевода со товарищи»; автором описан даже такой уникальный случай когда в 1677 г. были присланы в качестве воевод отец и двое сыновей Салтыковых (С. 82).

В § 2 посвященной геополитическому положению Астраханского царства, автор указывает на взаимосвязь геополитики и элитологии, выделяя при этом элиты различных уровней, структурируя не только астраханскую элиту, но соседних народов (калмыки). Особое значение придается Астраханскому региону как этнокультурному и цивилизационному перекрестку, контактной зоне между Европой и Азией.

«Низовая Волга – это как раз историко-культурная и геополитическая середина Евразии, «ворота», через которые в свое время прошли все современные народы по пути к своему нынешнему местопребывания» (С. 94–95). Хотя эта мысль требует уточнения, если речь идет о великом переселении народов в Европу в IV–VII веках н. э.

Также освещаются взаимоотношения с соседними народами – калмыками, горцами Северного Кавказа, персами. Особое внимание уделено роли Астрахани в дипломатических отношениях с соседними государствами, т.к. в городе зачастую оставались на зимовку посольства из дальних стран (С. 97–109).

В § 3 речь идет о взаимоотношении царской власти и власти местных воевод, где автор опирается на уцелевшие после пожара 1701 г. письменные источники – «Наказы Астраханским воеводам 1677 и 1679 гг.» (С. 111–117). Показаны неоднократные конфликты между светской и церковной властью в регионе, имеющие экономические корни (С. 122–124).

Глава 3. Астраханская повседневность: элиты и массы вне сферы политической деятельности (С. 125–172) открывается параграфом, посвященным быту, нравам и обычаям в Астраханском царстве. С исторической точки зрения является небезынтересным постановка проблемы о «штурме» Астрахани калмыками в январе 1642 г. и ее детальное рассмотрение, что служит своеобразной иллюстрацией к предыдущему параграфу.

На этой историографической фальшивке стоит остановиться подробнее. В действительности, как излагает автор, в самом начале правления астраханского архиепископа Пахомия (ок. 1641–1642 гг.) епархия находилась в плачевном состоянии, а светская власть, погрязшая в мздоимстве, не ладила не только с церковью, но и с ногайскими племенами. Этим не преминул воспользоваться владыка, сочинивший письмо царю Михаилу Федоровичу «о неправдах и воровстве воеводы Телятевского», приложив при этом жалобы степняков, которых якобы угнетает воевода. Ф. Телятевский был снят, а царством начал править архиепископ Пахомий, дожидаясь прибытия нового воеводы из Москвы.

Между тем Астрахань в январе 1642 г. была «осажена» войсками калмыцкого хана Хо-Урлюка, который вместе со своими сыновьями «погиб» во время штурма, а пространство вокруг крепости было «усеяно» телами калмыцких воинов, а со стороны защитников никто не пострадал. Однако «Ключаревская летопись» об этом событии умалчивает. День «чудесного избавления» астраханцев от калмыцкой осады – 18 января, начал отмечаться как праздничный, с крестным ходом.

Автор выдвигает весьма правдоподобную версию о том, что вся эта история была придумана владыкой Пахომием с целью дальнейшего очернения воеводы, без которого город отлично справляется с осадой кочевников. Далее, как показано исследователем, события осады Астрахани киргиз-кайсаками, имевшие место в январе 1622 г., и о чем есть упоминание в «Ключаревской летописи», просто накладывались стараниями архиепископа на «события» 1642 г. (С. 133–136).

Второй параграф «Белый город и его жители» описывает важную роль Астрахани в экономической жизни царства, где, к сожалению, деятельность таможи представлена довольно скромно, несмотря на изобилие источников. Отдельное внимание уделено таким группам населения Астрахани как стрельцам, купечеству и «детям боярским» (С. 137–152).

В § 3 «Элита монастырей и церквей» показана история создания оплота православия на Нижней Волге. Отдельно автор анализирует агиографическую литературу, представленную жизнеописаниями астраханских святых, и в частности «Житием преподобного Иосифа Астраханского» погибшего во время восстания С. Разина, отдавая при этом дань определенной «парадности» этих источников (С. 160–172).

Глава 4. Астраханщина: история сепаратизма региональных элит XVII столетия завершает собой рецензируемое монографическое исследование (С. 173–264). В этой главе особый интерес представляют первые два параграфа, посвященные попыткам местных (и пришлых) элит создать свою государственность.

В § 1 «Астраханщина – истоки и смысл астраханской смуты» автор, экстраполируя понятие 1920-х гг. на события более раннего прошлого, детальнейшим образом рассматривает кульминационные моменты общероссийской и региональной истории. Исследователь выделяет с 1605 по 1706 гг. восемь эпизодов, каждый из которых имел определенное влияние на дальнейший ход событий. Так четвертый эпизод «астраханщины» повествующий о Марине Мнишек и атамане И.М.Заруцком оставил особый след в истории Астрахани, когда город в 1613–

1614 гг. фактически «выпал» из-под контроля Москвы (С. 202–213). В выводах к параграфу автор отмечает, что астраханский сепаратизм «был попыткой отдельно взятой территории самостоятельно прожить за счет исключительно собственных ресурсов и попытка, как показала история, оказалась весьма неудачной» (С. 218).

В § 2 «Астраханщина – эпизод седьмой: разинщина (1667–1671)» автор не только излагает официальную версию событий тех лет, но и проанализировав «темные» места существующей историографии ставит вопросы, пытаясь на них же ответить (С. 220–254).

1. Мог ли запрет Москвы на грабительские набеги казаков на Каспий послужить поводом к их возмущению 1670–1671 гг.?

2. Почему после якобы удачного похода на Персию казаки подняли социальный бунт?

3. Если восстание началось на Дону, то для чего Разин шел на Волгу захватывать сильно укрепленную Астрахань?

4. Почему воевода князь С.И. Львов взятый в плен разинцами в весну 1670 г. был казнен год спустя?

5. Почему главари восстания С. Разина, взятые в плен осенью 1671 г. жили под охраной воевод до лета 1672 г.?(С. 240–249).

Отметим, что «Астраханщина» в широком смысле этого понятия представляет собой сложный историко-культурный феномен, требующий взвешенного подхода и кропотливой работы многих исследователей. В краеведческом аспекте это явление придает истории города загадочность и неповторимый колорит, притягивая к себе туристов.

Кроме основного текста большой интерес представляет объемный *Словарь-справочник* (С. 282–434), который содержит свыше 460 статей дающих информацию о персоналиях и ключевых понятиях монографии. Статьи: Астраханское царство (С. 291), Астраханцы (С. 293), Астраханщина (С. 295), Калмыцкое ханство (С. 342), Каспийское междуречье (С. 345), Разинщина (С.386), Феномен хазарской границы (С. 412), Фронтир (С. 414) и многие другие позволяют читателям расширить научный кругозор и взглянуть по-новому на историю этого региона.

Весьма уместными в контексте скудности доступной информации об указанном периоде представляют собой *Приложения* (С. 436–488). Многие из прилагаемых первоисточников стали библиографической редкостью, а переиздания выходят мизерными тиражами. *Приложение 1* (С. 436–442) содержит список всех 66 воевод (правителей) астраханского царства в 1554–1719 гг., информацию о астраханских церковных иерархах, а также калмыцких ламах.

Приложение 2 представлено выдержкой из «Путешествия в Персию в 1561–1564 гг.» принадлежавшее перу английского посланника в Персию Энтони Дженкинсону. Источник публикации, к сожалению, не указан ни в конце Приложения, ни в библиографии. Остальные Приложения содержат выдержки из путевых заметок Дона Хуана Персидского, Исаака Массы, Адама Олеария и извлечения из русских летописей конца XVI – начала XVII вв. Завершает издание *Хронологическая таблица событий* (С. 489–493).

Новое и перспективное направление – историческая элитология, позволило автору раскрыть содержание и смысл функционирования астраханских элит позднего средневековья. Безусловно, опечатки, имеющиеся в тексте, не снизили ценность научной работы, выход которой для историков-медиевистов, философов и политологов не останется незамеченным. Более того, данное исследование послужит толчком для поколения молодых ученых более глубоко и детально разрабатывать указанную проблематику.

С рецензируемой работой, которая была любезно подарена автором, можно ознакомиться в библиотеке имени М. Максимовича Киевского национального университета имени Тараса Шевченко.

Марина Палиєнко*

[Рец.] О. ІВАНЕНКО. УКРАЇНСЬКО-ФРАНЦУЗЬКІ ЗВ'ЯЗКИ: НАУКА, ОСВІТА, МИСТЕЦТВО (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ ст.). – КИЇВ: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2009. – 320 с.

Вивчення українсько-західноєвропейських взаємин не набуло достатнього розвитку в російськоцентричній за своєю сутністю радянській історіографії. Промовистим є той факт, що написана в основному ще в другій половині 1960-х років студія Д.С. Наливайка «Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі ХІ–ХVІІІ ст.» побачила світ в Україні лише 1998 року. З кінця 1980-х років, значною мірою під впливом доробку вчених української діаспори, у вітчизняній історіографії відбулася актуалізація досліджень європейських чинників історії української культури. У контексті осмислення історичного місця та ролі України в європейському цивілізаційному просторі, значення зовнішніх впливів у формуванні її культурної багатогранності становить інтерес монографія наукового співробітника відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України О.А. Іваненко.

Рецензована праця являє собою вдалу спробу автора відтворити узагальнюючу картину українсько-французьких культурних зв'язків кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. У вступі монографії проаналізовано здобутки вчених української діаспори у дослідженні українсько-французьких взаємин та водночас вказано на деякі прогалини в їх працях щодо розробки теми французької присутності в громадсько-культурному житті України. Характеризуючи радянську історіографію проблеми, О.А. Іваненко виокремила її два основні напрями – літературознавчі студії та дослідження, присвячені зв'язкам між революційними рухами Франції і Російської імперії, зокрема впливу Французької революції 1789 р. на Україну. Окремий блок

---

* *Палиєнко Марина* – доктор історичних наук, доцент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

історіографічної бази рецензованої монографії становлять праці сучасних вітчизняних учених, що з'явилися в контексті започаткованого напередодні проголошення незалежності Української держави сплеску інтересу до історії українсько-західноєвропейських взаємовпливів.

Здійснений автором огляд джерельної бази дослідження засвідчує її репрезентативність. Вона складається з архівних документів, частина яких вперше введена до наукового обігу, та опублікованих джерел – дипломатичної документації, законодавчих актів, матеріалів діловодства, періодики, літературних та публіцистичних пам'яток, епістоляріїв, мемуарів.

У першому розділі монографії проаналізовано історичні передумови українсько-французьких зв'язків кінця XVIII – початку XX ст., вплив на їх розвиток тогочасної системи міжнародних відносин та значення французької імміграції кінця XVIII – першої половини XIX ст. в історії українсько-західноєвропейських взаємовпливів. О.А. Іваненко відобразила розвиток багатоміжових традицій українсько-французьких взаємин, акцентувавши увагу на їх передісторії та основних віхах: зв'язках Київської Русі з Францією, посиленні впливу французької культури на українських теренах за Литовсько-Польської доби, французьких рецепціях України козацької ери, актуалізації української тематики у Франції напередодні та під час Французької революції 1789 р. У монографії показано, що потужним джерелом західних цивілізаційних впливів в Україні стала французька імміграція кінця XVIII – першої половини XIX ст., зумовлена війнами та революційним подіями у Франції, з одного боку, та спрямованою на заохочення західноєвропейської колонізації Північного Причорномор'я й Криму офіційною політикою Російської імперії, з іншого. Докладно проаналізовано зв'язок між зовнішньою політикою Франції та суспільним інтересом до української тематики кінця XVIII – першої половини XIX ст., втіленим у публікаціях Ш.-Л. Лезюра, Мальт-Брюна, Ш. Решберга, Ж.-Л. Карра, А. Бальбі, А.-Л.-Ж. де Сталь, О. де Лагарда, шевальє Гамби, К. Монтандона, герцога де Рагуза, Ж. Шніцлера, Д.-Л. Альвареса, С. Робера, П. Меріме. Водночас наголошується, що в період російсько-французького політичного зближення останньої третини XIX – початку XX ст., за відсутності широкої державної підтримки, поширення у Франції інформації щодо національних проблем Російської імперії, у тому числі «українського питання», відбувалося передусім з ініціативи громадськості.

Особливо слід відзначити другий розділ рецензованої праці, присвячений дослідженню українсько-французької співпраці у сфері науки та освіти. У ньому з'ясовано внесок французів у розвиток навчально-виховного процесу та науково-дослідницької роботи в Харківському та Київському університетах, а також Рішельєвському ліцеї та Ніжинській гімназії вищих наук. Охарактеризовано діяльність французьких науковців на ниві викладання в Харківському університеті філологічних дисциплін, історії, зоології, ботаніки, підготовки навчальної літератури, забезпечення успішної роботи бібліотеки, ботанічного саду, мінц-кабінету. Докладно проаналізовано викладацьку методику лекторів французької мови Університету Св. Володимира А.К. Плансона, А.А. Бореля, Л.Е. Пекюса,

А.О. Наліса, Ф.-О.-В. Г. де ла Барта, А.-Р. О. Шовена. Автор здійснила копітку роботи з пошуку та опрацювання джерельного матеріалу з історії міжнародних зв'язків Харківського університету, Університету Св. Володимира, Новоросійського університету. Йдеться передусім про документи фонду «Київський університет» (ф. 16) Державного архіву міста Києва, а також «Київський навчальний округ» (ф. 707), особові фонди Д.І. Каченовського (ф. 2032), М.Д. Пильчикова (ф. 2047), І.І. Мечникова (ф. 2129) Центрального державного історичного архіву України (м. Київ). Безсумнівним елементом наукової новизни рецензованої монографії є залучення великої кількості матеріалів діловодства університетів України, звітів науковців про закордонні відрядження, опублікованих на сторінках «Записок Императорского Харьковского Университета», «Университетских известий», «Записок Императорского Новороссийского Университета». Їх аналіз дозволив О.А. Іваненко запровадити до наукового обігу нові факти щодо зв'язків із Францією харківських природознавців К.О. Андрєєва, П.М. Барабашева, Л.В. Рейнгарда, М.М. Євдокімова, В.М. Арнольдї, А.С. Федоровського та гуманітаріїв О.М. Анциферова, П.Е. Лейкфельда; київських хіміків І.М. Фонберга, П.П. Алексєєва, біологів Р.Е. Траутфеттера, А.Л. Андржейовського, Ю.І. Мацина, О.О. Коротнєва, представників фізико-математичних наук Е.А. Кнорра, І.І. Рахманінова, П.Е. Ромера, Г.-Ф.-Л.-В. Пфейффера, юридичних наук та політичної економії В.Г. Демченка, О.В. Романовича-Славатинського, О.І. Загоровського, І.Т. Тарасова, М.М. Цитовича, Л.М. Казанцева, В.А. Удінцева, О.Д. Білімовича, К.Г. Воблого, медиків В.В. Беккера, Л.К. Горєцького, Х.Я. фон-Гюббенета, М.М. Лапінського, М.М. Москальова, І.Б. Студзинського; одеських учених Ф.А. Струве, Н.П. Кондакова, О.О. Ковалєвського, Б.П. Вейнберга, Я.М. Лебединського та ін. Здійснення автором систематизації та узагальнення об'ємного конкретно-історичного матеріалу дозволило виявити значення українсько-французької співпраці для становлення університетської освіти в Україні, закладення вітчизняних традицій викладацької та науково-дослідницької справи. У монографії яскраво проілюстровано роль французьких освітян у вищих та середніх навчальних закладах України з точки зору поширення на її теренах впливу західноєвропейської культури. Показано еволюцію основних форм українсько-французьких взаємин від навчання вітчизняних учених у Західній Європі та збирання матеріалів для власних досліджень, обміну музейними експонатами, обладнанням, наочним приладдям, науковою літературою до здобуття ними ролі повноправних учасників західноєвропейського наукового життя, що проявлялось у публікації їх праць в авторитетних зарубіжних виданнях, участі в роботі міжнародних наукових форумів, викладанні та здійсненні науково-дослідної роботи у найпрестижніших установах Франції, здобутті численних нагород та вчених звань.

У третьому розділі монографії О.А. Іваненко досліджуються українсько-французькі взаємовпливи в художній літературі, театральньо-музичному та образотворчому мистецтві. Висвітлено вплив французької культури на творчість Г.С. Сковороди, Я.П. Козельського, П.П. Білецького-Носенка, Г.С. Винського, О.О. Паліцина, П.П. Гулака-Артемівського, Т.Г. Шевченка, Марка Вовчка,

І.С. Нечуя-Левицького, П.А. Грабовського, Лесі Українки, В.І. Самійленка. Розглядаючи питання про значення творчості О. Бальзака для розвитку українсько-французьких взаємин, автор залучила документи Державного архіву Російської Федерації (м. Москва) та Російського державного архіву літератури та мистецтва (м. Москва), що дають можливість уточнити обставини його другого візиту до України (1848–1859 рр.). Аналіз документів Київського цезурного комітету та канцелярії окремого цензора в м. Києві з іноземної цензури, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), дозволив О.А. Іваненко запровадити до наукового обігу відомості щодо суворого державного контролю за поширенням творів французької літератури в Російській імперії.

Здійснивши скрупульозну науково-пошукову роботу, автор зібрала та проаналізувала цінні джерельні відомості газет «Киевские губернские ведомости», «Одесский вестник», «Южный край», «Жизнь и искусство», «Киевлянин», «Заря», «Театральная Одесса», «Киевский театральный курьер», «Одесское обозрение театров», «Одесский листок» щодо гастролей в Україні французьких театральних труп та циркових колективів, постановок вітчизняними режисерами французьких п'єс та інтерпретації українських сюжетів на французькій сцені. Висвітлюючи українсько-французькі зв'язки у сфері театру, музики, образотворчого мистецтва, О.А. Іваненко дійшла висновку про поступовий перехід від переважання французького впливу на українське мистецтво протягом першої половини ХІХ ст. до процесу взаємозбагачення двох культур наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Рецензована монографія становить інтерес і з джерелознавчої точки зору. Її додатки містять уривки зі спогадів Х.-П. Роммеля, П.Д. Селецького, Л. Нічпаєвського, матеріали газет «Зоря» та «Жизнь и искусство», надруковані на сторінках «Университетских известий» витяги зі звітів про закордонні відрядження П.П. Алексєєва, Л.М. Казанцева, В.А. Удінцева, Г.-Ф. А.-В. Пфейффера, М.М. Москальова. Основою додатків є рукописні джерела, виявлені автором у фондах Л.В. Рейнгарда (ф. 2051), «Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора» (ф. 442), «Київський навчальний округ» (ф. 707), «Канцелярія попечителя Харківського навчального округу» (ф. 2162), «Київський цензурний комітет» (ф. 293), «Канцелярія окремого цензора в м. Києві з іноземної цензури» (ф. 294) Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) та «Київський університет» (ф. 16) Державного архіву міста Києва.

Водночас необхідно висловити деякі зауваження щодо праці О.А. Іваненко. Висвітлюючи питання про династичні зв'язки Київської Русі з Францією, слід було би наголосити на тому, що гіпотеза щодо проголошення Анни Ярославни регенткою при сині Філіппі є дискусійною. Варто було би залучити до дослідження матеріали Державного архіву Одеської області. Доповнення книги ілюстраціями сприяло би кращому сприйняттю матеріалу з історії українсько-французьких взаємин в образотворчому мистецтві.

Згадані недоліки не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованої монографії, у якій вперше на основі різноманітних джерел, у тому числі введених автором до наукового обігу, здійснено узагальнююче дослідження українсько-

французьких науково-освітніх та літературно-мистецьких зв'язків протягом тривалого хронологічного періоду кінця XVIII – початку XX ст., що дозволить глибше осмислити значення міжнародних культурних взаємовпливів в європейській історії. З огляду на рівень інформативності джерельної бази праці О.А. Іваненко слід висловити побажання щодо подальшого студіювання нею проблеми міжнародних науково-освітніх зв'язків України другої половини XIX – початку XX ст.

Олександр Андрущук*

**СОЦЮРЕЛІГІЙНІ АСПЕКТИ РАДЯНСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ
БОНДАРЧУК П. М. РЕЛІГІЙНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 40-х – 80-х
роках XX ст.: СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВПЛИВИ, ОСОБЛИВОСТІ, ТЕНДЕНЦІЇ
ЗМІН. – К.: ІН-Т ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2010. – 382 с.**

Історична наука перманентно перебуває в процесі розвитку. Тематика досліджень постійно розширюється, для реалізації наукових завдань застосовуються нові підходи та методи. У цьому сенсі добрим полігоном як для пошуку нових тем, так і для апробації сучасних концептуальних схем історичного аналізу є період другої половини XX ст. Добра забезпеченість щойно удоступненими архівними матеріалами, що досі не включені до наукового обігу, у поєднанні з можливостями широкого тематичного діапазону наукових пошуків робить цей період достатньо цікавим та перспективним для дослідників. До числа малодосліджених сфер у вітчизняній науці належать соціорелігійні аспекти повсякденного життя населення України в перші повоєнні десятиліття. Тому звернення П. Бондарчука до цієї тематики виглядає цілком виправданим та логічним.

Рецензоване тут монографічне дослідження має суттєву особливість, що різнить його від решти дотичних до теми наукових публікацій. Дещо відійшовши від усталеної методологічної традиції та використавши новітні методологічні підходи, автор спробував розглянути релігійність цілісно, не акцентуючи увагу лише на окремих її сторонах. При цьому безперечно вартісною та позитивною домінантою дослідження є намагання простежити основні впливи, яких зазнавала релігійність населення з боку тодішніх політичних та соціальних реалій.

Дослідження складається з трьох частин, кожна з яких логічно пов'язана з попередньою й, водночас, є невеликим самостійною та самодостатньою науковою розвідкою. В свою чергу, перший та третій розділи монографії внутрішньо структуровані за хронологічним принципом відповідно до змін в політиці державної влади стосовно релігії та церкви.

---

* *Андрущук Олександр* – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу новітньої історії України та політики Інституту історії України НАН України.

У першій частині аналізуються релігійна ситуація в УРСР в середині 1940-х – 1980-х роках, охарактеризовано специфіку організаційного структурування цієї сфери суспільного життя, наводяться кількісні показники, що стосуються функціонування релігійних організацій, структур. Автор проаналізував найважливіші заходи політики радянської влади стосовно релігійного життя в досліджуваній часовий проміжок, а головне, їх безпосередній вплив на стан релігійності пересічних вірян. При цьому наводиться багатий цифровий матеріал, який стосується кількості віруючих загалом та прихильників, послідовників окремих релігійних течій зокрема. Автор користуючись віднайденим в джерелах матеріалом пропонує соціально-демографічні портрети віруючих, порушує питання ступеня та рівня їхньої релігійності, особливостей становища в радянській державі.

Дещо специфічним як для історичного дослідження є другий розділ монографії присвячений проблемі релігійної свідомості віруючих. Складність реалізації такого завдання як відстеження процесу переломлення релігійного віровчення у свідомості віруючих спонукала автора вдатись до спроб теоретичного обґрунтування та пояснення цих явищ. Поєднуючи теоретичні узагальнення попередників з власноруч зібраним конкретним фактографічним матеріалом П. Бондарчук описує роль релігійної віри в житті тогочасної людини, уявлення віруючих про Бога, потойбічне життя, рай і пекло тощо, рівень їх обізнаності з церковним віровченням і релігійною літературою. Автор аргументовано доводить, що більшість віруючих трактували церковне віровчення дещо по-іншому, ніж церква, домислюючи його, вкладаючи в нього інший зміст. Це зумовлювалось, на думку дослідника, цілим рядом чинників, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, серед яких найважливішими були ступінь релігійності та специфіка психологічних процесів кожного вірянина, його конфесійна приналежність, соціальне оточення, релігійна політика влади, й насамперед, антирелігійна пропаганда та ідеологічний тиск (С. 159–160). Іноді таке специфічне сприйняття віровчення з боку православних, переважання обрядової форми над змістовою частиною релігійного ритуалу кваліфікується як побутове православ'я, хоча цей термін є дискусійним. Силу традиції та певну інертність релігійної свідомості населення УРСР в означений період продемонстрував проведений дослідником доволі ґрунтовний аналіз язичницьких світоглядних елементів у віруваннях і народній культурі. Прикметно, що автор зосереджує увагу на світоглядних реліктах язичницьких вірувань, які попри те, що впродовж багатьох століть зазнали багатьох змін, виразно виявляли себе під час відзначення християнських свят, у народному календарі, побуті, ритуалах. Доволі цікавими є представлені у монографії сюжети про забави при мерцеві, релігійно-побутові перестороги обряду поховання тощо (С. 172–174). Насиченість розділу описами різноманітних релігійно-побутових практик, обрядів, магічних дій та пересторог робить його близьким за характером до студій з культурної антропології.

У полі уваги автора потрапили також прояви релігійних почуттів, настроїв, ситуації переживання релігійного досвіду. Найґрунтовніше висвітлюються прояви любові та страху, обумовлені релігійними явищами (С. 190–193). Водночас П. Бондар-

чук звертає увагу на те, що почуття релігійної любові багато віруючих розуміли не як емоційно-почуттєвий прояв, а як виконання релігійних приписів тощо.

З-поміж релігійних настроїв, найбільш детально проаналізовані есхатологічні, які були особливо поширені серед членів протестантських громад закритого типу, а також прибічників Істинно-православної церкви та істинно-православних християн. Доволі несподіваним є порушення автором проблеми релігійного досвіду віруючих, що є нетрадиційним для українського історичного релігієзнавства, хоча в окремих країнах, зокрема в США, ця проблематика давно вже стала традиційною та усталеною. Через нестачу фактичного матеріалу, автор часом вдається до оперування теоретичним матеріалом, щоб краще донести до читача суть проблеми. Цілком оригінальним є фрагмент монографії присвячений опису та аналізу проблеми так званого «псевдорелігійного досвіду» (С. 213–218).

Останній, третій розділ монографії автор присвятив переважно релігійній поведінці віруючих. Тут проаналізовані питання участі віруючих в богослужіннях, відзначенні великих релігійних свят, таких як Пасха, Різдво, Трійця. Автор ґрунтовно розглядає роль цих релігійних дій у житті послідовників різних конфесій, які діяли в УРСР в досліджуваній період. Подано кількісні дані стосовно відвідування храмів в різні періоди в окремих регіонах зокрема та по Україні загалом. При цьому автор цілком свідомий того, що статистичні та соціологічні данні відповідних офіційних інституцій радянського доби варто використовувати із суттєвими застереженнями. Окремий підрозділ дослідження присвячений висвітленню ролі обрядів життєвого циклу в житті як населення. Тут йдеться, насамперед, про обряди хрещення, вінчання, поховання, сповіді та причастя, а також інші обряди, притаманні лише окремим конфесіям. Цей підрозділ доволі насичений різного роду статистикою, яка висвітлює цю проблему, дає уявлення про динаміку здійснення релігійних обрядів впродовж досліджуваного періоду, мотивацію дій і ставлення до них віруючих. Разом з тим, захоплення автора фактографічною інформацією місцями переобтяжує виклад.

Дослідник аналізує також питання виконання пересічними віруючими індивідуальних молитов, постів. У монографії відзначається, що ці обряди переважно виконувались лише віруючими людьми, тоді як відвідувати храми, брати участь у здійсненні обрядів життєвого циклу (зокрема, як хрещені батьки при хрещенні дитини), могли й невіруючі особи. Дослідник доводить, що згадана сфера релігійного життя зазнала чи не найбільше змін. Виконання молитов, дотримання постів перестає бути повсякденною релігійною практикою для багатьох віруючих, що продемонструвало глибину та результати секуляризаційних процесів, яких зазнало українське суспільство в досліджуваній період. У дослідженні висвітлено також питання читання релігійної літератури віруючими, здійснення паломництв та місіонерської роботи тощо.

Віддаючи належне автору за проведену сумлінну науково-пошукову роботу та справді високоякісний фаховий аналіз досліджуваної проблеми не можемо не висловити критичних зауважень та порад. Головні з них стосуються використання, по-можливості, максимально широкого кола джерел при підготовці дослідження.

У цьому сенсі виглядає необґрунтованою відсутність уваги автора до джерел усної історії, які відображають особистий досвід окремих людей й могли б послугувати створенню більш повного опису релігійності населення. Доповненню цієї картини яскравим фактографічним матеріалом могло б посприяти залучення матеріалів преси, особливо місцевих газет, в яких за відверто ідеологічними штампами та кліше іноді можна розгледіти цікаві історичні факти, відстежити типові явища та тенденції.

Різні розділи монографії виглядають дещо нерівноцінними за рівнем їх аналітичного осмислення. Якщо аналізуючи сферу релігійної свідомості віруючих автор часто вдається до теоретичних узагальнень, то висвітлюючи релігійну поведінку населення нерідко обмежується фактографічним описом.

Очевидно, збагатила б дослідження більш докладна інформація про реакцію віруючих на реалізацію державної релігійної політики, як то спротив закриттю храмів, ставлення до проведення антирелігійних заходів тощо. В суто технічному плані монографічний текст, насичений численними згадками про населенні пункти, в яких мали місце ті чи інші історичні факти, варто було б доповнити географічним покажчиком.

Підсумовуючи викладене, варто підкреслити, що монографічне дослідження П. Бондарчука є вагомим внеском в сучасну вітчизняну історичну науку, особливо в царину соціальної історії ХХ ст. та історії релігії. Дослідженню притаманні комплексність, системність, оптимальне поєднання нового фактографічного матеріалу з глибоким фаховим осмисленням та аналізом описуваних подій, явищ та процесів. Автор цілком успішно реалізував у рецензованій роботі сформовані дослідницькі завдання та гіпотези, відстеживши основні параметри релігійності пересічних вірян. Монографія вирізняється оригінальністю, новизною суджень, глибиною авторського аналізу, виходом у простір міждисциплінарності й відкриває перспективні напрямки для подальших досліджень у сфері соціорелігійної історії.

Владимир Козляков*

[Рец.] КУКСА А.Н. ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ДВИЖЕНИЙ БЕЛОРУССИИ И УКРАИНЫ В 1917–1922 гг. – МИНСК: РИВШ, 2010. – 194 с.

Монография А.Н. Куксы «Взаимодействие национальных движений Белоруссии и Украины в 1917–1922 гг.» (Минск, издательство Республиканского института высшей школы, 2010 г.) посвящена исследованию тактики белорусских

---

* *Козляков Владимир* – доктор історичних наук, професор кафедри історії Білорусі та політології Білоруського державного технологічного університету.

и украинских общественно-политических организаций в 1917–1922 гг. Автор, основываясь на богатом архивном материале, дал полную сравнительную характеристику взаимодействия политических структур Беларуси и Украины, определил их роль в ходе реализации национально-демократической и советской модели государственности.

Работа состоит из предисловия, трех глав, заключения, списка использованных источников и приложения. Первая глава монографии посвящена рассмотрению историографических и источниковедческих проблем взаимодействия белорусских и украинских общественно-политических организаций в 1917–1922 гг. Во второй главе анализируются общие тактические концепции представителей национально-демократического движения. Советская модель государственного строительства на территории Беларуси и Украины исследуется в третьей главе диссертации. В приложении кратко освещены биографические данные наиболее известных украинских политиков: М. С. Грушевского, Д. И. Дорошенко, В. П. Затонского, С. В. Петлюры, Х. Г. Раковского и др. В работе приводятся интересные факты личных контактов между белорусскими и украинскими общественно-политическими деятелями.

Актуальность работы на современном этапе обусловлена в первую очередь отсутствием соответствующего специального исследования в белорусской и украинской историографии. Из поля внимания исследователей выпали вопросы тактики и взаимодействия белорусских и украинских общественно-политических организаций в ходе государственного строительства в исследуемый период. Многие положения и выводы, которые нашли отражение в ранее вышедшей исторической литературе, требуют на современном этапе переосмысления или уточнения. То, что и сделал автор. В то же время проведение сравнительно-исторического анализа процессов, проходивших одновременно на территории Беларуси и Украины в 1917–1922 гг., позволяет раскрыть основные задачи и тактические цели общественных организаций и политических структур, участвовавших в национально-государственном строительстве.

В монографии проведен глубокий анализ архивных материалов и монографической литературы, позволивший раскрыть объективные условия эволюции программных установок и тактики белорусских и украинских организаций, характера их совместных действий, взаимной поддержки накануне и в ходе Октябрьской революции в вопросах строительства национальной государственности, главным образом в воплощении идей национально-территориальных автономий в границах Российской демократической федеративной республики, в которых явно доминировали стремления украинских лидеров добиться реального суверенитета для Украины, что в итоге способствовало переходу значительной части белорусских деятелей на позиции широкого толкования территориального автономизма.

Особое значение на современном этапе развития белорусской и украинской исторической науки имеет исследование автором основных направлений, содержания и форм взаимодействия, а также сотрудничества белорусских и украинских политических структур после провозглашения Украинской Народной Республики

(УНР) и Белорусской Народной Республики (БНР), стремившихся, несмотря на обоюдные территориальные претензии, получить международное признание, установить добрососедские отношения между собой и другими государствами, о чем свидетельствовали переговоры делегаций БНР с руководителями УНР, в т.ч. по поводу перспектив создания белорусско-украинской федерации, в ходе которых проявилось понимание дипломатических, политических, торговых инициатив белорусских деятелей со стороны украинских лидеров, но так официально и не признавших независимость БНР, что отвечало интересам германских оккупационных властей.

Автором дана достаточно полная характеристика взаимодействия общественных объединений в годы борьбы за независимость белорусской и украинской государственности, укрепления военно-политического союза советских республик (совместная борьба против иностранных интервентов и внутренних антисоветских сил, организация партизанских отрядов в тылу противника, продовольственного обеспечения Красной Армии и гражданского населения, взаимовыгодного товарообмена между республиками и др.).

Особого внимания заслуживает обоснование автором роли партийных комитетов и руководства Советской Белоруссии в 1922 г., поддержка которых проекта федеративного объединения советских республик, предложенного правительством Советской Украины послужила политической основой в образовании СССР.

Андрій Блануца*

**[ОГЛЯД] БІЛОРУСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ 20-х років ХХ ст.
ARCHE. – 2009. – № 7. ГІСТАРЫЯГРАФІЯ 1920-х: СЯРЭДНЯВЕЧЧА І
РАНЬНЕСМАДЭРНЫ ЧАС. – МЕНСК. – 1108 с.**

Черговий номер мінського часопису «Arche» (2009. – № 7) присвячено білоруській історіографії 1920-х років, періоду становлення та розвитку середньовічних та ранньомодерних студій. Редактори тому зібрали в одному виданні праці білоруських медієвістів, які по суті стали бібліографічною рідкістю, адже видавалися невеликими тиражами протягом 1926–1929 рр. Тому цілком виправдано історіографію періоду 1920-х років автор передмови й один з редакторів тому Олег Дзярнович класифікував як «історіографія епохи НЕПу», а редактор Валерій Булгаков – «розстріляна історіографія», творці якої були репресовані й загинули в ув'язненні чи були розстріляні в результаті сфабрикованої справи проти наукової еліти СРСР (так звана «Академічна справа» або «Справа Платонова»). Тож введення до наукового обігу раритетних праць

---

* *Блануца Андрій* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

фахівців середньовічної та ранньомодерної історії за задумом редакторів часопису «з моральної точки зору відновить історичну справедливість».

Зацікавлені читачі на сторінках видання можуть ознайомитися й активно використовувати у своїх дослідженнях праці класиків (З. Довгяла, В. Пічета, М. Довнар-Запольський, М. Любавський, А. Ясінський), а також малознаних для широкого кола істориків роботи медієвістів, внесок яких в історіографію має не менше значення за перших. Це – дослідження І. Сосіса, І. Равребе, В. Вольського, А. Савіча, В. Дружчиця, А. Бурдзейка, Т. Забели, А. Товстоліс, Ц. Степанова). Для зручності видавці згрупували праці за тематичними рубриками, такими як «Край», «Держава», «Місто», «Народи», «Писемність», «Право», «Абшарнікі». Для зручності роботи з текстами збережено посторінкові авторські посилання, а також в кінці матеріалу вказано вихідні дані першої публікації та подано коментарі, підготовані О. Дзярновичем.

Як уже вище згадано видання представлено двома передмовами. Так, Валерій Булгаков пояснює ідею видання та принципи публікації текстів, а Олег Дзярнович вводить читачів в епоху, коли творили свої праці білоруські історики. Зокрема, редактор описує особливості білорусизації, історію заснування Білоруського державного університету – осередку білоруської історіографії 1920-х років, діяльність В. Пічети – першого ректора БДУ та засновника «Школи пічетчиків», а також історію створення ще одного осередку історіографії – Інституту білоруської культури (Інбелкульт), на базі якого у 1928 р. створено Білоруську академію наук.

Рубрику «Край» представлено працями М. Любавського «Литва і слов'яни в їх взаємовідносинах в XI–XIII століттях», А. Ясінського «Два слова про волотів. До проблеми першопочатків населення Білорусі» та В. Пічети «Полоцька земля на початку XVI століття», які вперше були опубліковані у виданнях Інституту білоруської культури в 1926 та 1929 рр.

До рубрики «Держава» включено роботи М. Любавського про політичний розвиток ВКЛ на початку XVI ст., М. Довнар-Запольського про соціально-економічну структуру ВКЛ у продовж XVI–XVIII ст., а також В. Дружчиця про статус ВКЛ після Люблінської унії. Що характерно, історики для позначення держави литовців, білорусів, українців активно використовували штучний термін «литовсько-білоруська держава» замість самоназви – Велике князівство Литовське.

Найбільш репрезентативною виявилася рубрика «Місто». Так, видавці розмістили тут п'ять досліджень В. Дружчиця, історика-урбаніста, про магістрат, війтівську владу, історіографію вивчення білоруських міст, а також історичні нариси про Вільнюс та Мінськ періоду ВКЛ. Економічним й торгівельним аспектам розвитку білоруських міст присвячено чотири статті З. Довгяли. Зокрема, литuanіст у своїх працях акцентував увагу на дослідженні купецького капіталу Могилева кінця XVII ст., могилевського братства прасолів, економіки Мінського замку та полоцьких укріплень. Історію міста Могилева напередодні надання йому магдебурзького права (1577 р.) висвітлено у статті Ц. Степанова. Берестейські міста XVI ст. стали предметом уваги Т. Забіли, а нарис соціально-економічного життя Новгрудка представлено А. Бурдзейкою.

У рубриці «Народи» видавці опублікували дослідження І. Сосіса та І. Равребе про єврейську общину у ВКЛ, В. Вольського – про татар, а З. Довгяли – про циган на території білоруських земель ВКЛ. Проблеми білоруського Відродження, книгодрукування, письма та освіти представлено відповідно працями В. Пічети, М. Довнар-Запольського, З. Довгяли та А. Савча у рубриці «Писемність».

Глибокі дослідження у галузі еволюції права та правових відносин у ВКЛ презентовано у рубриці «Право». Зокрема, це праця В. Дружчиця про мову Литовського статуту, В. Пічети про земельне право в Литовських статутах 1529 та 1566 рр. Статус землероба та землевласника за Литовським статутом 1529 р. висвітлено у роботі А. Бурдзейка, а за статутом 1588 р. – Т. Забіли. У цій рубриці також представлено праці А. Товстоліс, одна з яких про заставне право, а друга про сімейне право за Статутами ВКЛ.

Важливі праці, якими активно послуговуються сучасні литуаністи, що належать перу класикам А. Ясінському та В. Пічеті, завершують черговий том «Arche». Це дослідження А. Ясінського – «Спроба критичного вивчення Книги данин великого князя Казимира (з додатками повідомлення А. Седзельникова про писаря Якуба)», «Писар великого князя Казимира Василь Павлович Любич як представник крупного землеволодіння XVI століття (Нарис до історії крупного землеволодіння на Білорусі), а також В. Пічети – «Волочна устава королеви Бони та Устава на волоки.

Сподіватимемося, що даним виданням активно послуговуватимуться сучасні литуаністи, адже першодруки згаданих досліджень не завжди є доступними фахівцям з-поза межами Білорусі.

Борис Черкас*

[ОГЛЯД] ЖДАНОВИЧ О. АРІАНСТВО В ЕПОХУ КОНСТАНТИНА ВЕЛИКОГО. – К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2009. – 222 с.

У 2009 році в Інституті історії України НАН України вийшла монографія молодого вченого Олесі Жданович, присвячена малодослідженій темі в нашій країні – Аріанству за доби правління римського імператора Константина Великого. Щодо важливості розуміння місця аріанства для становлення сучасного християнства авторка досить чітко занотувала, що цей рух: «...сприяв консолідації християнської церкви та зміцненню в ній позицій держави. Саме завдяки аріанству було скликано Нікейський собор – перше загальне зібрання представників християнського кліру, на якому остаточно оформилася структура церкви та було закладено основи для

---

* *Черкас Борис* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

подальшої розробки християнського ортодоксального віровчення.» (С. 133). Там само О. Жданович наголошує, що: «Аріанство отримало значну популярність серед мас, на нашу думку, **воно цілком реально могло перемогти...**» (С. 133). Так як дана робота є не теологічною працею, а історичним дослідженням, то і проблеми, що в ній піднімаються, є на багато ширшими, ніж питання самої віри.

Монографія Олесі Жданович є фіналом дисертаційного дослідження з усім притаманним йому науковим апаратом. Структура роботи являє собою зміст, чотири розділи, кожен з яких містить по два підрозділи, висновки, список літератури, додатки і перелік умовних скорочень. У першому розділі висвітлюються джерела дослідження та історіографія проблеми (С. 9–60). Аналізуючи джерельну базу, авторка вдається не лише до тексту самих джерел, але й до історії їх появи (С. 9–29). Теж саме стосується й історіографії (С. 29–60).

Специфікою роботи О. Жданович є те, що аріанство виступає лише верхівкою дослідженого шляху, в той же час більше уваги було приділено саме тій ситуації (політичній, соціально-економічній, культурній), що існувала в Римській імперії і на фоні якої і виник зазначений рух. Так, в другому розділі «Ідеологічні пошуки у римському суспільстві» (С. 62–106) висвітлюються ті пошуки філософсько-ідеологічних основ державницької ідеології в межах античного світогляду (Розд. 2.1 С. 62–76), що мали місце в державі та взаємини Константина Великого з християнством (Розд. 2.2 С. 77–106). Показавши в Розд. 2.1 кризу, яка охопила різноманітні релігійні культури держави і роль самої влади в цьому процесі, О. Жданович окремо звернула увагу на релігійно-філософські течії, що були наближені в своїх основах до раннього християнства і мали з ним спільні риси – «остання велика філософська система античності» неоплатонізм (С.64), індоіранський культ сонця мітраїзм (С. 70), «один з наймістичніших язичницьких культів» гностицизм (С. 72) та вчення, в якому «простежуються гностичні мотиви, елементи буддизму, зороастризму і навіть християнства», маніхейство (С. 74). Також в цьому підрозділі окремо приділено увагу особливості релігійного дохристиянського світогляду римлян (С. 69). У другому підрозділі показано вже безпосередні причини поширення саме християнства. Змальоване загальне ставлення римської влади в перші три століття існування молодого релігії. Окреме місце приділено релігійній політиці Діоклетіана і розпочатим ним гонінням на християн (С. 86–93). Олеся Жданович, показавши наслідки, які мали зазначені події на становище церкви, окремо зупиняється на т. зв. «Міланському едикті» 313 р. виданому у м. Медіолані двома співправителями імперії Константином і Ліцинієм і присвяченому віротерпимості (С. 93–94). Наступним блоком даного підрозділу є опис короткого життя і діяльності Константина Великого, причому наголос робиться на його християнському оточенні, що мало місце з дитинства (С. 95–99). На останок Жданович окремо зупиняється на першому великому конфлікті в середовищі християн, що був пов'язаний з рухом «донатистів» і, відповідно, першими спробами влади вплинути на розв'язання даної суперечки (С. 100–104).

Розділ третій (С. 107–134) присвячений витокам аріанства. У першому підрозділі Олеся Жданович приділяє увагу ідеологічним попередникам аріанського віровчення (С. 107–117). Показавши загальні причини, що призвели до появи різноманітних релігійних течій в середині раннього християнства, дослідниця окремо зупиняється на двох з них – адоптианізмі та субординаціонізмі. (С. 108). Авторка аналізує діяльність різноманітних представників даних течій, причому найбільше уваги приділяється майбутнім натхненникам Арія, а саме Павлу Самосатському (С. 109–111) і Лукіану Антіохійському (С. 111–113). Наприкінці підрозділу О. Жданович робить висновок, що «Саме аріанство стало найпотужнішою еретичною течією в християнстві завдяки тому, що увібрало в себе не тільки погляди адоптианістів, але й ідеї інших ранньохристиянських філософів та богословів» (С. 116). Підрозділ другий повністю присвячений саме теологічній суті Аріанства або «Аріанській суперечці» (С. 118–134).

У четвертому розділі Олеся Жданович пропонує читачам подивитися на «Аріанську суперечку» в суспільно-політичному житті Римської імперії (С. 135–166). Центральною подією даного розділу є підготовка, проведення та наслідки першого Вселенського собору (325 р.) у м. Нікеї. Вчена приділяє чимало уваги ролі імператора Константина як в організації і проведенні собору, так і в подальшій долі аріанства.

Наприкінці своєї монографії Олеся Жданович помістила в додатках тринадцять документів, що стосуються листування церковних діячів, послань імператорів тощо (С. 191–219).

Василь Кононенко*

[ОГЛЯД] КРИВОШЕЯ В. В. КОЗАЦЬКА ЕЛІТА ГЕТЬМАНЩИНИ. – К.: ШПЕНД ІМЕНІ І. Ф. КУРАСА НАН УКРАЇНИ, 2008. – 452 с.

Книга В. Кривошеї стала наслідком багаторічних досліджень істориком персонального складу старшини. Дана тематика дослідження історії України раннього нового часу є важливою, оскільки еліта Гетьманщини вивчалася з політичного, соціального, економічного, культурного, інтелектуального та інших аспектів, але історики все-таки погано знають людей тієї епохи. Як можна було сподіватися, генеалогічні дослідження дали цікаві результати.

Опрацювавши реєстр козацького війська 1649 р., автор прийшов до висновку, що в його складі нараховувалося 12,6% шляхти. Це надзвичайно важливо, оскільки історики орієнтувалися на авторитет В. Липинського, який писав про

---

* *Кононенко Василь* – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

3,3% шляхти у козацьких лавах¹. Цей факт змусить переосмислити «козацьку» історію Гетьманщини та створює перспективу розгляду Війська Запорозького як типологічно подібного до тієї ж Речі Посполитої, Молдови чи Лівонії. Звичайно, це лише один бік багатолікого історичного процесу, але стає очевидним, що безапеляційне протиставлення шляхти та козацтва не має підстав.

Важливими для дослідників є відомості щодо соціальної мобільності у середовищі еліти Гетьманщини. Наприклад, з 601 старшинської родини у роки гетьманування Б. Хмельницького на посадах за І. Самойловича залишилося 75, за І. Мазепи – 64, за І. Скоропадського – 40, Д. Апостола – 31, в останній період існування держави – 37². Суттєвими для розуміння «регіонального» розподілу влади у Гетьманщині є уточнюючі дані, як-от прихід до влади І. Брюховецького призвів до втрати урядів представників груп В. Золотаренка (Чернігівщина) та Я. Сомка (Переяславщина). За гетьманування Д. Ігнатовича-Многогрішного з 188 старшин, прізвища яких вдалося ідентифікувати, 63 родини (33,5%) зберегли уряд, 28 (14,9%) – повернули посади, 97 (51,6%) – нові представники³.

Доречними для подальших досліджень різних аспектів історії Війська Запорозького стали відомості про «циркуляцію» еліт при приході до влади нових гетьманів. Наприклад, за І. Самойловича з 399 родин, прізвища яких вдалося автору віднайти, 46 (11,5%) повернули владу, 114 (28,6%) родин зберегли свій статус, новими були 216 (54,1%) родин⁴. Оскільки Самойлович проводив політику обмеження впливу (економічного, політичного) інших, насамперед правобережних родів, то вони склали йому опозицію. Це стало причиною державного перевороту 1687 р.⁵ З генеалогічних досліджень слідує, що владу у ході цього перевороту захопила покозачена шляхта з Правобережжя⁶. У цьому аспекті є цікаві зміни політичної свідомості еліти Гетьманщини. Чому правобережці, переходячи до І. Самойловича, перебирали політичну мову Лівобережжя – малоросійську термінологію, розвивали її та залишали «русько-українську»? У цьому контексті також є важливим вивчення підбурювання правобережцями І. Мазепи до виступу проти Петра I⁷.

Цікавими є відомості про персональний склад Значного військового товариства. Від самого початку Української революції 1648–1676 рр. ієрархія рангів Значного військового товариства конкурувала з шляхетською моделлю суспільства Речі Посполитої, тобто її можна розглядати як своєрідну організацію

---

¹ *Кривошея В. В.* Козацька еліта Гетьманщини. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 101.

² Там само. – С. 117.

³ Там само. – С. 221.

⁴ Там само. – С. 240.

⁵ Там само. – С. 241.

⁶ Там само. – С. 244.

⁷ *Кононенко В.* [Огляд] Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2008 – 86 с. // Критика. – 2009. – № 3-4 (березень-квітень). – С. 34.

нобілітету у Гетьманщині. На 1763 р. у Війську Запорозькому було 221 (з них 139 служили) бунчукових, 329 (239) військових, 722 (548) значкових товаришів. Загалом неурядова старшина нараховувала 1275 чоловік, із них служили 1006 (79%)¹. Бунчукових товаришів на 1763 р. було 139 та 39 абшпитованих. Цікаво, що третина бунчукових товаришів зосереджувалася у Стародубському (41), а також значна кількість у Чернігівському (33) та Ніжинському (21) полках². Це свідчить, що північні полки, де були давні шляхетські традиції, мали й найбільшу кількість представників найвищого рангу Значного військового товариства.

Отже, дане дослідження ставить нові проблеми в історіографії раннього нового часу, які необхідно вирішувати. На нашу думку, подальші історичні дослідження мають проходити у межах не тільки політичної історії, але й соціальної, інтелектуальної, економічної.

Юрій Кудінов*

ІСТОРИКИ США І КАНАДИ ПРО МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ СЕРЕДИНИ XVII ст.

Рецензовані праці віддзеркалюють еволюційність поглядів американських істориків на діяльність Богдана Хмельницького – будівничого Української козацької держави (Військо Запорозьке). У 2010 р. лунає 415-та річниця від народження українського гетьмана. Дані книги, написані через дві декади одна від одної у 1941, 1963 і 1982 рр. Вони проникнуті ідеєю української окремішності, намагаючись як можна об'єктивніше зобразити реальний хід історичного процесу не лише в українському, але й у східноєвропейському контексті середини XVII ст.

[ОГЛЯД] VERNADSKY G. BOHDAN, HETMAN OF UKRAINE. – NEW HAVEN: YALE UNIVERSITY PRESS; LONDON–HUMPHREY MILFORD: OXFORD UNIVERSITY PRESS. – 1941. – VII+150 p.: (PUBLISHED FOR THE UKRAINIAN NATIONAL ASSOCIATION).

Відомо дві рецензії на першу працю (1941 р.) – Джона Куртіса (John Curtiss) (1943 р.) і Філіпа Мозлі (P.E. Mosely // *The Slavonic and East European Review*. – 1943. – Vol. 21–22. – р. 269). Д. Куртіс апелював до прихильності Д. Вернадського своєму герою тим, що Б. Хмельницький не був людиною передбачення: виступ проти Речі

---

¹ *Кривошея В. В.* Козацька еліта Гетьманщини. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 326.

² Там само. – С. 341.

* *Кудінов Юрій* – аспірант відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.
Науковий керівник – доктор історичних наук Т.В. Чухліб.

Посполитої ґрунтувався на власних мотивах, а об'єднання з московським царем не результатом виваженого планування, а відсутність підтримки. Рецензент схвально оцінив тезу автора, що гетьман припинив колонізацію України, а його альянс з Москвою був логічним курсом в майбутньому¹.

Певні відомості про усі три рецензовані праці знаходимо через 60 років у перекладеній статті Франка Сисина (Frank Sysyn) (2003 р.). Хоча це не є рецензія, однак історик дав характеристику кожній із рецензованих праць, оскільки вони усі торкаються подій 1654 р.

Д. Вернадський Ф. Сисин визначив на вершині свого українофільства, що могло пояснюватися реакцією на українізацію 1920-х років і постанови українського питання під час Другої світової війни². Однак висловив деяку химерність у думках Д. Вернадського, що позитивом російсько-українських взаємин була експансія на південь та єднання української нації. Тобто, ним виправдовувалося зруйнування Запорозької Січі, поділи Польщі і анексія СРСР західноукраїнських земель³.

Книга Д. Вернадського складається з 12-ти розділів, 2-ох додатків англійською («жалобна промова Самійла Зорки» і «забезпечення царського протекторату над Україною»), бібліографії (13 позицій), покажчика, ілюстрацій, заміток про звучання власних імен. У тексті відсутні посилання на використану літературу, наявні примітки до певних термінів. Помічаємо у нього зв'язок козацької ери з києво-руськими часами, адже князя Святослава (964-972 рр.) названо предтечею козицьких лідерів (с. 1–2). Початок Української революції інтерпретує передачею Б. Хмельницькому козацьких клейнодів 18-19 квітня 1648 р. (с. 38–39).

Д. Вернадського висвітлив демократичність Української держави, адже до гетьмана зверталися «батько Богдан» (с. 45) або «Богдан не був королем, не князем України, а старшим демократичного Козацького війська» (с. 50–51). Називає Б. Хмельницького геніальним і бадьорим, але з іншого боку пише, що «спілкувався з рядовими козаками, щоб приховати підозри своїх симпатій старшині» (с. 62). Високо оцінюючи гетьмана, автор не оминув його негативні риси. Наприклад, інцидент з п'яним гетьманом, який відповідав стурбованому молдавському господарю, позбавленого влади, що «горілка – найкращі ліки від хвилювань» (с. 96).

Історик вдався до порівняння України з Московією, Османською імперією, Польщею і зробив узагальнення, що вона була вільною країною, але породжена війною, навіть демократичнішою за Польщу, бо в останній свободу мала тільки шляхта (с. 74).

Протатарська політика Б. Хмельницького, за ремаркою Д. Вернадського, використовувалася ним не тільки, щоб отримати сильних вояків, але й задля психо-

---

¹ Curtiss J. S. (Hyde Park, New York) [Review] A History of Ukraine by Michael Hrushevsky, O.J. Frederiksen; Bohdan, Hetman of Ukraine by George Vernadsky // The American Historical Review. – 1943. – Jan. – Vol. 48. – no. 2. – P. 317.

² Сисин Ф. Англомовна історіографія Переяславської угоди у XX сторіччі // Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження): Зб. наук. пр. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 683.

³ Там само. – С. 685.

логічного ефекту, який викликав страх у поляків (с. 67). Рішення Б. Хмельницького йти походом на Молдавію пояснює його сподіваннями створити Дунайську федерацію (Україна, Молдавія, Валахія, Трансільванія) (с. 81).

Відмова В. Бутурліна у церкві присягати від імені царя Переяславську угоду (1654 р.) було знаковим зіткнення між двома політичними концепціями: московське самодержавство і польський конституціоналізм, у чиїх традиціях козацькі лідери були освічені. Даний конфлікт мав ключову важливість у визначенні законності майбутньої царської протекції над Україною. Чи автономія гарантуватиметься конституційно, чи на розсуд царя? (с. 104). Тобто, в праці наголошується на відмінностях росіян і українців, особливо у політичній культурі (с. 115). На думку історика, Б. Хмельницький вважав себе першочергово лідером козацтва, також керманічем української нації і відповідальним за її долю. Визволяючи Україну від Польщі, він не ставив собі мету перетворити Україну в московську провінцію (с. 110).

За здогадами Д. Вернадського, раптове знесення гетьмана у квітні 1657 р. могло бути причиною його отруєння польськими агентами, але як він вважає це не підтверджено (с. 111).

Варто підкреслити, як і відзначив Ф. Сисин на тезу Д. Вернадського, що «революція відбулася й без Б. Хмельницького, але під його вмілим керівництвом, різні елементи руху – політичні, соціальні, національні і релігійні з'єдналися разом, щоб створити чи відновити українську націю»¹ (с. 121).

Відчувається емпатія автора дослідження, коли він оповідає про український побут, наче він усе це бачив: глиняні хати, місцевих жителів, давній Переяслав, або весільні звичаї під час приїзду Тимофія до Розанди (с. 61; 91–92). Серед неточностей у праці викликає здивування, що м. Хотин знаходиться на Поділлі (с. 19).

O'BRIEN C. BICKFORD MUSCOVY AND THE UKRAINE: FROM THE PEREIASLAVL AGREEMENT TO THE TRUCE OF ANDRUSOVO, 1654–1667. – BERKELEY AND LOS ANGELES: UNIVERSITY OF CALIFORNIA PRESS, 1963. – VII+138 pp.

Існують три рецензії на монографію О'Браєна: Артура Адамса (Arthur Adams) (Мічиганський державний університет), Джеймса Біллінгтона (James Billington) (Принстонський університет) і Хорста Яблоновського (Horst Jablonowsky) (Боннський університет). Майже усі рецензенти наголосили на цитаті О'Браєна, що «очевидно неможливо дати оцінку українському питанню без накликання на себе критики і навіть ворожості, тих для кого це є життєвою/реалістичною і болючою проблемою» (с. v). На думку А. Адамса, відмітивши це він поринув у центр трьох контроверсійних російсько-українських взаємин: природа «унії» 1654 р.; причина «Руїни» з 1657 р.; значення для Східної Європи Андрусівської угоди. Книга для тих, хто бачить питання України «життєвою і болючою»

---

¹ Сисин Ф. Англомовна історіографія Переяславської угоди у ХХ сторіччі // Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження): Зб. наук. пр. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 684.

є неприйнятною, а для західних науковців, які прагнуть залишити позаду «перекручення російського і українського екстремізму й історичні праці істориків СРСР має цінний внесок». Відзначив, що О'Браєн притримується концепції військового альянсу Переяславського договору, адже цитує українських і польських істориків, які стоять на цих позиціях¹.

Історик Д. Біллінгтон наголосив, що О'Браєн виправив невідповідність «возз'єднання Великої і Малої Росії», сфокусувавши свою увагу на Україні, як важливій політичній і військовій спільноті з власними правами. Спроба автора віднести українські події до східноєвропейської політики того часу є сильно стриманим його ігноруванням широкого масиву важливих опублікованих матеріалів: дипломатичних студій Хауманта, Вейнстейна, Б. Поршнева та напрацювань у сучасній радянській періодиці; праці Є. Шмурла, А. Чижевського, А. Флоровського, пов'язані з східноєвропейськими відносинами у цей період; звітів сучасників-іноземців, шведів, більшість з яких відображено в українській розвідці Кордат;² праць про Росію епохи Олексія Михайловича (В. Ейнгорна і К. Харламповича, що глибоко розкривають московсько-українські духовні та ідеологічні відносини, проігноровані у цій праці³.

У рецензії Х. Яблоновського підкреслено «нейтральність» в оцінках автора між Московською державою та Військом Запорозьким. Помітив занадто близькість в інтерпретаціях до поглядів С. Соловйова, і мало уваги відведено М. Грушевському. Рецензент відзначив, що автор помістив Переяславську угоду і її результати в загальний східноєвропейський контекст⁴. На його думку, він не звернув уваги на праці попередньої декади 1950-х, наприклад З. Вуйцика (Варшава, 1959 р.), який до нього вже зробив висновки про Андрусівський договір, який змінив вплив у Східній Європі від Речі Посполитої до Московської держави⁵. Однак в бібліографії праця З. Вуйцика вказана на с. 137.

У статті про Переяславську раду (2003 р.) Ф. Сисин цитував працю О'Браєна щодо рецепції світової громадськості на події святкувань 300-річчя угоди⁶. Зауважив, що О'Браєн не так схвально оцінив діяльність Б. Хмельницького з Москов-

---

¹ Adams A.E. (Michigan State University) [Review] Muscovy and the Ukraine by C. Bickford O'Brien // *Russian Review*. – 1963. – Oct. – Vol. 22. – no. 4. – P. 430–431.

² Billington J.H. (Princeton University) [Review] Muscovy and the Ukraine: From the Pereiaslav Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654-1667 by C. Bickford O'Brien // *The American Historical Review*. – 1964. – Apr. – Vol. 69. – no. 3. – P. 738.

³ Ibidem. – P. 739.

⁴ Jablonowsky H. (University of Bonn) [Review] Muscovy and the Ukraine: From the Pereiaslav Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654-1667. by C. Bickford O'Brien; Mazepa im Lichte der zeitgenossischen deutschen Quellen. by Theodor Mackiw // *Slavic Review*. – 1964. – Dec. – Vol. 23. – no. 4. – P. 745.

⁵ Ibidem. – P. 746.

⁶ Сисин Ф. Англомовна історіографія Переяславської угоди у ХХ сторіччі // *Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження): Зб. наук. пр. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 690.*

ською державою як Д. Вернадський, проте як людину вірну інтересам України¹.

О'Браєн у цій праці заглиблюється не у деталізацію Переяславського договору, а на московсько-українські відносини, що слідували за договором, особливо протягом декади 1657–1667 рр. – період від смерті Б. Хмельницького до Андрусівської угоди. Він висловив формулювання, що Руїна почалася від смерті великого гетьмана. Книга складається з передмови, вступу, семи розділів, глосарію і бібліографії (9 документальних матеріалів; 42 праці; 13 статей) (с. vii).

Зі вступу стає зрозуміло, що історик займає проукраїнські позиції, засуджуючи факт святкування 300-річчя Переяславської ради 1654 р. Він визначив публікації засуджень святкувань Переяславської ради в газетах «The New York Times» 20 III 1953, британській «The Economics» (23. 01. 1954), італійській «Il Giornale d'Italia», заява Конгресу США грудень 1954 р., протести українських емігрантів Канади, США, Південної Америки, Австралії і Європи. О'Браєн вважав, що святкування 300-річчя Переяславського договору сфокусували увагу на історичних перекрученнях, що були актуальні до його часу (с. 1–2).

Науковець вживає «Muscovite-Ukrainian» взаємини, що перекладаються, як він сам пояснив, не московська (у значенні міста), а у позначенні царства, а його мешканці – московити (с. 10).

Історик уточнив сутність терміну «гетьман», як титулу, його першим почав використовувати офіційно Б. Хмельницький, як верховний козацький командуючий (с. 8).

У розділі «Початок унії» О'Браєн трактує різні форми інтерпретацій угоди 1654 р.: українську і московську. З точки зору Москви – Україна або Мала Росія перетворювалася, за її ж проханням, в інтегральну частину Росії. З позицій Чигирини – військовий союз проти Польщі, що зможе посилити Україну, якщо будуть бажання тоді завершити політичну унію з Московією (с. 28).

Науковець виокремив доповідь Богдана Галайчука у комітеті НТШ у Мюнхені (лютий 1949 р.) «The Treaty of Pereiaslavl in the Light of International Law // НТШ Proceedings (1951) I: 102». Тобто, історик використовує «Pereiaslavl», а не «Pereiaslav» від Б. Галайчука у назві власної праці (с. 29–31).

Так само як Вернадський припускає факт отруєння гетьмана польськими агентами, оскільки він у квітні 1657 р. раптово захворів і були чутки, однак посилається на М. Костомарова (с. 42). Ідеї незалежної України закладаються навколо імені Б. Хмельницького, який вберіг Україну від наступної колонізації, але підготував шлях до русифікації. Що важливо протягом його життя унія з Московією була збережена, і цей факт посилив московську владу в Україні (с. 43–44).

При використанні терміну «Січ» автор використовує російський приклад у транслітерації «Сеч», «Vygovskii» замість «Vyhovskii», також – «Серко», а не Сірко (с. 49; 59).

Стає зрозуміло, що події після листопада 1659 р. О'Браєн називає «громадянська війна» (с. 86).

---

¹ Там само. – С. 693.

Дослідник зазначив Андрусівську угоду в англійському перекладі з «Полное Собрание законов Российской империи с 1649 года. Серия 1. Спб., 1830. 44 тома, т. 1, 656–68», і уточнив, що він був укладений на 31 зустрічі. Автор самостійно згрупував 24 логічних пункти договору, які за його уточненням не відображають оригінал тексту (с. 115–116).

У підсумках О'Браєн пояснив невдачі боротьби за незалежність України, головні з них: несумісність інтересів старшини, черні, духовенства, міщан. Хоча гетьман створив умови для єдності (але раніше вказувалося автором, що навпаки не хотів вирішувати, чи не мав на це часу. – Ю. К.); важке геополітичне становище; рання смерть Б. Хмельницького (с. 127); московська політика влаштовувати суспільні суперечності в Україні (с. 128–129). Збільшення кількості московських воевод означало пришвидшення інтеграції України до Москви (с. 129); чужинці (польські і московські), приїжджаючи в Україну розуміли, що нікому не можна довіряти, оскільки козацька лояльність перебувала між Росією, Польщею та Османською імперією (с. 130); якщо існували амбіції стосовно московсько-українського союзу, вони датуються від часу великого Богдана, він і його радники мають розділити відповідальність за них (с. 131).

BASARAB J. PEREIASLAV 1654: A HISTORIOGRAPHICAL STUDY. – EDMONTON: CANADIAN INSTITUTE OF UKRAINIAN STUDIES, 1982. – XXVIII+322 pp.

Дана книга знайшла оцінку у двох рецензіях – Александра Сидоренка (Alexander Sydorenko) (Університет Арканзас, США) і Франка Сисина (Frank Sysyn) (КІУС, Канада).

А. Сидоренко назвав працю компетентним і доречним дослідженням центральної проблеми російсько-української історіографії. Договір створив юридичні і психологічні основи для російських заяв на Україну, царський міф «єдиної і неділимої Росії»; абсурдність концепції «Тез 1954» про «возз'єднання». Хоча ця студія надає підтримку, як можна вважати «українській» версії, дане дослідження не можна звинувачувати в науковій упередженості. Воно критикує радянську історіографію, яка вважала не як було насправді, а як має розвиватися історичний процес¹.

Оцінюючи книгу Д. Басараба, Ф. Сисин звернув увагу, що у ній можемо мало знайти власних інтерпретацій автора, зате велику кількість проаналізованих істориків, які досліджували дане питання. Рецензент назвав це значним внеском в східноєвропейську інтелектуальну історію².

На жаль, Д. Басараб, як продовжив вчений, дав надто мало інформації про природу церковного писання. Він не згадує, що церковники писали з опозиційної

---

¹ Sydorenko A. (Arkansas State University) [Review] Pereiaslav 1654: A Historiographical Study by John Basarab // The American Historical Review. – 1984. – Jun. – Vol. 89. – no. 3. – P. 808.

² Sysyn F.E. Recent Western Works on the Ukrainian Cossacks (Review Article) // The Slavonic and East European Review (London). – 1986. – January. – Vol. 64. – no. 1. – P. 110.

точки зору¹. На думку Ф. Сисина, історик звернув увагу на багатьох істориків, але навіть на таких, що мало приділяли уваги саме подіям 1654 р. в Переяславі – С. Томашівський, Л. Кубала. Він зауважує, що автор не згадав С. Соловйова, С. Ключевського, представника російської емігрантської науки (М. Андреев). Українських істориків П. Куліша, Ф. Шевченка і праць чергової річниці у 1979 р.; польському – З. Вуйцику². Сисин охарактеризував працю за структурою, і те, що автор не лише тлумачив погляди на Переяславську угоду істориками, але й на значення Хмельниччини в цілому³.

Монографія канадського історика Д. Басараба складається з вступної статті Івана Лисяка-Рудницького, передмови, шести розділів, додатків, покажчика, бібліографії (документальні і ранні джерела – 35; монографії, дослідження і статті – 251). Вступна стаття є синтезом міркувань «що є історією, а що міфом» про Переяславську угоду та аналітичною оцінкою праці. Наприклад, «Історіографічні студії слугують внеском в інтелектуальну історію, адже показують еволюцію історичної думки та соціальних ідеологій» (с. xi–xii). На його переконання де-факто держава Б. Хмельницького була незалежною, а за сутністю автономією (с. xiii). Відзначив, що Переяславський міф використовувався як українцями у відстоювання своєї окремішності і прав у Російській імперії, так і росіянами – імперською, а згодом радянською владою як легітимність приєднання українських земель (с. xvi–xviii). Завершив, що тільки «майбутнє розкаже чи будуть успішні, чи зникнуть хитрі спроби маніпулювати історичною свідомістю українського народу» (с. xxii–xxiii).

У передмові Д. Басараб трактує протяжність української революції 1648–1654 р., тобто завершується Переяславським договором (с. xxv) У першому розділі «Історичний огляд» вміщена коротка історія історичного процесу від 1596 р. до ліквідації автономії в Лівобережній Україні у 1786 р. Посилаючись на вище рецензовану працю О'Браєна, автор знаходить що Переяславська та Андрусівська (1667 р.) угоди знаменували провал східної політики Польщі (с. 16–17).

У другому розділі «Сумнівність документів і юридичні дефініції» Д. Басараб звернув увагу як і у вступі, лише декілька документів залишилося під час укладання Переяславської угоди: звіти Василя Бутурліна, початкові описи. Відсутність українських джерел ускладнює подальшу роботу істориків (с. 25). Дискусії стосовно відмінностей між Переяславським договором редакції 1654 р. і 1659 р. (с. 25). Наголосив на юридичних аспектах договору, а саме: автономія України, приєднання і персональна унія (А.Н. Філіп-пов, В. Сергеевич), реальна унія (М. Дьяконов), васалітет (М. Коркунов), альянс і протекторат (О. Оглоблин), неприродна персональна унія (Р. Лашенко), альянс і васалітет (Л. Окиншевич).

---

¹ Ibidem. – Р. 112.

² Ibidem. – Р. 114.

³ Сисин Ф. Англомовна історіографія Переяславської угоди у ХХ сторіччі // Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження): Зб. наук. пр. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 695.

Третій розділ «Козацькі хроніки і ранні історики» Д. Басараб охарактеризував праці 17–19 ст. «Синопис», літописи Самовидця, Грабянки, Величка, «Історія Русів», праці О. Рігельмана, Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича. У їх творах автор висловив ідеї інтерпретації подій середини 17 ст. з позицій героїчного вчинку українського народу, ідеалізація Хмельницької ери (козацькі літописи), захист локальних інтересів, існування українців як окремого політичного утворення від київських часів, щоб усунути російські заяви на Київську Русь («Історія Русів») (с. 81).

У четвертому розділі «Вибрані модерні історики» акцентовано увагу на різних поясненнях Хмельниччини під навіювання епох просвітництва і романтизму (с. 96).

Пояснив контрверсійні позиції М. Грушевського і В. Липинського на події 1648–1654 рр. У Липинського вона продукувалася волею аристократії, а в Грушевського волею широких верств населення (с. 97). А першим хто в англomовному світі інтегрував історію України у історію Східної Європи був, на його думку, Д. Вернадський (с. 98). Ф. Сисин називав це невиправданим, адже він не згадує його російської ідентичності та українське походження – це означає розсіяти читачеві суттєве значення для розуміння його праці¹.

Д. Басараб, окрім того, визначив інший висновок, що Д. Вернадський, був першим англomовним істориком, який об'єднав історію українців з історією росіян (с. 149).

У п'ятому розділі «Радянський період» викладені позиції М. Покровського, М. Яворського, І.Д. Бойко, А.З. Барабова, М.Е. Подорожного, І. Крип'якевича, опозиційність до Переяславської угоди у М. Брайчевського. Якот автором формування концепції угоди як «меншого зла» був М. Покровський (с. 163). Протягом 1946–1947 рр. офіційна інтерпретація союзу України з Росією 1654 р. змінилася з «меншого зла» до «абсолютного освячення». Це було воз'єднання, результат уніфікації історії двох слов'янських народів, прийняті офіційними «Тезами 1954 р» (с. 176).

У шостому розділі «Відкрите визнання трьохсот років» історик резюмував загальні висновки порушення Переяславської угоди та історіографії. Мабуть, це і є самостійним внеском, за брак якого автора критикував Ф. Сисин. Серед них: суперництво між росіянами та українцями за білоруські землі; російське невдоволення козацько-татарськими та турецькими зв'язками; 1656 р. Віленське перемир'я; погане поводження російських військ в Україні; російська ворожість щодо шведської орієнтації Хмельницького; різні відчуття польської загрози; неспроможність координувати спільні українсько-російські військові операції; українська опозиція до релігійної субординації Москві; суперечливі пояснення змісту та мети деяких статей 1654 р.; і, можливо, більш знакових за все зіткнення між російським централізмом та українськими бажаннями до самоуправління (с. 220–221).

---

¹ *Sysyn F.E. Recent Western Works on the Ukrainian Cossacks (Review Article) // The Slavonic and East European Review (London). – 1986. – January. – Vol. 64. – no.1. – P. 114.*

У додатках Д. Басараб подав 8 документів, усі перекладені англійською: 1. «Статті петицій Б. Хмельницького» від 14 березня 1654 р. за ст. ст.; 2. царська офіційна грамота Б. Хмельницькому і Війську Запорозькому, передану через послів Самійла Богдановича та Павла Тетері в Москві 27 березня 1654 р. за ст. ст.; 3. статті складені в Москві з посланцями від гетьмана, 27 березня 1654 р.; 4. версія 1659 р. статей 1654 р. договору з гетьманом Б. Хмельницьким; 5. дипломатичний звіт В. Бутурліна; 6. «Маніфест І. Виговського» до іноземних правителів; 7. «Вивід прав України» П. Орлика; 8. «Тези 1954 р.».

У прорецензованих працях можемо віднайти схожі принципові концепції. Українсько-російський договір 1654 р., на спільну думку авторів, був військовим альянсом, і порятунком від полонізації. Угода відкрила Московській державі шлях до трансформації в Російську імперію, адже відбулося послаблення Польсько-Литовської Речі Посполитої. Це стало провалом домагань створення Речі Посполитої трьох народів. Доцільно підкреслити погляди Д. Вернадського, О'Брасна та Д. Басараба на природу Української держави Б. Хмельницького. У Д. Вернадського це – «вільна країна, породжена війною»; в О'Брасна – автономія; у Д. Басараба і І.Л. Рудницького – де-факто незалежна держава, а де-юре автономія.

Наукове видання

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК–2010

Випуск 13

Частина 2

Головний редактор

Тарас Чухліб

Заступник головного редактора

Андрій Блануца

Комп'ютерна верстка:

Світлана Блащук, Ірина Хромова

Тексти подаються у авторській редакції

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК (2010) / Головний редактор
Т. Чухліб; заступник головного редактора А. Блануца. – К.: Інститут історії
України НАН України. – Вип. 13. – Ч. 2. – 238 с.